

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

3

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3
ТРАВЕНЬ —
ЧЕРВЕНЬ
1963

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

В. І. Дрозденко — Перебудова партійного керівництва промисловістю — в дії	3
В. М. Щербак (<i>Москва</i>) — Форми агітаційно-пропагандистської роботи Комуністичної партії (жовтень 1917 — березень 1919 рр.)	14
М. І. Горбунова — Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП	24
Т. Б. Слюдікова — Обговорення та поширення на Україні першої Програми партії	34
М. М. Воляннюк (<i>Львів</i>) — Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини (1894—1904 рр.)	38

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. О. Романцов — Рух винахідників та раціоналізаторів у Донбасі в 1958—1961 рр.	49
С. М. Мельник (<i>Москва</i>) — Зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва	56
І. П. Кожукало — Ідеологічна робота сільських партійних організацій Української РСР (1953—1958 рр.)	61
Д. І. Мишко — Про розвиток міського ремесла на Україні в XV — першій половині XVI ст.	67
С. М. Пархомчук — З історії антифашистської боротьби румунського народу під час другої світової війни	72
Д. М. Філіпенко — Радянсько-турецькі відносини (1920—1922 рр.)	77

Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу

М. В. Поппроцький (<i>Умань</i>) — Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни	82
М. В. Коваль — Співробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРСР під час війни	88
Ф. П. Шевченко — Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941—1944 рр.)	95

До історії міст і сіл Радянської України

В. М. Халапсін (<i>Херсон</i>), О. Н. Корольова (<i>Херсон</i>) — Про роботу редакції по створенню історії міст і сіл Херсонської області	100
П. М. Балковий — Знаменівка в роки громадянської війни	101
В. С. Костенко — Сторінки з історії села Дернівки	102
Б. О. Тимошук (<i>Чернівці</i>) — З минулого Хотинської фортеці	103

ЗАМІТКИ

І. І. Слинко — Партійна нарада в тилу ворога	106
І. Я. Мірошніков (<i>Харків</i>) — Ю. Д. Мельников в Астрахані	107
А. С. Черевань (<i>Полтава</i>) — До перебування О. Пугачова на Україні і в Білорусії	108

- А. В. Гречко — Полум'яний борець за щастя народу (До 75-річчя з дня народження В. П. Затопського) 111
- О. С. Куницький — Слово про Івана Манжуру (До 70-річчя з дня смерті) 113
- Г. І. Марахов — Видатний польський революціонер-демократ (До 100-річчя з дня загибелі Сигізмунда Сераковського) 115
- О. О. Чарновський (*Львів*) — Матейко і Україна 117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Ф. К. Ковальчук (*с. Підлужи, Житомирської області*) — Формування атеїстичних переконань учнів 10—11 класів 118
- І. З. Онищенко (*с. Олександрівка, Чернігівської області*) — Вивчення в 7 класі розвитку української культури першої половини ХІХ ст. 120

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. М. Теодорович (*Чернівці*) — Питання відновлення незалежності Польщі у сучасній історіографії 123

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- П. В. Шостак — «Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис» 129
- С. К. Гутянський, Ф. С. Павлов (*Дніпропетровськ*) — «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961 рр.)» 130
- С. Н. Саженьюк, Г. Я. Сергієнко — Д. Ф. Григорович. Київ — город-герой
- М. І. Куліченко (*Харків*) — «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів» 134
- А. П. Гриценко — М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти 137
- В. Г. Сарбей — «Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции» 139
- М. М. Лисенко — Л. О. Медведська. Сергій Іванович Муравйов-Апостол 141
- А. О. Введенський, В. І. Стрельський, Л. Г. Мельник — М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР, вып. I. С древнейших времен до конца XVIII в. Учебное пособие 142
- О. С. Компан — «Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России» 144
- М. К. Івасюта (*Львів*), Я. Д. Ісаєвич (*Львів*) — «Советская историческая энциклопедия», т. 1, 2 146
- І. Г. Власов, О. І. Ганусець — «Экономическая роль государства при социализме» 147
- А. М. Слободенко — «Новітня історія», чч. 1—2 149
- С. В. Сороковська — Багмут Й. А. і Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Л. Г. Ляшенко — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р. 153
- Г. Г. Голубова — Славний ювілей 155
- С. М. Трусевич (*Львів*) — Історики Львова вшановують пам'ять повстанців 1863 р. 156
- Н. М. Лещенко — Обговорення посібника з історії СРСР для 7 класу 156
- І. С. Винокур (*Чернівці*), Г. Г. Богун (*с. Бистрик, Житомирської області*), С. А. Липко (*м. Любар, Житомирської області*) — Краєзнавці збирають археологічний матеріал 157
- Л. Л., Л. З. Мороз — Захист докторських дисертацій 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4. Телефон: 9-71-31.

Статті

В. І. ДРОЗДЕНКО,

перший секретар Київського промислового обкому КП України

ПЕРЕБУДОВА ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ПРОМИСЛОВІСТЮ — В ДІІ

Вся наша країна живе під величезним впливом рішень листопадового (1962 р.) Пленуму Центрального Комітету КПРС. Цей Пленум увійде як видатна подія в літопис героїчної боротьби радянських людей за перетворення в життя величної програми будівництва комуністичного суспільства, накресленої історичним XXII з'їздом КПРС.

Листопадовий Пленум ще раз з новою силою показав, що Центральний Комітет КПРС на чолі з вірним лєнінцем М. С. Хрущовим, спираючись на марксистсько-лєнінську науку, на глибокий аналіз практичного досвіду партії і народу, по-лєнінськи ставить і розв'язує на-зрілі питання комуністичного будівництва.

В доповіді товариша М. С. Хрущова на Пленумі підняті питання, які мають важливе теоретичне й практичне значення, показана об'єктивна необхідність перебудови партійних органів знизу доверху за виробничим принципом, дана характеристика їх нової структури, всебічно обгрунтована необхідність централізації керівництва технічною політикою і вдосконалення форм та методів управління народним господарством і плануванням у період розгорнутого будівництва комунізму. В доповіді накреслені конкретні шляхи боротьби за здійснення рішень XXII з'їзду КПРС про дальший розвиток промисловості, про збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, висунуто й розроблено питання про повне відновлення і дальший розвиток лєнінських принципів партійно-державного контролю.

Сила нашої партії полягає в тому, що в своїй діяльності вона творчо використовує і розвиває марксизм-лєнінзм, постійно збагачує його новими теоретичними положеннями й висновками. Партія спрямовує розвиток суспільства, виходячи з його об'єктивних закономірностей. Рішення листопадового Пленуму ЦК КПРС продиктовані політичною й економічною доцільністю, необхідністю ще в більшій мірі розвинути лєнінські принципи керівництва народним господарством.

В сучасних умовах, коли зусилля партії і всього народу спрямовані на розв'язання головного завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму, на перший план висуваються питання поліпшення керівництва народним господарством, удосконалення управління виробництвом з тим, щоб воно забезпечувало максимальний ефект, давало більше продукції при найменших затратах.

Бурхливе зростання народного господарства вимагає відкинути віджилі, застарілі форми керівництва і створити нові, які відповідали б зростаючій ролі партії в період розгорнутого будівництва комунізму. Перебудова партійного керівництва народним господарством саме й відповідає Програмі КПРС, в якій підкреслюється дальше зростання спрямовуючої й організуючої ролі партії в будівництві комунізму.

Комуністична партія, її Центральний Комітет здійснили за останні роки великі, справді революційні заходи в галузі керівництва промисловістю та сільським господарством. При цьому, як вказував М. С. Хрущов, «...партії довелося рішуче ламати багато застарілих форм відомчо-бюрократичного підходу до справи, що склалися в період культу особи Сталіна і перетворилися в серйозне гальмо розвитку економіки країни».

Життя переконливо підтвердило політичну й економічну доцільність здійснених партією заходів. Створення раднаргоспів і виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, а також інші заходи, вжиті партією по зміцненню економіки країни, наблизили керівництво до сфери матеріального виробництва і сприяли збільшенню випуску промислової продукції. Це можна показати і на прикладі роботи промисловості Київського економічного адміністративного району.

Обсяг виробництва промислової продукції на підприємствах раднаргоспу за останні п'ять років зріс на 88%. У 1962 р. план випуску валової продукції промислові підприємства раднаргоспу виконали на 104%, що становить 111% до плану 1961 р. Характерною особливістю роботи промисловості за ці роки є різке підвищення темпів випуску продукції, які становлять щороку в середньому більше 11%.

Створення економічних адміністративних районів відкрило широкий простір технічному прогресу в промисловості. Лише на підприємствах Київського раднаргоспу за чотири роки семирічки виготовлено понад 1 тис. зразків нової промислової продукції, введено 617 автоматичних і механізованих поточкових і конвеєрних ліній, комплексно механізовано близько 300 підприємств, цехів, дільниць, модернізовано 8600 одиниць технологічного обладнання.

В результаті удосконалення керівництва, поліпшення організації виробництва, впровадження нової техніки і технології продуктивність праці на підприємствах зросла за роки семирічки на 21,5%. Тільки від зниження собівартості продукції надпланова економія досягла 77 млн. крб.

Значних успіхів добились у 1962 р. колективи промислових підприємств Києва та області, які виконали річний план достроково. Понад план випущено багато машин, верстатів, механізмів і приладів, хімічних виробів та іншої продукції. В минулому році проведено значну роботу по дальшому підвищенню технічного рівня, комплексній механізації та автоматизації виробництва.

За роки семирічки в області розгорнулось велике капітальне будівництво, на яке витрачено понад 1 млрд. 290 млн. крб., що майже вдвоє перевищує капіталовкладення протягом усієї п'ятої п'ятирічки. Обсяг житлового будівництва зріс більш як у 3 рази. За цей час провадились укрупнення й спеціалізація будівельних організацій, індустріалізація будівництва, впроваджувались збірні конструкції із залізобетону, прогресивні матеріали та механізація будівельних робіт.

Рішення березневого Пленуму ЦК КПРС про перебудову керівництва сільським господарством відіграли велику роль у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції.

Таким чином, здійснена партією перебудова керівництва промисловістю, будівництвом і сільським господарством благотворно позначилася на розвитку всіх галузей економіки.

Але життя не стоїть на місці, економіка нашої країни швидко зростає, комуністичне будівництво набирає все більшого розмаху. Тепер вже не можна обмежитись перебудовою лише господарських ор-

ганів. Назріла необхідність привести у відповідність з вимогами часу і партійне керівництво промисловістю, будівництвом і сільським господарством. «Наша ленінська партія, — говорив на листопадовому Пленумі товариш М. С. Хрущов, — правляча партія, і від того, як вона організує свою діяльність, управління народним господарством, залежить здійснення великих планів комуністичного будівництва. В основі політики партії закладені наукові марксистсько-ленінські принципи. Вона керує суспільством, виходячи з об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Саме це дає змогу партії вчасно уловлювати і розвивати нові, прогресивні явища в житті суспільства, підтримувати творчу ініціативу мас».

Організаційні форми партійного керівництва економікою за територіальним принципом, які існували досі, склалися в певних історичних умовах і відіграли свою позитивну роль. Але вони вже не відповідають вимогам сьогодення. Побудовані за територіальним принципом партійні органи змушені були в однаковій мірі займатися як промисловістю, так і сільським господарством. На практиці часто виходило, що крайками, обкоми, райкоми нерідко розпоршували свої сили, активно бралися то за одну, то за іншу справу. Це породжувало кампанійський характер в партійному керівництві: то партійні органи зосереджували свої зусилля на сільському господарстві і в якійсь мірі послаблювали увагу до промисловості та інших питань комуністичного будівництва, то цілком переключалися на промисловість і послаблювали керівництво сільським господарством.

Внаслідок цього визнано за необхідне реорганізувати керівні органи партії з низу до верху, поклавши в основу виробничий принцип, і таким шляхом забезпечити більш конкретне керівництво промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Відповідно до рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС грудневий Пленум ЦК КП України накреслив конкретні заходи по перебудові партійного керівництва народним господарством республіки. На Київщині, зокрема, створено дві партійні організації — промислова та сільська, відповідно обрано два обкоми партії. Подібна реорганізація проведена по лінії радянських, комсомольських і профспілкових організацій.

Пленум ЦК КПРС визнав також за потрібне перебудувати керівництво науково-дослідними та конструкторськими організаціями, ліквідувати паралелізм і роз'єднаність у їх діяльності, здійснити заходи по централізації керівництва технічною політикою.

Виняткове політичне значення мають рішення Пленуму ЦК КПРС про створення єдиного партійно-державного контролю. Нові органи контролю, спираючись на найширший актив, покликані не тільки перевіряти й карати, а головне — запобігати можливим зловживанням, помилкам, виховувати людей.

Минуло лише кілька місяців роботи по-новому. Але вже зараз у промисловості й на транспорті, в сільському господарстві й на будівництві — скрізь відчувається, як джерелом забила народна ініціатива. З'явилися чудові паростки нового і в діяльності партійних організацій.

Відповідно до постанови листопадового Пленуму ЦК КПРС в Київській області створені партійні органи за виробничим принципом. Керівництво парторганізаціями підприємств, будов і транспорту здійснюють 9 райкомів партії у Києві, 2 міських комітети — в Білій Церкві та Фастові — і 6 промислово-виробничих зональних партійних комітетів.

При формуванні нових партійних органів ми уважно підійшли до добору й розстановки кадрів, оскільки навіть найдосконаліша структу-

ра не дасть бажаних результатів, якщо до керівництва не поставити енергійних талановитих організаторів, які ґрунтовно знали б виробництво.

У нових партійних органах працюють досвідчені організатори, спеціалісти різних галузей народного господарства, які добре обізнані з партійною роботою, глибоко розбираються в конкретних питаннях промисловості, будівництва й транспорту. Апарат нових партійних комітетів невеликий. Але завдяки тому, що до їх складу вдалося підібрати вмілих працівників, які добре знають справу і розуміють свої завдання, парткоми глибоко вникають у діяльність первинних парторганізацій, націлюють їх на розв'язання головних питань виробництва, на поліпшення організаторської та політичної роботи в масах.

У Броварському промислово-виробничому парткомі, наприклад, з 14 відповідальних працівників 9 мають спеціальну вищу освіту. В Радянському райкомі партії м. Києва 14 відповідальних працівників мають вищу освіту, великий досвід роботи в різних галузях народного господарства й культури.

Ми прагнемо побудувати роботу новообраних партійних комітетів таким чином, щоб вони мали змогу повсякденно й кваліфіковано займатися конкретними питаннями діяльності первинних парторганізацій, глибоко вивчати виробництво, його економіку, добиватися поліпшення всіх техніко-економічних показників підприємств. З цією метою ми вирішили організувати роботу апарату зональних парткомів так, щоб їх інструктори постійно жили й працювали в містах і селищах, де зосереджена промисловість зони. Головна наша опора — первинні партійні організації, численний партійний актив. В парткомах, у тому числі й в обкомі партії, затверджені групи позаштатних інструкторів, створені позаштатні партійні комісії.

Вже перші кроки діяльності нових партійних комітетів показують, наскільки правильними і своєчасними є заходи, вжиті Центральним Комітетом КПРС за пропозицією товариша М. С. Хрущова до поліпшення партійного керівництва економікою.

У чому полягають головні зміни в діяльності партійних організацій області після перебудови? У тому, насамперед, що змінився підхід партійних комітетів до справи. Вони конкретніше займаються виробництвом, разом з первинними парторганізаціями наполегливо вишукують і ставлять на службу загальній справі внутрішні резерви.

Боротьба за підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції, поліпшення її якості й зниження собівартості стає змістом роботи всіх партійних органів по керівництву виробництвом, парторганізацій кожного підприємства, всіх комуністів.

Дуже важливо, що вже з перших кроків своєї роботи партійні комітети прагнуть уникнути декларативності, поверхового підходу до справи, засідательської метушні. Працівники партійних комітетів нині більше бувають на підприємствах і будовах, глибше розбираються у виробничих питаннях, допомагають парторганізаціям добирати й виховувати кадри, узагальнювати і впроваджувати передовий досвід, перевіряють виконання рішень партії та уряду.

З чого почали свою роботу Київський промисловий обком КП України і нові партійні комітети? Насамперед, було уважно проаналізовано критичні зауваження комуністів, висловлені на партійних зборах і конференціях, розроблено конкретні заходи по виконанню рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС і грудневого Пленуму ЦК КП України. Одразу після першої конференції обласної партійної організації по керівництву промисловим виробництвом, яка відбулася

9 січня 1963 р., було зосереджено увагу парторганізацій, господарських працівників на практичному здійсненні накреслених партією завдань.

14 січня відбулося засідання бюро обкому з участю секретарів міськкомів, райкомів партії, секретарів промислово-виробничих парткомів, керівників раднаргоспу, відомств, великих підприємств, секретарів деяких первинних парторганізацій, на якому обговорили результати роботи промисловості області за першу декаду січня 1963 р., заслухавши інформацію голови раднаргоспу П. Я. Лісняка, а також керівників ряду підприємств. Необхідність проведення такого розширеного засідання була викликана незадовільними показниками роботи промислових підприємств у першій декаді місяця. Отже, слід було негайно вжити належних заходів, щоб забезпечити виконання державного плану січня 1963 р.

Після цього засідання активізувалася діяльність міськкомів, райкомів і промислово-виробничих парткомів, які детально розібралися з станом справ на кожному підприємстві, мобілізували зусилля робітників, інженерів, техніків і службовців на виконання плану. В результаті проведеної роботи абсолютна більшість колективів промислових підприємств успішно виконала виробничу програму і соціалістичні зобов'язання. Промисловість Київської області в цілому план першого кварталу по випуску валової продукції виконала на 103%. Обсяг промислового виробництва в порівнянні з відповідним періодом минулого року збільшився на 9%. Завдання по продуктивності праці виконано на 102%, що порівняно з минулим роком дало ріст 7,3%, в тому числі по підприємствах Києва на 8,7%.

21 січня на розширеному засіданні бюро обкому партії були підведені підсумки роботи будівельних організацій Києва та області за 1962 р. і дві декади січня 1963 р. Учасники заслухали доповіді керівників Головкивбуду, управління будівництва Київського раднаргоспу і ряду будівельних організацій. Обговоренню цього питання передував глибокий аналіз роботи будівельних організацій, що дало можливість правильно відбити стан справ і накреслити практичні заходи на усунення допущених недоліків.

Бюро, працівники відділів промислового обкому партії націлюють міськкоми, райкоми, промислово-виробничі парткоми на розв'язання найважливіших питань, від яких залежить виконання державних планів. На початку лютого обласний комітет партії скликав збори партійно-господарського активу промислових підприємств, будов і транспорту, на яких були обговорені підсумки 1962 р. і завдання парторганізацій по забезпеченню виконання плану п'ятого року семирічки. Ті, що виступали, вказували на великі резерви виробництва, необхідність зосередити увагу й зусилля парторганізацій на питаннях технічного прогресу й дальшого підвищення продуктивності праці.

Виконання намічених заходів вимагало від обкому, партійних комітетів всебічного вивчення роботи підприємств. За останній час працівники обкому партії глибоко розібралися в роботі найбільших підприємств області, зокрема заводів «Більшовик», «Червоний Жовтень», «Ленінська кузня» та ін. Так, фастівський завод хімічного машинобудування «Червоний Жовтень» тривалий час працював незадовільно. Його керівники пояснювали таке становище нереальністю планів, затверджених раднаргоспом. Обком партії одразу після конференції створив спеціальну бригаду, до складу якої увійшли досвідчені спеціалісти, партійні працівники. Глибоко вивчивши стан справ на місці, бригада виявила серйозні недоліки в підготовці й організації вироб-

ництва, використанні устаткування, організації соціалістичного змагання. Разом з керівництвом заводу бригада розробила конкретні заходи по ліквідації цих недоліків. Одночасно обком партії запропонував раднаргоспу допомогти підприємству в прискоренні будівництва нових виробничих площ, упорядкуванні матеріально-технічного постачання. Висновки бригади обкому партії, її пропозиції в справі поліпшення діяльності заводу обговорювалися на зборах партійно-господарського активу та передовиків виробництва. Встановлено дійовий контроль за здійсненням намічених заходів. Краще організовано соціалістичне змагання. Все це сприяє поліпшенню роботи заводу «Червоний Жовтень», виконанню замовлень для великої хімії. В лютому 1963 р. завод справився з виконанням державного плану по випуску валової продукції.

Інший приклад. Торік Київський завод верстатів-автоматів ім. Горького не виконав програму по випуску важких верстатів. У січні Жовтневий райком партії м. Києва направив на завод групу товаришів з числа партійного активу — економістів, технологів-нормувальників, працівників наукових закладів для глибокого вивчення роботи підприємства. Невиконання плану випуску верстатів-автоматів керівники заводу пояснювали нестачею виробничих потужностей і затримкою введення в дію нового корпусу. Однак, як показав глибокий аналіз, однією з головних причин відставання було те, що на підприємстві погано використовувалось верстатне устаткування. Якщо в першу зміну працювало 587 верстатів, то в другій зміні простоювало більше 100, а в третій — 500 верстатів. Бригада підрахувала, що коли б не втрати від простоїв, прогулів і поганої організації праці, то можна було б з успіхом перекрити борг по верстатах, які завод не додав державі у 1962 р. Завдяки вжитим заходам колектив підприємства уже в січні й лютому 1963 р. виконав державний план по валовому випуску продукції і по продуктивності праці.

Подібну роботу Жовтневий райком провів і на деяких інших підприємствах Києва. Це дало змогу визначити найважливіші проблеми, над розв'язанням яких мають працювати райком і первинні парторганізації. Райком намічає розглянути питання про внутрізаводське планування і ритмічність, про впровадження механізації й автоматизації, про якість продукції та ін.

Обком партії разом з раднаргоспом почав серйозну роботу по забезпеченню більш глибокої спеціалізації промислового виробництва. Розробляються й здійснюються конкретні пропозиції по спеціалізації ливарного, інструментального виробництва, ремонтної бази, виготовлення деталей і вузлів масового застосування. На деяких підприємствах уже зроблені перші кроки для впровадження інструментів з алмазів і надтвердих сплавів, що різко підвищує продуктивність праці. До цієї роботи ми широко залучаємо наукових працівників та інженерів Українського науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних і надтвердих матеріалів та інструментів Держплану УРСР, які розробили технологію промислового виробництва штучних алмазів.

Наприкінці минулого року цей інститут відвідали товариші М. С. Хрущов і М. В. Підгорний. Микита Сергійович дав багато цінних порад щодо широкого застосування штучних алмазів в інструментальній промисловості. Досвід заводів ім. Лепсе, ім. Горького, «Червоний екскаватор», де алмазна обробка впроваджена при заточуванні твердосплавного ріжучого інструменту і розточних голівок, фрез, різців та інших інструментів, показує величезні переваги цієї справи.

Зроблено вже перші кроки по виконанню порад товариша М. С. Хрущова. У зв'язку з тим, що промисловість ще недостатньо постачає такий інструмент, обком партії і раднаргосп у лютому 1963 р. зібрали директорів, головних інженерів машинобудівних і приладобудівних підприємств на заводі ім. Лепсе, де вже почали застосовувати штучні алмази. Тут же й домовились, що на всіх великих заводах Київщини в цьому році будуть організовані відповідні ділянки для заточки твердосплавного інструменту, обробки різного роду циліндрів. Це дасть великий економічний ефект.

Враховуючи величезну техніко-економічну ефективність застосування твердосплавного й алмазного інструменту, обком партії і раднаргосп поставили перед Держпланом республіки питання про необхідність створення централізованого виробництва цього інструменту, яке повністю задовольнило б усі галузі промисловості.

В доповіді на листопадовому Пленумі ЦК КПРС товариш М. С. Хрущов вказував: «Про продуктивність праці ми говоримо і пишемо дуже багато. Але я б сказав, ми не завжди добиваємось того, щоб буквально кожний трудящий добре розумів, що таке продуктивність праці і для нього особисто, і для суспільства в цілому. Не можна досягти зростання добробуту, якщо продуктивність праці працюючих не буде зростати, буде неначе «заморожена».

Піклування про невідне зростання продуктивності праці — в центрі уваги нових партійних комітетів. Вони всіляко підтримують ініціативу, корисні починання виробничників, сприяють поширенню всього нового.

Робітники та інженерно-технічні працівники підприємств Київської області з великим піднесенням включились у змагання за «українську годину», вирішивши виконувати змінні завдання за шість годин, а протягом останньої години випускати надпланову продукцію. Члени бригади комуністичної праці прядильного цеху другого віскозного виробництва Київського комбінату штучного волокна, якою керує комуніст Іван Сафонов, виконують змінне завдання за шість годин, підвищивши при цьому продуктивність праці на 5%. Бригада обмотувальників заводу «Укркабель», яку очолює Олександра Синьківська, включилась у боротьбу за «українську годину» і зобов'язалася щодня випускати понад завдання 500 м дроту. Своє слово бригада додержує з честю.

Після листопадового Пленуму ЦК КПРС багато робітників і цілих бригад виступили ініціаторами перегляду і збільшення норм виробітку. Робітниця-швачка фабрики ім. Смирнова-Ласточкина Тамара Биченок сказала на обласній партійній конференції: «Нам, виробничникам, дуже зрозуміле висловлювання Микити Сергійовича Хрущова про значення нормування. В правильній організації нормування, безумовно, криються великі резерви зростання продуктивності праці. В нашому цеху комуністичної праці самі робітники обговорили і запропонували підвищити норми на 5% і тепер успішно з ними справляються. Кожний робітник знає, що знижені норми гальмують наш рух вперед і не стимулюють зростання продуктивності праці. Я, наприклад, виконую операцію за 63 секунди замість 156 за нормою. В лютому закінчую свій особистий семирічний план і відкриваю рахунок 1966 р.»¹.

Здійснюючи рішення листопадового Пленуму ЦК КПРС про необхідність прискорення робіт на будовах великої хімії, промисловий об-

¹ «Стенограма першої конференції Київської обласної партійної організації по керівництву промисловим виробництвом від 9 січня 1963 р.», стор. 57—58.

ком партії детально розібрався з станом справ у виробництві хімічного устаткування на підприємствах області. Промисловість нашої області дає понад 10% союзного випуску хімічного устаткування. Тому від роботи підприємств нашої області у великій мірі залежить розвиток хімічної промисловості країни. Ось чому після глибокого вивчення ці питання обговорювалися на бюро обкому партії, де були затверджені заходи, що забезпечують виконання завдань по виробництву хімапаратури і обладнання для народного господарства.

Зачинателями славного патріотичного почину виступили колективи заводів «Більшовик», «Червоний Жовтень» і «Ленінська кузня», які звернулися до всіх трудящих республіки із закликом — достроково виконувати замовлення хімічної промисловості. Їх ініціатива схвалена Центральним Комітетом КП України і обкомом партії, підтримана колективами багатьох підприємств. Обком партії, промислово-виробничі парткоми уважно ставляться до таких корисних починань, всіляко підтримують творчу ініціативу трудящих, вбачаючи в цьому один з найважливіших резервів збільшення випуску продукції.

На обласній партійній конференції була піддана критиці робота деяких підприємств за низьку якість продукції. Обком партії і раднаргосп розробили і впровадили заходи, спрямовані на поліпшення якості і розширення асортименту виробів. Ми прагнемо добитися, щоб київські підприємства, що випускають товари народного споживання, виготовляли такі вироби, які за якістю перевищували б кращі вітчизняні та закордонні зразки.

Протягом січня й лютого на трикотажних фабриках № 2, ім. Рози Люксембург, взуттєвій № 6 працівники обкому, раднаргоспу, науководослідних установ разом з робітниками, майстрами, конструкторами детально розбирались, що необхідно зробити для випуску товарів високого класу.

На Київській трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург у 1963 р. намічається ввести в дію 19 одиниць нового високопродуктивного технологічного устаткування, розробити і впровадити у виробництво 60 нових фасонів і моделей, 16 нових переплетень трикотажних полотен та ін. Для випуску верхнього одягу з трикотажу і взуття високої якості будуть здійснені важливі заходи на трикотажній фабриці № 2 і взуттєвій фабриці № 6.

У січні—лютому відділи обкому партії провели ряд галузевих нарад з господарськими керівниками і секретарями парторганізацій промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій, торгівлі, підприємств побутового обслуговування, медичних та інших закладів, на яких були розроблені заходи по докорінному поліпшенню їх роботи.

В Києві, у містах і робітничих селищах області у величезних масштабах здійснюється житлове, соціально-культурне й промислове будівництво. Нові партійні органи дбають про те, щоб забезпечити безумовне виконання державних завдань усіма будівельними організаціями, добитися зниження вартості споруджуваних об'єктів, відмінної якості робіт.

У галузі будівництва, як і в промисловості, обком партії виділив ряд проблем, вирішення яких сприятиме різкому підвищенню технічного рівня будівництва, зростанню продуктивності праці в цій галузі народного господарства — широке застосування збірних конструкцій із залізобетону в спорудженні промислових об'єктів, дальша індустріалізація будівництва, поліпшення його якості.

Науково-дослідні і проектні організації Києва почали займатись розробкою об'ємного домобудівництва. Дослідні й проектні роботи на перших трьох будинках, які зводяться з об'ємних елементів, показали, що така організація будівництва забезпечує високий ступінь індустріалізації, дозволяє економити великі кошти і багато матеріалів. Але, незважаючи на очевидну ефективність цього методу, широкого застосування він не набрав, насамперед, через те, що досі не об'єднані зусилля науково-дослідних і проектних організацій. Обком партії взяв це питання під свій контроль і вживає заходів, які дозволяють протягом найближчого часу спорудити в Києві 8—10 житлових будинків з об'ємних елементів і вже в цьому році зробити висновки про шляхи розгортання масового будівництва з блок-кімнат.

Для здійснення наміченого обсягу капітального й житлового будівництва нам потрібно багато трансформаторних підстанцій. Досі трансформаторні підстанції різної потужності споруджувались з цегли, застарілими методами, кустарно. Обком партії разом з науково-дослідними і проектними організаціями вирішили перевести будівництво цих об'єктів на індустріальні рейки: трансформаторні підстанції різної потужності виготовлятимуть у заводських умовах за типом блок-кімнат, там же їх обладнуватимуть і на будівельні площадки транспортуватимуть у готовому вигляді, заплombованими.

Виступаючи на листопадовому Пленумі ЦК КПРС, товариш М. С. Хрущов говорив про великі завдання працівників науки, проектних організацій і конструкторських бюро в справі технічного прогресу. Обком партії прагне об'єднати зусилля великої армії вчених, інженерів, техніків, конструкторів, технологів і спрямувати їх на розв'язання актуальних проблем технічного вдосконалення виробництва. З цією метою на ряді провідних підприємств хімічної, машинобудівної і приладобудівної промисловості Києва, зокрема на заводах «Більшовик», «Точелектроприлад», комбінаті штучного волокна, створені науково-технічні ради. До їх складу ввійшли відомі вчені, які працюють у науково-дослідних інститутах, інженери, конструктори, технологи, економісти, передові робітники. Ці ради обговорюватимуть назрілі технічні питання, які виникають на підприємстві, стан розвитку відповідної галузі промисловості з врахуванням досягнень вітчизняної й зарубіжної техніки. Вироблені радами рекомендації враховуватимуться під час складання організаційно-технічних заходів по дальшому розвитку технічного прогресу на підприємствах.

При промисловому відділі Дарницького райкому партії створено сектор економічного аналізу діяльності підприємств і будов, до якого входять два штатних інструктори райкому — інженери-економісти та група позаштатних інструкторів, які мають економічну освіту. В м. Фастові діє радіошкола передового досвіду новаторів виробництва. По місцевому радіомовленню регулярно організовуються передачі про досягнення передовиків, зокрема в січні—лютому висвітлювався досвід токаря заводу «Червоний Жовтень» тов. Дробота, машиніста паровозного депо тов. Саєнка та ін.

Значно активізувалась діяльність первинних парторганізацій підприємств, будов і транспорту. Вони глибше вникають у роботу підприємств, приділяють більше уваги питанням технічного прогресу, повнішому використанню внутрішніх резервів. Комунисти заводу «Київ-прилад» виступили ініціаторами найбільш раціональної розстановки керівних кадрів на виробництві, внаслідок чого було вивільнено 30 інженерно-технічних працівників, які тепер використовуються на інших дільницях. Крім поліпшення організації виробництва, цей захід дав

значну економію державних коштів. Ця ініціатива підтримана багатьма парторганізаціями підприємств області.

Обком партії добивається того, щоб первинні парторганізації неухильно поліпшували організаторську і політичну роботу в масах, посилювали боротьбу з порушниками трудової і виробничої дисципліни, рішуче виступали проти безгосподарності. В міських районах, райкомах, промислово-виробничих парткомах створено комітети партійно-державного контролю, закінчено формування груп сприяння цим комітетам на підприємствах, будовах і в установах. З їх участю партійні організації тримають під своїм контролем усі ділянки господарства, культурно-побутового обслуговування населення, добиваються безумовного виконання рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС і грудневого Пленуму ЦК КП України.

Багато уваги обком партії приділяє підвищенню знань керівних працівників промислових підприємств і будов. Разом з раднаргоспом ми вирішили організувати навчання директорів, головних інженерів, секретарів парторганізацій підприємств. Головна мета цього навчання полягає в тому, щоб керівники могли глибоко й всебічно орієнтуватися у нових досягненнях науки й техніки передових підприємств. На семінарах виступатимуть відомі вчені, економісти, провідні конструктори, винахідники, новатори виробництва.

Перебудова партійного керівництва народним господарством вимагає більш конкретного керівництва ідеологічною роботою. Парторганізації області роблять все для того, щоб вона стала більш активним фактором у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму. Усі форми й методи ідеологічної роботи спрямовуються на розв'язання основних питань виробництва — прискорення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці й зниження собівартості продукції. Парторганізації області в цій справі нагромадили певний позитивний досвід. На багатьох підприємствах з ініціативи комуністів посилилась боротьба за високу якість продукції, за честь київської марки.

Прикладів тісного зв'язку ідеологічної роботи з виробництвом можна навести багато. Так, колектив 1-ї Київської взуттєвої фабрики вже кілька років працює без браку і завоював високе звання підприємства комуністичної праці. Парторганізація цього підприємства є душею всіх корисних починань колективу. Громадськими контролерами працюють 150 комуністів. До цієї роботи вони залучають членів профспілки і комсомольців. Поза їх увагою не проходить жодний випадок зниження сортності взуття. Після кожної перевірки якості продукції підсумки обговорюються на зборах колективу.

«Споживач чекає тільки першосортної продукції!», «Взуття має бути добротним і красивим!» — такі заклики можна зустріти в кожному цеху фабрики. На громадських засадах працюють технологічне бюро і бюро економічного аналізу, які приділяють велику увагу якості взуття. З 95 членів цих бюро третина — комуністи. Вони систематично виступають перед агітаторами і пропагандистами з розповідями про шляхи підвищення якості продукції. На фабриці створено також інститут передового досвіду. Цілеспрямована робота парторганізації фабрики дає добрі наслідки: за минулий рік не було випадків браку, держава одержала 86 тис. пар надпланового взуття, з них 40 тис. виготовлено із зекономленої сировини.

Багато уваги парторганізації Києва і області приділяють поширенню руху за високе звання майстра «Золоті руки». На заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна запроваджено диплом і нагрудний знак «Майстер золоті руки». Почесне право носити його завоювало багато тру-

дівників підприємства, які передають свій досвід молодим виробникам.

Повсякденну допомогу в боротьбі за підвищення якості продукції подають групи «комсомольський прожектор», створені на кожному заводі, фабриці й будові. Критика бракоробів у «блискавках», "листках легкої кавалерії", «вікнах сатири» дає плідні результати.

Обком партії націлює місцеві газети, радіо й телебачення на широке висвітлення змагання виробничих колективів за підвищення продуктивності праці й відмінну якість продукції. При редакціях створені громадські ради по якості. До складу ради, яка вже кілька років діє при редакції газети «Вечірній Київ», входять депутат Верховної Ради СРСР поет-академік М. Т. Рильський, бригадир мостобудівників Герой Соціалістичної Праці В. А. Ягола, народна артистка СРСР Є. І. Чавдар, заступник голови Київського раднаргоспу І. І. Єсипенко, член-кореспондент Академії наук УРСР доктор біологічних наук В. Й. Білай та ін.

В центрі всієї діяльності обласної парторганізації — виховання людей. Саме на це й спрямовуються всі зусилля, причому головна увага зосереджується на трудовому вихованні. Тисячі виробників гаряче відгукнулись на виступи в пресі Героя Соціалістичної Праці Н. Г. Заглади і знатного лєнінградського робітника І. Д. Лєонова.

Виняткову роль в ідейному вихованні трудящих відіграє політична освіта. В сітці політосвіти промислової парторганізації області навчаються понад 250 тис. чоловік, у тому числі питання конкретної економіки вивчають близько 100 тис. виробників.

Ідейно-політичне загартування трудящих стає все більш дійовим фактором у боротьбі за успішне створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини.

Перестройка керівництва народним господарством створила всі умови для того, щоб партійні комітети могли планомірно, цілеспрямовано й ефективно займатися розвитком усіх галузей економіки, глибоко вникати в роботу кожного підприємства. Тепер успіх повністю залежить від організаторської і політичної роботи парторганізацій, від їх наполегливості і вміння керувати конкретно, із знанням справи. Ми прагнемо добитися, щоб усі партійні комітети по-справжньому оволоділи складним мистецтвом партійного керівництва, мобілізували трудящих Київщини на боротьбу за досягнення нових успіхів у комуністичному будівництві. Комуністи Київської обласної промислової партійної організації докладуть усіх зусиль, щоб успішно справитися із завданнями, поставленими листопадним Пленумом ЦК КПРС.

В. М. ЩЕРБАК

ФОРМИ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

(ЖОВТЕНЬ 1917 — БЕРЕЗЕНЬ 1919 рр.)

Партійна пропаганда й агітація є важливою ідейною зброєю у вирішенні одного з основних завдань сучасного періоду — комуністичного виховання трудящих. Роль і значення ідеологічної роботи глибоко розкрито в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії.

В усій своїй діяльності Комуністична партія спирається на історичний досвід організаційної та ідеологічної роботи партійних організацій. В цьому зв'язку особливої уваги заслуговує вивчення досвіду партійної пропаганди й агітації в перші роки Радянської влади, коли Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна заклала фундамент соціалістичного суспільства, піднімала маси на боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. В даній статті розглядаються лише деякі, мало висвітлені в історичній літературі питання усної пропаганди і агітації Комуністичної партії серед трудящих в перші роки Радянської влади.

Молода Радянська республіка, яка вступила на новий шлях суспільного розвитку, мала низький рівень культури і грамотності народних мас. В цих умовах Комуністичній партії довелось докласти багато зусиль для розвитку різних форм і методів усної агітації і пропаганди, які були найкращим засобом тісного спілкування партії з народом. Серед них важливе місце займали мітинги і збори. В. І. Ленін надавав їм великого значення. «Особистий вплив і виступ на зборах,— писав Володимир Ілліч,— у політиці надзвичайно багато значить. Без них немає політичної діяльності, і навіть саме писання стає менш політичним»¹. Комуністи на мітингах роз'яснювали трудящим ідеї соціалізму, життєву необхідність зміцнення влади Рад, Червоної Армії, боротьби з внутрішньою і міжнародною контрреволюцією. Часто виступав на мітингах перед робітниками, селянами, червоноармійцями В. І. Ленін. Він добре розумів бажання трудящих послухати його виступи і інколи виступав на мітингах по два-три рази в день. У 1918 р. він майже щоденно виступав перед народом. Його виступи відзначались зовнішньою простотою і водночас глибокою змістовністю і незвичайною переконливістю. В. О. Карпінський, який не раз слухав виступи Леніна, писав: «Володимирові Іллічу доводилося незліченну кількість разів виступати на партійних, радянських з'їздах, на масових зборах, мітингах... Володимир Ілліч мав чудову, тільки йому властиву здатність всіляко і повністю оволодівати увагою слухачів, були б то політичні діячі, вчені чи прості люди з народу. Для кожної аудиторії він умів знайти свій особливий підхід, підбирав особливі аргументи,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 275.

застосовував особливу методику викладу»². Мітинги, на яких виступав В. І. Ленін, збирали велику кількість слухачів і проходили з незмінним успіхом.

Запекла класова боротьба відбувалась на всіх ділянках життя республіки Рад. Класові сутички мали місце і на мітингах. Меншовики і есери, які губили останні зв'язки з масами, намагались всіляко використати мітинги, щоб повернути робітників і селян проти соціалістичної революції. Проте, там, де добре була поставлена більшовицька агітація, маси їх не підтримували. 4 квітня 1918 р. перед робітниками друкарні Ситіна (Москва) з великим успіхом виступив більшовик М. В. Криленко. Меншовик, який говорив після нього, ніякого успіху не мав³. У Павлоградському повіті, Катеринославської губернії, деякі поміщики розіслали по селах своїх агітаторів. «В селі Красноярівці, — писала газета «Донецкий коммунист», — під час селянської сходки намагались виступити подібні оратори. Після перших же слів селяни обурились. Сторопілі оратори хотіли непомітно зникнути, але були затримані натовпом і відправлені в холодну. При з'ясуванні їх особи один з ораторів виявився дяконом, а другий — волосним писарем з сусіднього села»⁴.

Велику роботу по організації і проведенню мітингів провела партійна організація Москви. Щоб забезпечити численні мітинги промовцями, Московський Комітет РКП(б) 22 травня 1918 р. прийняв рішення, яке зобов'язувало всіх членів партії, що працювали в радянських установах і були здатні виступати на мітингах, зареєструватися в МК, вказавши не менше одного дня на тиждень, коли вони зможуть виступати перед трудящими⁵. В Москві був встановлений єдиний день для проведення мітингів — п'ятниця. В той день за пропозицією Московського комітету партії не повинні були проводитися після п'яти годин вечора ніякі заходи.

Мітинги в Москві відбувались на площах, у великих цехах заводів, у театрах, лекторіях і народних домах. Особливістю цих мітингів було те, що проводились вони в усіх районах на одну, затверджену МК РКП(б) тему. Так, на 9 серпня 1918 р. МК РКП(б) призначив мітинги на тему «П'ятий рік світової війни», на 16 серпня — «Союз робітників і селян в Радянській Росії», на 23 серпня — «За що борються комуністи (більшовики)», на 31 жовтня — «Підсумки Жовтневої революції»⁶ і т. д.

У липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд Рад у затвердженій ним першій Радянській Конституції законодавчо закріпив за трудящими міста і села «право громадян Радянської республіки вільно влаштовувати збори, мітинги...»⁷. З нагоди прийняття першої Конституції РРФСР МК РКП(б) 26 липня 1918 р. провів у Москві ряд мітингів, на яких виступали з промовами В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, В. О. Антонов-Овсієнко, В. М. Загорський, М. В. Криленко, П. Г. Смідович, Ю. М. Стеклов та ін. Учасники мітингів одностайно підтримали резолюцію, запропоновану Московським комітетом партії, що московські робітники «визнають, що прийнята V з'їздом Рад Конституція РРФСР виражає волю робітничого класу і селянської бідноти...» і «зобов'язуються всіма силами проводити цю Конституцію в життя...»⁸.

² «Спогади про В. І. Леніна», ч. 2, К., 1958, стор. 689.

³ Газ. «Беднота», 7 квітня 1918 р.

⁴ Газ. «Донецкий коммунист», 20 лютого 1919 р.

⁵ Газ. «Правда», 29 травня 1918 р.

⁶ Газ. «Правда», 6, 17, 22 серпня і 31 жовтня 1918 р.

⁷ «Декреты Советской власти», т. II, М., 1959, стор. 553.

⁸ Газ. «Правда», 28 липня 1918 р.

Велику й успішну роботу по організації мітингів проводив також Петроградський комітет РКП(б). Щотижневі мітинги в районах Петрограда проводилися регулярно в 12 місцях, на яких були присутніми від 15 до 20 тис. чоловік. Тільки за три місяці 1918 р. (вересень—листопад) у Петрограді було проведено 95 мітингів⁹.

За прикладом Москви і Петрограда партійні організації інших міст також встановлювали єдині дні для проведення мітингів. Так Воронежський комітет РКП(б) постановив проводити мітинги на фабриках і заводах в четвер¹⁰. В п'ятницю проводилися мітинги в Мінську, Каргополі, Богородську (тепер Ногінськ)¹¹. Щотижневі мітинги проводилися по всій радянській республіці. При їх допомозі партійні комітети оперативно інформували широкі маси трудящих про становище на фронтах і в тилу, про діяльність Радянської влади, про політику Комуністичної партії.

Велике агітаційне значення мало урочисте засідання Київської Ради робітничих депутатів з участю багатьох представників трудящих, що відбулось зразу ж після визволення від петлюрівців Києва 1-ю Українською Радянською дивізією в Київському міському театрі 6 лютого 1919 р. Збори відкрив голова Виконкому Ради А. С. Бубнов. «Ми не повинні забувати,— сказав він,— що Радянська Росія була базою, дружнім братом, який підтримував нас і давав бадьорість, силу і можливість боротися. Ми повинні звернутися з привітанням до Радянської Росії, до Виконавчого комітету і до Ради Народних Комісарів (із залу пролунали вигуки: «Привіт Леніну!»)». На цьому засіданні виступив також з промовою В. О. Антонов-Овсієнко¹².

Агітаційна робота більшовиків давала результати навіть у найвіддаленіших місцях. Так, селяни слободи Журавки і навколишніх сіл Курської губернії, вислухавши на мітингу в січні 1919 р. виступи більшовиків, зобов'язались «завжди підтримувати Радянську владу і доблесну Червону Армію всім тим, що маємо, навіть будемо ділитися останнім»¹³.

Однією з різновидностей мітингів були мітинги-звіти. Радянські й партійні працівники звітували перед трудящими на мітингах про свою роботу і роз'яснювали їм політику партії і уряду. Мітинги-звіти були переконливим доказом справжньої народності Радянської держави. У Москві з 13 по 20 вересня 1918 р. пройшли мітинги під назвою «Звіти народних комісарів робітничому класу». В Басманському районі із звітами на робітничому мітингу виступали Я. М. Свердлов і М. В. Криленко, на колишньому заводі Міхельсона — нарком пошти і телеграфу В. М. Подбельський, у Лефортовському районі — нарком внутрішніх справ Г. І. Петровський, на товарній станції Московсько-Київсько-Воронезької залізниці — заступник наркома праці В. П. Ногін, в Замоскворецькому районі — О. М. Коллонтай та ін.¹⁴

Мітинги-звіти проводились також і на периферії. На засіданні Пензенського міського РКП(б) вирішено було регулярно проводити робітничі збори, де повинна була обговорюватися діяльність місцевих і центральних органів Радянської влади. Щоб залучити на мітинги

⁹ Партархів Ленінградського обкому КППРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 64, арк. 72; од. зб. 75, арк. 16.

¹⁰ Газ. «Воронежский красный листок», 5 жовтня 1918 р.

¹¹ Газ. «Звезда», 23 лютого 1919 р.; Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КППРС), ф. 17, оп. 3, од. зб. 46, арк. 1; оп. 1, од. зб. 21, арк. 129.

¹² Газ. «Киевский коммунист», 7 лютого 1919 р.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КППРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 136, арк. 28.

¹⁴ Газ. «Правда», 14, 22 вересня 1918 р.

широкі робітничі маси, вирішено було частіше обговорювати на них місцеві питання¹⁵.

Поряд з мітингами-звітами проводились мітинги-концерти, на яких виконувались, головним чином, твори революційного характеру. Успішно, наприклад, пройшов мітинг-концерт, вхід на який був «вільним і безкоштовним для всіх», у колективі 1-го берегового загону Балтфлоту¹⁶. 27 жовтня 1918 р. Московський комітет РКП(б) вирішив провести в Москві ряд платних мітингів-концертів, весь збір з яких надходив на придбання подарунків червоноармійцям-фронтовикам. На цих мітингах-концертах з промовами виступали Я. М. Свердлов, Г. І. Петровський, О. М. Ярославський, М. В. Криленко, В. О. Антонов-Овсієнко та ін. В концертах брали участь такі видатні артисти, як О. О. Садовська, В. В. Барсова, В. І. Качалов, Г. С. Пирогов та ін.¹⁷ В Катеринославі, в театрі «Колізей», 9 лютого 1919 р. успішно пройшов мітинг-концерт, присвячений пам'яті Карла Лібкнехта і Розі Люксембург. В концертній частині виконувались твори Чайковського, Шопена, Гріга. Після закінчення мітингу-концерту його учасники пройшли по вулицях міста, співаючи революційних пісень¹⁸. Платні мітинги-концерти на користь Червоної Армії влаштовував комсомол. Так, 9 лютого 1919 р. мітинг-концерт провела Вологодська організація Комуністичної спілки молоді¹⁹.

Перевага мітингів перед іншими формами агітації й пропаганди була в тому, що вони давали можливість швидко доводити до мас важливі завдання, які поставали перед партією, широко охоплювати маси, в тому числі й неписьменних. Виступаючи на мітингах із своєю програмою і лозунгами, Комуністична партія викривала антинародну суть діяльності меншовиків, есерів, збільшуючи число своїх прихильників. Використовуючи мітинги, партія ще тісніше зв'язувалась з масами і озброювала їх ідеями марксизму-ленінізму.

Комуністична партія організувала також і лекційну пропаганду, хоч у перший період після Жовтневої революції лекцій проводилось ще порівняно мало. В кінці 1918 — на початку 1919 р. по всій країні проходила перебудова агітаційно-пропагандистської роботи. Було визнано необхідним дещо звузити мітингову агітацію і особливу увагу звернути на політичну лекційну пропаганду, яка давала більш глибоке розуміння ідей наукового соціалізму і політики Комуністичної партії. 30 листопада 1918 р. Московський комітет партії запропонував районним парторганізаціям обговорити питання про доцільність проведення щотижневих мітингів²⁰. Районні партійні організації висловились за їх скорочення, внаслідок чого МК РКП(б) уже на п'ятницю 10 січня 1919 р. замість мітингів призначив лекції. Так, на заводі Гужона повинен був виступити О. М. Ярославський з лекцією «Шлях до комунізму», в театрі «Вулкан» — О. М. Коллонтай «Війна грабіжницька і війна самооборони робітничого класу», в Басманському районі — Г. І. Петровський «Організація і розвиток діяльності виконавчих комітетів», у Миському районі — М. І. Подвойський «Що треба зробити Комуністичній партії на селі у зв'язку з сучасним військовим становищем у Росії»²¹. Питання про перебудову політико-виховної

¹⁵ Газ. «Молот», 26 листопада 1918 р.

¹⁶ Центральний державний архів Військово-морського флоту СРСР (далі — ЦДА ВМФ СРСР), ф. 80, оп. 2, спр. 70, арк. 21.

¹⁷ Газ. «Правда», 27 жовтня 1918 р.

¹⁸ Газ. «Донецкий коммунист», 9, 22 лютого 1919 р.

¹⁹ Газ. «Северная беднота», 11 лютого 1919 р.

²⁰ Партархів Московського міськкому і обкому КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 22, арк. 51.

²¹ Газ. «Правда», 10 січня 1919 р.

роботи серед народних мас розглядалося на XI Московській губернській (окружній) конференції РКП(б), що відбувалася 18—19 січня 1919 р. У звіті було вказано, що парторганізації повинні прийти до широкого розгортання лекційної пропаганди²². У звіті Петроградського комітету РКП(б) за 1918 р. було записано: «За останній час агітаційний відділ приступив до проведення в районах лекцій для широких мас»²³. Перебудова політико-виховної роботи поширилась і на села Комунисти Нової Ладоги у лютому 1919 р. постановили: «Вважаємо необхідним розширити культурно-освітню роботу на селі, через колективи залучити всі культурні сили і шляхом агітації та читання лекцій пролити необхідне світло в селі»²⁴.

Тематика лекцій була різноманітною — від загальних питань світогляду Комунистичної партії до окремих, практичних питань соціалістичного будівництва. О. Ф. М'ясников у жовтні 1918 р. в Смоленську читав лекцію на тему «Що таке комунізм?», а в Орші — «Радянська Росія і Європа»²⁵. В. В. Куйбишев у січні 1919 р. виступав у Самарському клубі комунистичної молоді з лекцією «Крах II Інтернаціоналу»²⁶. Московський комітет на 28 лютого 1919 р. рекомендував прочитати в районах лекції на теми: «III Інтернаціонал», «Що хочуть меншовики», «Соціалізм на селі», «Громадянська війна», «Радянська Конституція і право», «Біблійські легенди» та ін.²⁷ Газета «Киевский коммунист», повідомляючи про наступні лекції, друкувала тези цих лекцій²⁸.

Розгортаючи й удосконалюючи пропаганду й агітацію, Комунистична партія знаходила нові форми і методи виховання мас. Так, коли партії потрібно було мобілізувати маси на вирішення важливих завдань або широко відзначити визначну дату, влаштовувалися спеціальні «дні» і «тижні». В травні 1918 р., у зв'язку з 100-річчям з дня народження К. Маркса, був оголошений «Тиждень Карла Маркса». В Москві, Петрограді та інших містах відбулись урочисті збори, мітинги, було видано листівки. В Петрограді питання про проведення «Тижня Карла Маркса» обговорювалося 3 травня 1918 р. на засіданні ПК РКП(б), на якому з доповіддю виступив В. Володарський. Петроградський комітет партії постановив провести в районах мітинги і збори, присвячені пам'яті К. Маркса²⁹. Масово-політична робота, проведена партійними організаціями в «Тиждень Карла Маркса», дала можливість широким народним масам краще ознайомитись із життям засновника наукового комунізму.

Найбільша кількість агітаційних кампаній була присвячена зміцненню Червоної Армії. Вперше «День Робітничо-Селянської Червоної Армії» був відзначений 28 січня 1918 р. в Петрограді³⁰. 22 березня 1919 р. він відзначався у Москві. В цей день на заводах, фабриках і в клубах міста відбулися мітинги, присвячені захисту соціалістичної Вітчизни, на яких виступили В. І. Ленін, М. В. Криленко, М. І. Подвойський, М. К. Муранов, І. Ф. Арманд та ін.³¹

²² Партархів Московського міськкому і обкому КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 45, арк. 5.

²³ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 64, арк. 72.

²⁴ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 01564, оп. 4, од. зб. 41, спр. 92.

²⁵ Газ. «Звезда», 17 жовтня 1918 р.

²⁶ Газ. «Коммуна», 17 січня 1919 р.

²⁷ Газ. «Правда», 27 лютого 1919 р.

²⁸ Газ. «Киевский коммунист», 12 лютого 1919 р.

²⁹ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 64, арк. 11.

³⁰ Газ. «Известия ЦИК», 26 січня і 14 лютого 1918 р.

³¹ Газ. «Известия ЦИК», 23 березня 1918 р.

Щоб залучити широкі народні маси до створення і виховання кадрів командного складу Червоної Армії, 24 листопада 1918 р. був широко відзначений «День червоного офіцера». Особливо успішно пройшов він у Москві. На Красній площі відбувся парад військових курсантів. Після параду колони курсантів направились на Радянську площу, де перед ними виступив В. І. Ленін³². Увечері по всьому місту пройшли мітинги. В колишньому Олексіївському училищі виступили Я. М. Свердлов, М. І. Подвойський, Дем'ян Бедний³³.

12 грудня 1918 р. був опублікований декрет РНК, підписаний В. І. Леніним, який зобов'язував усе населення і всі цивільні установи здати зброю³⁴. Щоб успішніше втілити в життя це рішення, ВЦВК постановив провести по всій Радянській республіці «День гвинтівки». Місцевим Радам пропонувалось оголосити населенню про організацію збору зброї для оборони соціалістичної Вітчизни³⁵. За рішенням Ради комісарів Союзу комун Північної області «День гвинтівки» проводився в області 12 січня 1919 р.³⁶ В посаді Дубовка, Царицинської губернії, «День гвинтівки» був проведений 2 лютого 1919 р. Відбулись платні мітинги-концерти, коштів від яких надійшли у фонд Червоної Армії³⁷. Комуністи міста Юр'єв-Польський, Володимирської губернії, в січні 1919 р. провели «Тиждень фронту», під час якого було проведено збір зброї і подарунків для червоноармійців³⁸.

Проведена партійними організаціями агітація, яка була спрямована на допомогу Червоній Армії, дала добрі результати. З жовтня 1918 р. до 1 лютого 1919 р. було відправлено від населення і організацій тільки індивідуальних подарунків на Північний фронт 36 тис. комплектів, на Південний фронт — близько 128 тис., на Східний — понад 55 тис., на Західний — 19 тис., на Український фронт — 24 тис. комплектів. Сума добровільно зібраних коштів населенням і різними організаціями у фонд Червоної Армії на 1 лютого 1919 р. становила близько 803 тис. крб.³⁹

Крім всеросійських кампаній, партійні організації з своєї ініціативи проводили заходи місцевого значення. Так, Московський окружний комітет партії вирішив провести 13 жовтня 1918 р. «День агітації» на селі. Районні комітети РКП(б) організовували селянські мітинги на тему «Що дала Радянська влада селянам»⁴⁰. 18 січня 1919 р. у Мінську пройшов «День молоді». В цей день вулиці були прикрашені прапорами, плакатами, відбулись загальні збори молодих робітників, багатолюдний мітинг, демонстрація, мітинг-концерт⁴¹.

Комуністична партія піклувалась про те, щоб агітаційно-пропагандистська робота серед мас проводилась регулярно. Для цього вона створювала постійно діючі пункти масово-політичної роботи. Такими опорними пунктами в перші роки Радянської влади були народні доми, клуби, народні університети, хати-читальні тощо. Після Жовтня кількість освітніх установ значно зросла. Якщо в 1917 р. в Москві налічувалось 369 клубів, народних домів та інших подібних установ, то

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 171.

³³ Газ. «Правда», 26 листопада 1918 р.

³⁴ Газ. «Известия», 12 грудня 1918 р.

³⁵ Газ. «Правда», 31 грудня 1918 р.

³⁶ «Петроградская правда», 10 січня 1919 р.

³⁷ Газ. «Голос коммуниста», 2 і 11 лютого 1919 р.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 41, арк. 21.

³⁹ Газ. «Правда», 23 лютого 1919 р.

⁴⁰ Партархів Московського міськкому і обкому КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 4.

⁴¹ Газ. «Петроградская правда», 26 січня 1919 р.

на початку 1919 р. їх було уже 1357⁴². Докорінно змінився ідейний зміст культурно-освітніх установ. Вони ставали провідниками ідей наукового соціалізму.

В. І. Ленін приділяв велику увагу організації роботи в культурно-освітніх установах. Виступаючи на засіданні МК РКП(б) 16 серпня 1918 р., він говорив, що треба звернути увагу на робітничі клуби і залучити до них в першу чергу молодь, що робота в клубах розширить сферу впливу партії на робітників і сприятиме залученню нових партійних працівників з мас⁴³. 10 листопада 1918 р. В. І. Ленін брав участь у відкритті робітничого клубу «Жовтнева революція» в Москві і виступив з промовою⁴⁴.

Незважаючи на важке економічне й політичне становище молодого Радянської республіки, місцеві партійні організації розгорнули велику роботу по організації широкої сітки культурно-освітніх установ. Тільки в Козловському повіті, Тамбовської губернії, в 1918 р. працювало 150 народних домів, клубів, народних університетів, бібліотек⁴⁵.

Найбільш досконалим типом політико-освітніх установ того часу були народні доми, в яких працювали гуртки політичної грамоти, літературні відділи неписьменності, художньої самодіяльності, влаштовувались лекції, бесіди, мітинги, демонструвались кінофільми. Повітові народні доми допомагали організовувати на селах хати-читальні, бібліотеки, клуби. У Московському повіті в 1918 р. культурно-освітню роботу вели понад тридцять народних домів⁴⁶. В Астраханській губернії до кінця 1918 р. було відкрито близько двадцяти народних домів, тобто майже в кожному повіті⁴⁷. В тільки що визволеному від білогвардійців с. Нова Тепловка, Самарської губернії, в січні 1919 р. на зібранні селянами кошти був відкритий народний дім з бібліотекою-читальнею «Місцева інтелігенція,—повідомлялось з цього села,—охоче пішли працювати в культурно-освітню секцію. Щоденно влаштовуються читки на політичні теми, які відвідуються селянами з охотою»⁴⁸.

VIII з'їзд РКП(б), який узагальнив досвід агітаційно-пропагандистської роботи за перші роки Радянської влади, приділив значну увагу і народним домам. В рішенні з'їзду було записано: «Партія повинна всемірно сприяти Радянській владі і місцевому населенню в справі організації якомога багатшої сітки народних домів, для чого в першу чергу повинні бути використані радянські маєтки. Народні доми повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги, широкої освіти як загальної, так і комуністичної»⁴⁹.

Значного поширення набули партійні, робітничі, професійні, селянські і молодіжні клуби. Партійні клуби створювались більшовицькими партійними організаціями і ставили перед собою завдання не тільки агітаційно-пропагандистської роботи серед мас, а й партійної освіти комуністів, співчуваючих партії, і комсомольців. Уже в березні 1918 р. існували в деяких районах Петрограда партійні клуби, а в квітні 1918 р. засідання партійних організаторів районів Петрограда

⁴² Газ. «Правда», 2 березня 1919 р.

⁴³ Див. «Спогади про В. І. Леніна», ч. 2, стор. 235.

⁴⁴ Газ. «Правда», 14 листопада 1918 р.

⁴⁵ Газ. «Правда», 17 листопада 1918 р.

⁴⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 2306, оп. 15, спр. 54, арк. 25.

⁴⁷ Журн. «Внешкольное образование», 1919, № 2—3, стор. 148.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4/с-1, од. зб. 34, арк. 51.

⁴⁹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК», ч. 1, К. 1954, стор. 422.

постановило створити партійні клуби в усіх районах міста⁵⁰. Партійні клуби створювались також у Москві та інших містах. Так, у жовтні 1918 р. Сокольницький райком РКП(б) Москви вирішив «реквізувати театр «Наполеон» для потреб партійного клубу»⁵¹. На початку 1919 р. працював партійний клуб у Катеринославі⁵². Деякі партійні клуби відкривались на великих підприємствах. Наприклад, більшовики Балтійського заводу (Петроград) у 1918 р. відкрили партійний клуб на заводі⁵³.

Велику роботу проводили робітничі клуби. Так, у відкритому в березні 1918 р. першому робітничому клубі м. Костроми працювала школа грамоти з уроками політичної азбуки, влаштовувались лекції з політекономії, історії суспільних рухів у Росії, історії релігії, різних галузей науки і культури, щотижня читалися лекції з поточної політики. В клубі працювало кілька гуртків художньої самодіяльності, організовувались концерти. Клуб з перших днів існування став популярним центром політичного і культурного життя міста⁵⁴. Значна кількість робітничих клубів була відкрита в 1918 р. у Москві. Так, у квітні став працювати робітничий клуб в Хамовницькому районі. На вечорі, присвяченому його відкриттю, виступив з читанням своїх творів О. С. Серафимович⁵⁵. 13 жовтня в Бутирському районі Москви, в приміщенні колишнього ресторану «Яр» був відкритий клуб ім. В. І. Леніна. На відкритті з промовою виступив М. І. Подвойський. До березня 1919 р. в Москві працювало 82 робітничі клуби, діяльністю яких керувала секція клубів відділу народної освіти Міськради. В Петрограді на початку 1919 р. було 54 робітничих і 12 партійних клубів, а в передмістях і в області ще понад 20⁵⁶. Після визволення Києва від петлюрівців тут також широко розгорнулась робота по організації різних клубів. Газета «Київський комуніст» повідомляла: «В усіх робітничих кварталах м. Києва почалась організація районних клубів, у великій кількості створюються партійні клуби. Немало клубів — безпартійних — відкривають робітники, які працюють на великих фабриках і заводах»⁵⁷.

В перші роки існування Радянської влади організовувались й профспілкові клуби, хоч в той час вони не дістали великого поширення, бо профспілки не мали достатніх коштів і необхідних кадрів. У квітні 1918 р. такий клуб існував при Адміралтейському суднобудівному заводі в Петрограді⁵⁸.

Після I з'їзду Комуністичної спілки молоді, який відбувся в жовтні — листопаді 1918 р., проходить бурхливе зростання комсомольських організацій. Комсомольці деяких міст з допомогою партійних організацій і місцевих Рад створювали свої молодіжні клуби, які сприяли підвищенню політичного і культурного рівня молодого покоління. Велику допомогу в цьому комсомольцям подавали позашкільний відділ Наркомосу і позашкільні відділи місцевих Рад. 16 грудня 1919 р. в Хамовницькому районі Москви, в приміщенні Пушкінського

⁵⁰ Партархів Ленінського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1, 5.

⁵¹ Партархів Московського міськкому і обкому КПРС, ф. 85, оп. 1, од. зб. 1, арк. 4.

⁵² Газ. «Донецкий комуніст», 19 лютого 1919 р.

⁵³ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 4, оп. 1, од. зб. 339, арк. 22, 24.

⁵⁴ М. Растопчина. Культура наша, Кострома, 1919, стор. 7, 8, 11, 13.

⁵⁵ Газ. «Правда», 24 квітня 1918 р.

⁵⁶ Журн. «Внешкольное образование», 1919, № 2—3, стор. 117, 177, 215.

⁵⁷ Газ. «Київський комуніст», 21 лютого 1919 р.

⁵⁸ Державний архів Жовтневої революції Ленінградської області, ф. 2551, оп. 1, спр. 1040, арк. 4.

училища відділом позашкільної освіти Миськради був відкритий клуб підлітків, в якому комсомольці проводили бесіди на політичні теми. Всього в Москві на початку 1919 р. існувало близько 40 таких клубів. Одним з кращих був клуб «Юний комунар» на Волхонці⁵⁹. Комсомольські клуби були відкриті і в інших містах, але загального поширення вони тоді не дістали. Комсомольцям була надана можливість брати участь у роботі всіх інших видів клубів.

Клуби створювались також і в селах. Різноманітністю сільських клубів були хати-читальні, в яких працювали різні гуртки, влаштовувались лекції, бесіди, організовувались концерти, вистави. В. І. Ленін говорив, що «бібліотека і хата-читальня довгий час будуть служити головним джерелом і майже єдиною установою, особливо на селі, для політичного виховання мас...»⁶⁰. Тому дуже важливим було створити хату-читальню чи клуб в кожному селі, щоб все населення країни було охоплено політико-освітньою роботою Комуністичної партії. За зв'язання цього великого і складного завдання партійні організації і місцеві Ради приступили уже в перший рік існування Радянської республіки. В січні 1918 р. в кількох селах Михайловської волості, Північно-Західної області, були відкриті хати-читальні, в роботі яких активну участь брала молодь. Для хат-читалень була придбана агітаційна література⁶¹. В Баскаковській волості, Смоленської губернії, на кінець 1918 р. хати-читальні були в усіх селах⁶². Відкриття в селах клубів чи хат-читалень відбувалось при активній участі місцевого населення і відзначалось як велика подія. На початку 1919 р. на території 33-х губерній, вільних від іноземної і білогвардійської окупації, працювало понад 3 тис. хат-читалень⁶³.

Існували в перші роки Радянської влади і народні університети. «Під народним університетом розуміється звичайна школа для грамотних дорослих, — писала Н. К. Крупська, — де поряд з російською мовою і арифметикою, подаються деякі дані з природничо-історичних та суспільних наук»⁶⁴. Наприклад, у Катеринославі народний університет мав соціально-економічне та історико-літературне відділення. «Університет, — писала газета «Донецкий коммунист», — користується великою популярністю серед населення. Щоденно приходять нові слухачі...»⁶⁵. Все ж великої ролі в пропаганді ідей марксизму-ленінізму серед мас тоді народні університети не відіграли. Вони дістали значного поширення тільки в наступні роки.

В 1918 р. зародилась своєрідна, обумовлена особливим становищем у країні, форма агітаційно-пропагандистської роботи Комуністичної партії — агітпоїзди. В період розвитку Жовтневої революції, в умовах громадянської війни і розрухи в країні, коли всі види зв'язку не були надійними, створилась деяка відірваність центральних органів партії і Радянського уряду від місцевих. Необхідно було встановити особистий контакт представників вищих органів партії і держави з місцевими органами і широкими народними масами. Ці завдання були покладені на агітпоїзди і агітпароплави, що курсували по країні. Перший поїзд (і єдиний, що діяв в той час) називався літературно-інструкторським поїздом ім. В. І. Леніна. У серпні 1918 р. цей яскраво

⁵⁹ Журн. «Внешкольное образование», 1919, № 2—3, стор. 191.

⁶⁰ Див. Н. К. Крупская. Что писал и говорил Ленин о библиотеках, М., 1956, стор. 11—12.

⁶¹ Газ. «Бедняк», 3 листопада 1918 р.

⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 398, оп. 12, спр. 35, арк. 20.

⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 306, спр. 43, арк. 20.

⁶⁴ Газ. «Правда», 14 грудня 1918 р.

⁶⁵ Газ. «Донецкий коммунист», 20 лютого 1919 р.

оформлений поїзд був направлений на Східний фронт. Він складався з двох пасажирських вагонів і чотирьох — шести товарних, обладнаних під склади для літератури⁶⁶. 19 вересня 1918 р. співробітники поїзда доповідали видавництву ЦВК: «Попутно на станціях Муром, Арзамас, Ардантов, Аладир роздано і продано багато літератури. Настрій мас чудовий. Попит на літературу величезний. Вдало пройшли мітинги, організовані співробітниками... Зовнішній вигляд поїзда повсюди піднімає настрій. Всі станції прикрашаються плакатами»⁶⁷. Співробітники поїзда відзначали особливо великий попит на збірники декретів, на твори В. І. Леніна, К. Маркса і Програму партії. За свою першу поїздку поїзд ім. В. І. Леніна виконав велику роботу. Був встановлений безпосередній зв'язок з партійними і радянськими організаціями районів Казані і Симбірська. Безкоштовно було роздано організаціям літератури на 350 тис. крб., продано — на 140 тис. крб. Запаси літератури і свіжих газет поповнювались літературою, надісланою з Москви⁶⁸.

12 січня 1919 р. поїзд ім. В. І. Леніна відправився з Москви в другий рейс, цього разу на захід країни. Поїзд мав на 1 млн. крб. агітаційної літератури і був обладнаний кіноустановкою. Поїзд обслуговували досвідчена група лекторів і агітаторів, а також відділення РОСТА⁶⁹. Супроводжували поїзд представники ВРНГ, Всеросійської Ради профспілок, ВЧК, кінокомітету і майже всіх наркоматів. Весь штат поїзду становив 110 чоловік⁷⁰. Першу тривалу зупинку поїзд ім. В. І. Леніна зробив у Пскові⁷¹. Тут співробітники поїзда проводили мітинги, лекції, бесіди, наради з місцевими партійними і радянськими працівниками, розповсюджували літературу, плакати, давали різні консультації, демонстрували кінофільми і т. ін. Із Пскова поїзд ім. В. І. Леніна поїхав по маршруту: Остров, Режиця, Рига, Двінськ, Полоцьк, Вітебськ, Молодечно, Вільно, Мінськ, Харків і 11 березня 1919 р. повернувся в Москву⁷². Місцеві партійні і радянські органи високо оцінили діяльність поїзда ім. В. І. Леніна.

Висвітлення деяких форм агітаційно-пропагандистської діяльності Комуністичної партії серед широких народних мас в перші роки Радянської влади дає яскраву уяву про те, яку велику увагу приділяла партія цій важливій справі. Основні форми і методи пропаганди та агітації, вироблені Комуністичною партією в перші роки Радянської влади, знаходять широке застосування і в сучасний період. Кожна велика подія міжнародного і внутрішнього життя повсюдно відзначається багатолюдними мітингами. Стали традицією звіти М. С. Хрушова на мітингах перед трудящими Москви, а по суті перед усім радянським народом, про кожную поїздку з місією миру і дружби в інші держави. Систематично виступають із звітами, доповідями і лекціями перед трудящими партійні, радянські і господарські керівники. Особливо велику роль у дальшому розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи відіграли рішення XXII з'їзду КПРС і нова Програма партії. Агітація і пропаганда з кожним днем стають ширшими за обсягом, різноманітнішими за формою, глибшими за змістом і відіграють величезну роль у розв'язанні величезних завдань комуністичного будівництва.

⁶⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 2, спр. 125, арк. 2.

⁶⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5007, оп. 1, спр. 1, арк. 116.

⁶⁸ Там же, арк. 127.

⁶⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, од. зб. 513, арк. 1.

⁷⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5007, оп. 1, спр. 5, арк. 87; спр. 2, арк. 325.

⁷¹ Газ. «Правда», 1 лютого 1919 р.

⁷² ЦДАЖР СРСР, ф. 5007, оп. 1, спр. 5, арк. 94; газ. «Петроградская правда», 12 березня 1919 р.

М. І. ГОРБУНОВА

ЛЕНІНСЬКЕ КЕРІВНИЦТВО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Минає 60 років з того часу, коли відбувся ІІ з'їзд РСДРП, на якому фактично була створена марксистська партія, партія більшовиків, що очолила революційну боротьбу пролетаріату і трудящого селянства проти самодержавства і буржуазії за соціалізм. ІІ з'їзд РСДРП — визначна подія в історії Комуністичної партії Радянського Союзу, в революційному робітничому русі нашої країни і всього світу.

Другому з'їзду партії передувала тривала підготовча робота. Після І з'їзду РСДРП соціал-демократія Росії переживала період розброду і хитання. Місцеві комітети і групи РСДРП, як і раніше, не мали єдиного керівного центру, не були зв'язані між собою, займалися місцевою вузько практичною діяльністю. В соціал-демократичних організаціях переважали «економісти», які виступали проти створення марксистської, революційної партії.

Перед революційними марксистами в Росії постало завдання подолати роз'єднаність і вузький практицизм багатьох місцевих соціал-демократичних діячів, повністю розбити «економізм» і об'єднати соціал-демократів у єдину централізовану бойову пролетарську партію на базі революційного марксизму. Центром, навколо якого почали об'єднуватися організації РСДРП, стала створена В. І. Леніним загальноросійська нелегальна газета «Искра». Володимир Ілліч був організатором і натхненником усіх починань «Искры», невтомним і діяльним учасником не тільки літературно-редакційної і видавничої діяльності газети, а й усієї величезної її організаторської роботи по зміцненню і згуртуванню революційно-марксистських сил місцевих соціал-демократичних організацій, по підготовці чергового, ІІ з'їзду РСДРП.

З метою встановлення зв'язків з усіма діючими в Росії соціал-демократичними організаціями, збору коштів на видання марксистської літератури з ініціативи В. І. Леніна редакція створила свої опорні пункти — групи сприяння «Искре» і направляла для роботи на місцях своїх представників або агентів. Так, у Полтаві ще у 1900 р. діяла група сприяння «Искре». Влітку 1901 р. в Харкові був створений південний відділ «Искры». В цьому ж році редакція направила своїх агентів до Києва, Одеси та інших міст України, де існували іскрівські групи. Агентами «Искры» на Україні в різний час були видатні діячі партії, соратники В. І. Леніна: Д. І. Ульянов — в Одесі, Р. С. Землячка — в Одесі і Катеринославі, О. Д. Цюрупа — в Харкові, Ф. П. Ленгнік — у Києві та ін.

За допомогою опорних пунктів в Росії і за кордоном, своїх агентів редакція організувала нелегальне транспортування іскрівської літератури і поширення її в Росії. Найбільш ефективним шляхом доставки «Искры» в Росію був «дементьевський» шлях, що проходив по

лінії Львів—Теофіполь—Київ. За пропозицією Н. К. Крупської спочатку в Полтаві, а потім у Києві був влаштований склад іскрівської літератури, звідки вона розсилалась по інших містах. Київські і полтавські іскрівці організували влітку 1901 р. в Кишиневі першу в Росії нелегальну типографію, в якій передруковувались окремі номери «Искры» і праці В. І. Леніна.

Поширення іскрівської літератури, особливо праць В. І. Леніна, мало вирішальне значення для зміцнення ленінсько-іскрівського напрямку в соціал-демократичних організаціях України. Такі ленінські праці, як «Насущні завдання нашого руху», «Віддача в солдати 183-х студентів», «Робітничка партія і селянство», «З чого почати?», «Початок демонстрацій», «Що робити?», «Революційний авантюризм», «Завдання російських соціал-демократів», «Лист до товариша про наші організаційні завдання», «До сільської бідноти» та ін., були широко розповсюджені на Україні¹. Зокрема, великий інтерес викликала в соціал-демократичних організаціях України праця «Що робити?». Агент «Искры» М. О. Сільвін писав у своїх спогадах, що книга «Що робити?» розповсюджувалась у Києві, Харкові, Полтаві і скрізь на неї повністю не могли задовольнитися попит².

В газеті «Искра» і ленінських працях революційні робітники знаходили відповіді на пекучі питання сучасності, питання політичної діяльності, боротьби з ворогами марксизму, організаційної перебудови партійних комітетів. Під впливом ленінських ідей соціал-демократичні комітети і групи на Україні активізували політичну діяльність. Вони випускали у великій кількості листівки, вели роботу серед фабрично-заводських робітників, а також селян, шкільної і студентської молоді, в армії.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв систематичному надходженню кореспонденцій з усіх районів Росії, особливо від робітників. Майже в кожному листі агентам і місцевим комітетам Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна просили систематично надсилати інформацію і різні матеріали з місць. У грудні 1901 р. Н. К. Крупська писала членам Київського комітету РСДРП: «Дуже задоволені Вашою пропозицією доставляти «Искре» кореспонденції про події місцевого життя. Справжня чутливість і життєвість органу значною мірою залежить від того, наскільки діяльно російські товариші будуть піклуватися про те, щоб цей орган був належно інформований і тому ми особливо цінимо Вашу пропозицію допомогти нам в цьому відношенні...»³. Завдяки активній підтримці з місць ленінська газета широко висвітлювала діяльність соціал-демократичних організацій на Україні. В п'ятдесят одному номері «Искры» було надруковано близько 500 різних статей, кореспонденцій, листівок, заміток і хронікальних повідомлень про Україну⁴. Робітники України, як і інших районів Росії, зуміли швидко оцінити й полюбити ленінську газету, яка переконливо закликала їх до організованої політичної боротьби з самодержавством. Агент «Искры» в Одесі писав 6 жовтня 1901 р.: «Симпатії майже всіх на боці «Искры», місцями відзиваються із захопленням. Маса і читає і розуміє... Всюди маси пробуджуються і пред'являють такий великий попит на літературу, що абсолютно неможливо задовольнити»⁵.

¹ Журн. «Красный архив», 1941, № 1, стор. 9—21.

² М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 259.

³ Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 24, оп. 5, од. зб. 1713.

⁴ Ф. Лось. Іскрівські організації на Україні в період II з'їзду партії, журн. «Комуніст України», 1953, № 8, стор. 53—54.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 12, од. зб. 28405.

Важливою ланкою у будівництві партії В. І. Ленін вважав створення російської організації «Искры», об'єднання всіх іскрівців, що працювали в Росії. Уже в квітні 1901 р. Н. К. Крупська писала Л. М. Радченко у Полтаву: «Ми старалися, щоб російська організація «Искры» охоплювала якнайбільше людей і міст, тому називайте себе членами цієї організації»⁶. Влітку 1901 р. Надія Костянтинівна детально пише Л. І. Гольдману і С. Й. Цедербауму про ленінський план організації «Искры», вказуючи при цьому, що «Искра» «відноситься, безумовно, негативно до створення особливих «районних» органів і «районних» організацій»⁷. Проте частина іскрівців-практиків продовжувала виступати за створення окремих районних організацій, що суперечило ленінсько-іскрівським принципам. Так, Л. І. Гольдман у жовтні — листопаді 1901 р. надіслав редакції свій проект, який полягав у тому, щоб «Искра» ні в що не втручалась і щоб влаштувати щось подібне до південної організації⁸. В. І. Ленін, виступаючи проти проекту районної організації, радив утворити за спільною згодою всіх іскрівців розпорядчий комітет, який би «неодмінно думав про всю Росію, а ніяк не про один район, бо все майбутнє «Искры» залежить від того, чи зуміє вона побороти місцеве кустарництво і району видособеність і стати на ділі загальноросійською газетою...»⁹. В кінці січня 1902 р. іскрівці на нараді у Самарі утворили російську організацію «Искры». Був створений практичний центр організації. Нарada в усіх принципіальних питаннях соціал-демократичного руху підтримала В. І. Леніна, прийнявши його тактичні й організаційні положення як програму своєї діяльності.

Ведучи боротьбу за централізовану організацію революціонерів, проти кустарщини, В. І. Ленін добивався від іскрівців суворого дотримання всіх правил і дисципліни організації. У листі до І. Г. Смідович 18 грудня 1901 р. Володимир Ілліч висловив глибоке обурення поведінкою В. М. Крохмалю, Л. І. Гольдмана і Л. М. Радченко, які друкували в іскрівській нелегальній друкарні у Кишиневі газету «Вперед» — орган Київського комітету РСДРП «економістського» напрямку. «Люди, які становлять російську організацію «Искры», — писав Володимир Ілліч, — перебігли потай в інше підприємство». Ленін вимагав від іскрівців «уладнання цієї нечуваної розпусти»¹⁰. Після цього видання газети «Вперед» в кишинівській друкарні припинилось¹¹.

Переборюючи неймовірно труднощі і перешкоди на шляху створення єдиної централізованої партії, ленінська «Искра» об'єднувала навколо себе один за другим соціал-демократичні комітети, в тому числі й партійні організації України. Між ленінським центром — в особі редакції «Искры» — і місцевими іскрівськими групами, агентами і кореспондентами зав'язалось інтенсивне конспіративне листування, що відображало величезну увагу В. І. Леніна до соціал-демократичних організацій України, його боротьбу за зміцнення в них революційно-іскрівських елементів.

Велику допомогу подали В. І. Ленін, «Искра» київським соціал-демократам, поки Київський комітет звільнився від опортуністів, перейшов на іскрівські позиції. В 1900 р. керівництво Київським комітетом РСДРП було в руках «економістів». Організація була роздроб-

⁶ Ленинский сборник VIII, стор. 133. Лист написаний по плану, складеному В. І. Ленініним.

⁷ Там же, стор. 196.

⁸ Ленинский сборник VIII, стор. 203—204.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 71.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 71.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 8, од. зб. 28 195.

лена на заводську, фабричну і ремісничу групи. В 1901 р. направлені в Київ іскрівці створили групу сприяння «Искре». Представник «Искры» ввійшов до комітету. Внаслідок активної діяльності іскрівців у місті посилювався робітничий рух: проходили страйки, робітничі й студентські демонстрації.

Весною 1901 р. під впливом іскрівських ідей з комітету виділилась група «Робітнича воля». «Искра» вітала загальний напрям групи «Робітничої волі», водночас критикуючи її помилки, особливо висунутий нею лозунг про те, що «робітничий клас повинен сам вести свої справи». Вперто відстоюючи свої невірні погляди, група стала втрачати свій невеликий вплив серед робітників Києва. В той же час Київський комітет РСДРП під впливом «Искры» все більше схилився до необхідності політичної боротьби. Окремі керівники групи «Робітнича воля» незабаром увійшли до складу комітету¹².

В. І. Ленін уважно слідкував за внутріпартійною боротьбою в Київській організації і своїми порадами і критичними зауваженнями допомагав комітету переборювати вплив «економістів». Це сприяло тому, що після довгої боротьби Київський комітет прийняв резолюцію солідарності з «Искрой». Проте боротьба в комітеті продовжувалась. «Економісти» підбурили частину членів комітету проти іскрівців, а в грудні 1902 р., скориставшись відсутністю деяких товаришів, зробили справжній переворот, захопили Київський комітет¹³. Ще до цього Н. К. Крупська вказувала Ф. В. Ленгніку, який прибув у Київ на постійну роботу у вересні 1902 р., на його помилку, яка полягала в тому, що він не ввійшов до складу комітету. Надія Костянтинівна писала: «Дуже шкода, що Ви не в комітеті. На нашу думку, надзвичайно важливо, щоб наші вступили до комітету і там вели свою лінію. Існування агентів, які стоять поза комітетами, тепер, коли іскрівський вплив значною мірою виріс, втратило своє значення, тепер набагато важливіша робота, наприклад, як членів комітету. Ми думали, ви не входите до комітету, бо до цього є перешкоди з боку комітету»¹⁴. Володимир Ілліч негайно відповів Ф. В. Ленгніку, який повідомив його про захоплення «економістами» комітету: «Ми вражені, як Зарін (Ф. В. Ленгнік — М. Г.) міг допустити до такого скандалу!! Ось плоди його помилки не вступати до Комітету! — ми давно наполягали на цьому»¹⁵. В. І. Ленін вимагав, щоб Ф. В. Ленгнік ввійшов до комітету, щоб іскрівці склали протокол про розрив і випустили місцевий листок про причини розколу. Володимир Ілліч закликав не поступатись «рабочедельцям» ні на йоту, а на ґрунті визнання ОК скрізь і повсюди дати генеральний бій антиіскрівцям. Свій лист В. І. Ленін закінчував вимогою: «Отже: нехай Зарін проявить потрібну енергію і відстоїть Київ, — це вже його перший обов'язок»¹⁶. Увійшовши до комітету, іскрівці посилили свою діяльність. 21 березня 1903 р. Київський комітет визнав «Искру» керівним органом. 26 березня 1903 р. В. В. Вакар писав, що комітет, безумовно, іскрівський, має значний вплив на маси і займає порівняно тривке становище. Важливе значення мало прийняття до складу комітету робітників, поширення в Києві великої кількості іскрівської літератури, жвава літературна діяльність коміте-

¹² І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття, К., 1958, стор. 73.

¹³ Ленінський збірник VIII, стор. 301—302.

¹⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 116—117.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.

¹⁶ Там же.

ту, який видав з листопада 1902 р. по березень 1903 р. 35 листків різних назв¹⁷.

В. І. Леніну належить заслуга зміцнення Одеського комітету на іскрівських позиціях. Одеський комітет у 1900—1901 рр. був оплотом «економізму». «Искра» відзначала, що його агітація і пропаганда проводилась лише на ґрунті економічних інтересів. В його прокламаціях жодного слова не було про політичну боротьбу за соціалізм¹⁸. Значний вплив на Одеський комітет мали також Бунд і група «Борьба».

З поширенням іскрівської літератури в Одеському комітеті почали з'являтися прихильники «Искры». У жовтні 1901 р. від комітету відокремилась іскрівська «Південно-революційна група соціал-демократів», після чого комітет зайняв надто ворожу позицію щодо «Искры». Агент «Искры» К. І. Захарова писала з цього приводу: «Я до останньої хвилини твердо вірила, що можна ввести свою людину і перетворити нинішній комітет. Тепер про це не може бути й мови»¹⁹.

«Південно-революційна група соціал-демократів» розгорнула агітацію серед робітників, керувала страйками і демонстраціями, поширювала листівки. «Искра» вітала створення Південної групи і прагнула всіляко допомогти їй. В листах до окремих членів Одеської організації, в статтях і замітках про партійне життя в Одесі, вміщених в «Искре», редакція систематично роз'яснювала необхідність ідейного і організаційного об'єднання в єдину партію. При сприянні місцевих іскрівців і болгарських соціал-демократів «Искра» доставлялась в Одесу через болгарський порт Варну. З допомогою революційно настроєних матросів Чорноморського флоту тільки в кінці 1901 р. було завезено в Одесу понад тисячу примірників «Искры»²⁰. Іскрівська література через Болгарію доставлялась також і сухопутним транспортом. Проте 1 грудня 1901 р. К. І. Захарова і болгарський соціал-демократ І. Г. Загубанський, які переправляли іскрівську літературу з-за кордону, були заарештовані.

Відводячи Одесі важливу роль у розповсюдженні «Искры» і об'єднанні навколо неї соціал-демократичних комітетів, В. І. Ленін направив сюди ряд видатних революціонерів. У квітні 1902 р. за рішенням наради російської організації «Искры» в Одесу приїхав Д. І. Ульянов. Н. К. Крупська просила Дмитра Ілліча інформувати про становище в Одесі. У зв'язку з тим, що на цей час усі старі шляхи транспортування «Искры» провалилися, перед Д. І. Ульяновим було поставлене завдання організувати доставку іскрівської літератури²¹.

Д. І. Ульянов установив зв'язок з Одеським комітетом, з «Південно-революційною групою соціал-демократів», поширював нелегальну літературу. В листах до редакції «Искры» він детально інформував про комітет: «До складу тутешнього комітету геть вся входить публіка, яка не покінчила із старими помилками...» Д. І. Ульянов виклав членам комітету погляди «Искры», В. І. Леніна на постановку місцевої роботи, на організацію. У вересні Дмитро Ілліч був арештований, близько місяця перебував у тюрмі, а потім змушений був виїхати з Одеси. Після цього зв'язок «Искры» з Одесою підтримувався через К. Й. Левицького, Р. С. Землячку та інших агентів «Искры».

Діяльність іскрівців значно підірвала позицію «економістів», і комітет змушений був маскувати свій опортунізм революційною фразою. Про цю тактику Одеського комітету В. І. Ленін писав у кінці

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 8, од. зб. 28 208.

¹⁸ Газ. «Искра», № 17, 15 лютого 1902 р.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 12, од. зб. 28 397.

²⁰ Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960, стор. 14.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 884, арк. 4—6.

1901 р.: «Давно пора перестати грати в хованки, приховуючи своє економічне «сгедо» (як це робить частина Одеського комітету, від якого відокремились «політики»)»²². Схвалюючи погляди і революційну діяльність Південної групи, ленінська «Искра» висловлювала водночас надію, що «піонери політичної агітації в Одесі зможуть переконати незгодних з їх тактикою товаришів успіхом своєї діяльності і тим зробити можливим відновлення організаційної єдності в рядах одеських соціал-демократів»²³.

Іскрівські агенти в Одесі, здійснюючи вказівку Леніна, повели активну боротьбу за єдність соціал-демократії. «Південно-революційна група соціал-демократів» почала переговори з Одеським комітетом, і влітку 1902 р. вони об'єдналися на основі іскрівських принципів. Проте боротьба всередині комітету продовжувалась. На початку вересня 1902 р. прихильники «Искры» знову вийшли з комітету і створили самостійну організацію «Південно-революційний союз соціал-демократів»²⁴. Союз опублікував свій маніфест, з приводу якого Н. К. Крупська писала: «Хоч вони й пишуть, що за теоретичними поглядами примикають до «Искры», їх маніфест — твір досить таки недоладний. Говорити про районні організації тепер, коли справа партійного об'єднання так просунулася вперед»²⁵.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська рекомендували одеським іскрівцям гнучку революційну тактику: «Ввійти до комітету неодмінно треба, увійти і повести агітацію зсередини за необхідності приєднатися до загальноросійської організації. Треба одночасно з тим вплинути і на Південний Союз у тому ж напрямі. Існування двох організацій в одному місті ненормальне явище, і потрібно, щоб вони кінець кінцем злились і утворили іскрівський комітет». Володимир Ілліч дав прямі вказівки, як і що треба зробити. «Зливати треба лише при гарантуванні нашої перемоги. У противному разі краще виждати, зберігаючи одну організацію на боці «Искры» і розкладаючи другу зсередини її»²⁶. Виходячи з цих вказівок, в кінці листопада 1902 р. Р. С. Землячка увійшла до складу Одеського комітету, де їй довелось вести запеклу боротьбу з «економістами» і «борьбистами». У грудні «Південно-революційний союз соціал-демократів» припинив своє існування як самостійна організація²⁷.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська схвалили дії іскрівців і висловили надію, що комітет скоро буде цілком в їх руках²⁸. І дійсно, у січні 1903 р. до комітету вдалось ввести ще двох представників «Искры». Проте боротьба за перемогу іскрівського напряму ускладнилась конфліктом між комітетом і агітаторськими зборами, внаслідок чого іскрівцям довелось знову вийти з комітету²⁹. Редакція «Искры» уважно стежила за ходом боротьби і спрямовувала діяльність іскрівців. 25 лютого 1903 р. Н. К. Крупська писала: «Бажано було б уникати розколу і якось улагодити справу»³⁰. В результаті переговорів комітет пішов на поступки, і іскрівці увійшли до комітету. 28 березня Р. С. Землячка інформувала редакцію «Искры»: «Перемога дісталась важко,

²² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 280.

²³ Газ. «Искра», № 17, 15 лютого 1902 р.

²⁴ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959, стор. 155.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 884, арк. 9.

²⁶ Ленинский сборник XIII, стор. 139.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28 252, арк. 7.

²⁸ Там же, арк. 6.

²⁹ Там же, арк. 12—13.

³⁰ Там же, арк. 14.

але зате корені пущені глибоко»³¹. У квітні 1903 р. редакція одержала заяву Одеського комітету про визнання «Искры» керівним органом. Одеський комітет оформився як іскрівська організація, і на II з'їзд делегатами були послані іскрівці.

У 1900 — першій половині 1901 рр. Катеринославський комітет також був повністю під впливом «економістів». Весною 1901 р. у Катеринославі були розповсюджені перші номери «Искры», встановились зв'язки полтавської групи сприяння «Искре» з комітетом. Влітку 1901 р. сюди був направлений В. А. Шелгунов. Вплив революційної соціал-демократії у комітеті посилювався, і 15 грудня 1901 р. була проведена перша політична демонстрація. Проте, скориставшись арештами у січні — лютому 1902 р., які вирвали з рядів організації найбільш активних членів комітету, в тому числі й В. А. Шелгунова, «економісти зміцнили свої позиції, і комітет опинився у їх руках.

Редакція «Искры» вжила ряд енергійних заходів, щоб виправити становище. За вказівкою В. І. Леніна Н. К. Крупська запропонувала Л. М. Кніпович, яка була на засланні в Астрахані, поїхати в Катеринослав³². У вересні Л. М. Кніпович була у Катеринославі, проте за вимогою поліції незабаром змушена була повернутися в Астрахань. Слід відзначити, що до приїзду в Катеринослав Кніпович там уже побували чотири представники «Искры», проте всі вони, уникаючи переслідування поліції, змушені були швидко залишати місто³³.

Про глибокий інтерес В. І. Леніна до становища в Катеринославському комітеті свідчить листування Н. К. Крупської з М. Г. Даргольцем протягом літа і осені 1902 р. Комітет, за словами Даргольця, у своїй діяльності був згоден з програмою «Искры», тобто з її ідейними поглядами, проте в організаційних питаннях був принципіальним противником ленінського організаційного плану³⁴. У 1902 р. Катеринославський комітет розробив «Статут організації Катеринославського комітету соціал-демократичної партії», згідно з яким організація ділилась на цехи. Члени цеху таємним голосуванням вибирали представницьку сходку. Крім комітету, існували ще ядро і робітничий центр³⁵. Н. К. Крупська на початку листопада 1902 р. писала: «Катя (Катеринослав — М. Г.) не своя»³⁶.

На початку 1903 р. редакцією «Искры» у Катеринослав на постійну роботу були направлені іскрівці, які ввійшли до комітету. Це сприяло тому, що Катеринославський комітет одним з перших визнав Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП. На основі ленінських організаційних принципів у березні 1903 р. відбувалась перебудова організації. Проте проти визнання ОК і перебудови організації виступила опортуністична антиіскрівська частина комітету, яка оформила так звану «робітничу групу». «Економісти» стали проводити політику розколу, протиставляти соціал-демократичну інтелігенцію робітникам. У кінці березня вони утворили свій комітет, який виступив проти керівництва «Искры» і Організаційного комітету. «Робітнича група» захопила друкарню і випустила заяву, в якій оголосила себе Катеринославським комітетом РСДРП.

Іскрівський комітет опинився у важкому становищі — не було друкарні і коштів. Для зміцнення іскрівської організації і успішної бо-

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28252, арк. 19.

³² Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 102.

³³ «В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы», Днепропетровск, 1962, стор. 7.

³⁴ Там же, стор. 10.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 4, арк. 34.

³⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 113.

ротьби з опозицією з ініціативи В. І. Леніна у Катеринослав була направлена агент «Искры» Р. С. Землячка, діяльність якої відіграла вирішальну роль у зміцненні позицій іскрівців і розгромі опозиції. Проводячи боротьбу за єдність організації, іскрівський комітет звернувся безпосередньо до робітників. Багато робітників, які були під впливом опозиції, перейшли на позицію «Искры»³⁷.

Катеринославський комітет виховував робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму, згуртовуючи їх у загальній класовій боротьбі проти самодержавства, буржуазії. Комітет успішно викривав єврейський буржуазний націоналізм. Його заслугою був випуск прокламації «До єврейських робітників м. Катеринослава», яку Ленін високо оцінив, вважаючи, що вона «чудово роз'яснює єврейським робітникам міста Катеринослава... соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму»³⁸.

В середині квітня 1903 р. Катеринославський комітет прийняв рішення визнати «Искру» і «Зарю» своїми керівними органами³⁹. Після визнання «Искры» масова робота в Катеринославі розширилась. Комітет організував нову друкарню, відгукувався на всі події у країні, використовував кожен крок царизму для викриття його політики. В ніч на 22 травня деякі члени комітету були заарештовані, друкарня захоплена. Р. С. Землячка змушена була виїхати з Катеринослава. Проте організація була вже настільки міцною, що, незважаючи на цей удар, її робота через деякий час ще більш активізувалась. Цьому також сприяв приїзд на початку липня 1903 р. Н. Є. Вілонова та представника ОК В. П. Ногіна. «Економісти», втративши рештки впливу на робітників, восени 1903 р. змушені були розпустити свій комітет. Делегатами на з'їзді були обрали іскрівці, які приєдналися до ленінсько-іскрівської більшості.

Харківський комітет РСДРП співчутливо поставився до діяльності «Искры» в 1901 р. В той час у Харкові працювали іскрівці О. Д. Цюрупа і Ц. Зеліксон-Бобровська. Весною 1902 р. відбулись численні арешти, і зв'язки з «Искрой» були втрачені. У травні 1902 р. комітет висловив бажання налагодити зносини з редакцією, одержувати «Искру», «Зарю» і мати в Харкові представника редакції⁴⁰. В червні комітет не тільки відновив старі зв'язки з робітниками, а й ще більше їх розширив. Проте Харківська організація також була побудована по типу Катеринославського комітету, тобто в організаційних питаннях стояла на позиції кустарництва і з ленінським організаційним планом не була згодна⁴¹. Активізувавши свою роботу, восени 1902 р. іскрівці зуміли реорганізувати Харківський комітет у відповідності з ленінськими організаційними принципами⁴².

24 серпня Н. К. Крупська писала, що солідарність Харківського комітету з редакцією «Искры» відкриває перспективу спільної роботи⁴³. З її ініціативи Харківський комітет надіслав до редакції заяву, в якій висловлював свою солідарність з «Искрой» (вона була опублікована в № 28 «Искры» від 15(28) листопада 1902 р.).

У січні 1903 р. Харківський комітет надіслав до редакції «Искры» листа, в якому детально інформував про стан роботи Харківської організації. Комітет складався з трьох членів, поза комітетом працюва-

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28 252, арк. 22.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 286.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28 252, арк. 22.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 921, арк. 2.

⁴¹ Там же, арк. 5.

⁴² Там же, арк. 7—9.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28 260, арк. 20—21.

ла літературна група. Було п'ять пропагандистів, що керували гуртками. До складу цих гуртків входили передові робітники, зв'язані з робітничими масами⁴⁴. В. І. Ленін подякував Харківський комітет за докладний лист. Він писав, що «такі листи... необхідні вдесятеро більшій кількості, якщо тільки ми дійсно хочемо створити живий зв'язок закордонної редакції з місцевими працівниками і зробити «Искру» повним відбиттям усього нашого робітничого руху і в його цілому і в його особливостях». Про структуру Харківської організації В. І. Ленін відгукнувся позитивно, вказуючи при цьому, що вона «підходить до раціональної організації революціонерів». Водночас Володимир Ілліч поставив кілька запитань про стан і роботу Харківського комітету⁴⁵. Лист-відповідь комітету містив нові цінні дані про діяльність Харківського комітету РСДРП, який стояв на позиціях «Искры»⁴⁶.

У 1900—1901 рр. під впливом ленінських ідей почали створюватися перші соціал-демократичні групи в Донбасі. Організаторами їх були члени петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» К. М. Норинський, В. А. Шелгунов, член Катеринославського комітету РСДРП Г. І. Петровський та ін. У січні 1902 р. з ініціативи Донського комітету всі соціал-демократичні організації Донбасу об'єдналися у «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників». Серед шахтарів і робітників Донбасу розповсюджувалась іскрівська література, в робітничих гуртках обговорювалися статті «Искры», її благотворний вплив на соціал-демократичні організації все більш посилювався. 18 квітня 1903 р. комітет Союзу визнав «Искру» керівним органом⁴⁷.

Під впливом ленінської «Искры», праць Леніна зростали і міцніли Єлисаветградський, Кременчуцький, Миколаївський комітети, Херсонська, Полтавська, Мелітопольська, Олександрівська, Чернігівська та інші соціал-демократичні групи. З деякими з цих організацій ленінська «Искра» була зв'язана безпосередньо. Жваве листування, зокрема, велось з Херсонською групою РСДРП. У жовтні 1902 р. Н. К. Крупська писала Ф. В. Ленгніку про Херсонську групу як про свою, іскрівську⁴⁸. У своїй заяві про визнання «Искры» ідейним керівником Херсонська група соціал-демократів писала: «Ми разом з «Искрой» вважаємо, безумовно, необхідним висунути на перший план політичну боротьбу, а єдино можливим в даний момент способом використання економічних сутічок вважаємо революціонування і політичне виховання маси»⁴⁹.

Боротьба за здійснення ленінського плану створення партії на Україні, як і в інших районах Росії, була дуже гострою. Противником цього плану тут була група «Южный рабочий», яка мала значний вплив на ряд соціал-демократичних комітетів, зокрема Катеринославський, Харківський, Миколаївський та ін. Прагнучи дістати підтримку всіх соціал-демократичних організацій у Росії, ленінська «Искра» уже в кінці 1900 р. вела переговори з групою «Южный рабочий» про спільне транспортування літератури з-за кордону на певних умовах, тобто передавати іскрівську літературу представнику «Искры» на Півдні. Проте група «Южный рабочий» часто цей договір порушувала.

Група «Южный рабочий» добивалась побудови партії як «союзної

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 921, арк. 11 зв., 14—16 зв.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 108.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 921, арк. 19—21.

⁴⁷ Газ. «Искра», № 40, 15 травня 1903 р.

⁴⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 103.

⁴⁹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 47.

федерації», об'єднання обласних організацій при їх широкій автономії. З метою створення обласної організації на Півдні група скликала в кінці січня 1902 р. в Єлисаветграді з'їзд південних комітетів і організацій РСДРП, на якому був обраний ЦК південних комітетів. З'їзд мав явно антиіскрівський характер, його головним завданням було — не допустити переходу південних комітетів на бік «Искры». Редакція «Искры» писала, що на південну конференцію, яка відбулась, не було запрошено жодної групи іскрівців, жодного нашого агента. На партійній конференції у Білостоці делегат південних організацій виступав як явний прихильник еkleктичного напрямку «Рабочего дела»⁵⁰.

Ленінська «Искра» повела рішучу боротьбу проти плану групи «Южный рабочий», проти ЦК південних комітетів. В. І. Ленін у листі до Г. М. Кржижановського у травні 1902 р. ставив перед іскрівцями завдання, щоб «цілком свої люди проникли в якнайбільше число комітетів і постарались підірвати південний ЦК південних комітетів...»⁵¹.

В кінці липня 1902 р., коли перемога «Искры» ставала очевидною, а Союз південних комітетів і організацій зазнав провалу, група «Южный рабочий» звернулася до редакції «Искры» з пропозицією встановити найтісніші зв'язки і співробітництво. Проте, заявляючи про співробітництво з «Искрой», група «Южный рабочий» висловлювала своє незадоволення різкістю полеміки «Искры» проти лібералів і есерів, не погоджувалась з іскрівською оцінкою селянського руху. Крім того, група претендувала на збереження своєї самостійності, на перетворення свого органу у загальноросійський.

В. І. Ленін і іскрівці в період підготовки II з'їзду вважали необхідним завоювати групу «Южный рабочий» на свій бік і цим полегшити повну перемогу іскрівського напрямку в соціал-демократичних організаціях на Україні. Іскрівці намагалися допомогти групі «Южный рабочий» подолати її помилкові погляди і сепаратизм. 15 вересня 1902 р. Ф. В. Ленгнік писав до редакції «Искра»: «З ними слід би домовитися, щоб не плодити нових і до того ж надто сильних антагоністів»⁵².

У жовтні 1902 р. група «Южный рабочий» офіційно визнала «Искру» керівним органом і заявила про своє приєднання до неї. Все ж, визнавши «Искру», група прагнула до відособленості, сепаратизму. Н. К. Крупська писала: «Звичайно, Юрій («Южный рабочий». — М. Г.) далеко ще не свій, проте спільна робота могла б згладити шершавості і вбити у ньому патріотизм...»⁵³. Пізніше В. І. Ленін дав вичерпну характеристику таким іскрівцям мимоволі: «...Погляд, ніби всі, хто залічує себе до іскрівців, є такими і в дійсності, зовсім невірний. Є іскрівці, які соромляться навіть називати себе іскрівцями, це — факт. Є іскрівці, які борються з «Искрой», ставлять їй різні перешкоди, гальмують її діяльність»⁵⁴. Група «Южный рабочий» була розпущена II з'їздом, а її учасники примкнули до меншовиків.

Велика робота, проведена іскрівцями в соціал-демократичних організаціях Росії і, зокрема, на Україні, під постійним мудрим керівництвом В. І. Леніна, увінчалась повним розгромом «економістів» і перемогою ленінсько-іскрівського напрямку, що забезпечило успіх II з'їзду РСДРП і створення революційної марксистської партії.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 24, оп. 5, од. зб. 1761.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 80.

⁵² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 895, арк. 1—2.

⁵³ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 116—117.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 57.

Т. Б. СЛЮДІКОВА

ОБГОВОРЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ НА УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ

60 років тому, на її з'їзді РСДРП в липні 1903 р., була прийнята перша Програма партії. Її розробка проводилась під безпосереднім керівництвом і з активною участю В. І. Леніна. Питання розробки Програми достатньо досліджено в історико-партійній літературі¹. Однак питання обговорення та поширення місцевими організаціями РСДРП Програми на Україні майже не досліджено.

Виняткову роль у поширенні та обговоренні першої Програми відіграла газета «Искра». На її сторінках висвітлювались основні питання Програми, організації, тактики марксистської партії, публікувались заяви місцевих комітетів про приєднання до «Искры», визнання її тактичних, організаційних, програмних принципів. Проект Програми РСДРП, який виробили редакції «Искры» та «Зари», вперше було опубліковано в № 21 «Искры» (1 червня 1902 р.)

Одним з перших, 1 листопада 1902 р., приєднався до «Искры» Київський комітет РСДРП. Проте економістам, які тоді засіли в комітеті, у грудні вдалось відмінити це рішення. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав 27 грудня 1902 р. в Київ агенту «Искры» Ф. В. Ленгніку: «Ми вражені, як Зарін² міг допустити до такого скандалу!! Ось плоти його помилки не вступати до Комітету!.. Отже: нехай Зарін проявить потрібну енергію і відстоїть Київ,— це вже його перший обов'язок»³. Завдяки наполегливості В. І. Леніна Київський комітет знову визнав «Искру» своїм керівним органом. Член комітету В. Вакар 10 лютого 1903 р. писав до редакції «Искры»: «Вся програма та організаційні плани «Искры» повністю прийнято нашим комітетом і робітниками, які входили до його складу»⁴. 21 березня 1903 р. Київський комітет видав № 9 «Киевского социал-демократического листка», в якому писав, що визнає «Искру» своїм керівним органом, поділяє її організаційні, програмні принципи і вважає, що ліквідація розброду, вагання, об'єднання соціал-демократичних організацій «неможливі без революційної програми»⁵.

1 листопада 1902 р. в «Искре» № 27 була опублікована заява групи «Южного рабочего» про її солідарність з «Искрой» в питаннях організаційних, програми і тактики. Проте, визнавши «Искру» керівним органом, члени цієї групи фактично залишились на своїх опортуністичних позиціях, претендуючи на особливе місце в партії. Після

¹ О. Т. Юрченко. З історії розробки В. І. Леніном програми Комуністичної партії, «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 3—15; М. Степанов. Разработка «Искрой» проекта программы партии, «Ленинская «Искра». Сборник статей», М., 1950, та ін.

² Зарін— кличка Ленгніка.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.

⁴ ЦДА УРСР, ф. 275, спр. 263, ч. 1, арк. 308.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 274, спр. 833, арк. 146.

Пі з'їзду партії члени групи «Южного рабочего» стали оплотом меншовизму на Україні. 15 листопада 1902 р. Харківський комітет опублікував свою заяву про солідарність з редакцією «Искры»⁶. Після тривкої, упертої боротьби зламала опір «економістів» у комітеті і опублікувала в квітні 1903 р. заяву про визнання «Искры» керівним органом Одеська організація РСДРП⁷. 15 травня 1903 р. Катеринославський комітет РСДРП заявив про свою солідарність з «Искрой» «з усіх питань програми, тактики та організації»⁸. З аналогічними заявами та листами виступили Миколаївський, Єлисаветградський комітети РСДРП⁹. До середини 1903 р. більшість значних організацій РСДРП України визнала програмні, тактичні та організаційні принципи «Искры».

Поширенню проекту Програми РСДРП на Україні сприяли іскрівські організації, її агенти, які в тяжких умовах конспірації, боротьби з економістами змогли організувати транспортування нелегальних видань з-за кордону. В кінці 1902 р. на Україну було завезено кілька транспортів іскрівської літератури, серед якої були № 21 «Искры» з проектом Програми і відбиток з цього номера «Проект Програми РСДРП», виданий окремою листівкою в друкарні «Искры».

Проект Програми партії активно обговорювався в соціал-демократичних організаціях, у гуртках на Україні. В липні 1902 р. проект Програми розглядався вже у Харківській організації, про що 22 липня комітет повідомив «Искру»: «Програма в цілому, звичайно, нами прийнята, будуть тільки деякі додатки»¹⁰. Київський комітет РСДРП склав «Проект програми для занять у гуртках»¹¹, в якому, зокрема, зазначалось «провести розбір проекту Програми, виробленої редакціями «Искры» та «Зари». В додатку до проекту вказувалась рекомендована література, серед якої названо праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, М. Зібера, Проект програми РСДРП та ін.¹²

Про ознайомлення з проектом Програми та поширення його в соціал-демократичних організаціях України свідчать численні донесення жандармів, які знаходили нелегальну літературу, в тому числі й даний проект. У лютому 1903 р. в Одесі, по вул. Базарній, 86, на квартирі № 16, де відбулась сходка робітників, було вилучено 5 примірників листівок, виданих Одеським комітетом, а також проект Програми РСДРП¹³. Номери «Искры», в яких висвітлювались питання програми партії, були виявлені також у соціал-демократичних гуртках Одеси¹⁴. Значну кількість нелегальної соціал-демократичної літератури, в тому числі праць В. І. Леніна, газети «Искра», «Проекту Програми РСДРП», знайдено в ніч на 7 квітня 1903 р. під час масових арештів і обшуків у членів Київської організації РСДРП¹⁵. 26 червня 1903 р.

⁶ Газ. «Искра», № 28, 15 листопада 1902 р.

⁷ Газ. «Искра», № 38, 15 квітня 1903 р.

⁸ Газ. «Искра», № 40, 15 травня 1903 р.

⁹ Газ. «Искра», №№ 46 і 49, 15 серпня і 1 жовтня 1903 р.

¹⁰ Цит. за К. В. Шахназарова, Письма В. И. Ленину, журн. «Вопросы истории КПСС», 1961, № 4, стор. 117.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 10, арк. 23—23 зв.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 2076, арк. 77—78.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 938, арк. 3—4; спр. 940, арк. 3 зв.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 946, арк. 3 зв. У праці С.: О. Ктитарєва «Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні» (К., 1959) приводяться дані про видання Одеського комітету в квітні 1903 р. Серед видань комітету за цей час названо листівку «Про програму». Листівки під такою назвою комітет не видавав. У квітні Комітетом була видана листівка «Про погроми» (Див. газ. «Искра», № 42).

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 730, арк. 513—515.

в Харкові, у Великому Яру, відбулась одна з величезних сходок. Вирішували питання про підтримку загального страйку робітниками Харкова. Поліції вдалось заарештувати 36 учасників сходки, були знайдені окремі номери «Искры» і «Проект Програми РСДРП». № 21 «Искры» був знайдений під час обшуку у заарештованих учасників сходки¹⁶.

Обговорення проекту Програми місцевими організаціями РСДРП на Україні сприяло викриттю опортуністичної діяльності економістів і розмежуванню з ними, ідейному об'єднанню соціал-демократичних організацій, скликанню II з'їзду РСДРП.

Другий з'їзд РСДРП в липні 1903 р. затвердив першу Програму партії. Центральний Комітет опублікував Програму разом з іншими документами з'їзду і пропонував усім соціал-демократичним організаціям перевидати її і розповсюджувати якнайширше¹⁸. Після II з'їзду партійні організації України знайомили своїх членів з Програмою, затвердженою з'їздом, поширювали її серед робітників. Одеський комітет РСДРП у грудні 1903 р. видав звіт про видавничу і агітаційну діяльність комітету за жовтень—грудень 1903 р.¹⁹ Комітет повідомляв про видання 16 назв листівок тиражем 81 800 примірників, поширення в місті 2000 примірників «Повідомлення про Другий черговий з'їзд РСДРП», до якого включався текст Програми. На зборах робітників, які проводились по кілька разів на тиждень, обговорювались основні положення Програми партії: що таке соціал-демократія, економічна та політична боротьба та ін. Як свідчать архівні документи, в кінці 1903 р. і на початку 1904 р. Програма ЦК РСДРП у великій кількості поширювалась на Україні. В той період Програму знаходили у Києві, Херсоні, Дубно, Липівцях, Миколаєві та інших містах²⁰.

1 січня 1904 р. в Києві були проведені масові арешти агентів ЦК і членів Київської організації РСДРП. Серед заарештованих були сестри і брат В. І. Леніна. Під час обшуків у багатьох членів місцевої організації було знайдено праці В. І. Леніна, в тому числі кілька примірників «До сільської бідноти», «Проект Програми РСДРП»²¹. У Д. І. Ульянова під час обшуку знайдено «Конспект до викладу партійної Програми». Конспект використовувався при роз'ясненні Програми партії, матеріалів II з'їзду РСДРП слухачам робітничих гуртків²².

Поряд з Програмою на Україні в 1903—1904 рр. широкою популярністю серед членів партії, робітників і селян користувалася праця В. І. Леніна «До сільської бідноти», видана у 1903 р. в Женеві Лігою російської соціал-демократії з додатком «Проекту Програми РСДРП», виробленою редакціями «Искры» та «Зари». Брошура завозилась з-за кордону до Росії в значній кількості. Це видання було відоме у Катеринославі, Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі, в с. Мар'янівці, Кам'янецького повіту, Подільської губернії, Золотому Колодязі, Ізюмського повіту, Харківської губернії, с. Ново-Павлівці, Катеринославської губернії та інших містах і селах України²³.

¹⁶⁻¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 172, арк. 1, 8, 74.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 296, арк. 24; ф. 274, спр. 829, арк. 43.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 59, арк. 380.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 869, арк. 88; ф. 419, спр. 3518, арк. 54 зв.; ф. 1600, спр. 38, арк. 21; ф. 317, спр. 2429, арк. 5; ф. 419, спр. 3957, арк. 57, 78; спр. 3429, арк. 20.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 830, арк. 14, 17, 18.

²² ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 300, арк. 239, 260—263.

²³ «Распространение произведений В. И. Ленина в дореволюционной России (1894—1905 гг.)», журн. «Красный архив», 1941, № 1, стор. 25—37; ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 3183, арк. 8—10; ф. 1597, спр. 49, арк. 69; ф. 317, спр. 2369, арк. 10; ф. 274, спр. 830,

Незважаючи на те, що жандармам вдавалось захоплювати закордонні транспорти соціал-демократичної літератури, видання місцевих організацій РСДРП, Програма і її проект продовжували розповсюджуватись в різних місцях. Особливо зріс вплив соціал-демократів серед трудящих мас в роки першої російської революції. В той час Програма партії поширювалась як серед робітників, селян, так і серед передової інтелігенції. У червні 1905 р. один примірник брошури «Програма РСДРП» було знайдено під час обшуку квартири професора Київського політехнічного інституту Тихвінського²⁴. В липні Програму РСДРП знайдено при арешті учасників сходки на квартирі котельника Кухарського по вул. Глибочицьке шосе, 12²⁵. У жовтні в м. Ракитному місцевий вчитель організував мітинги для робітників місцевого скляного заводу, на яких знайомив їх з Програмою РСДРП²⁶. У грудні 1905 р. Програма РСДРП була знайдена у членів Київської Ради робітничих депутатів під час їх арешту²⁷. Програма РСДРП розповсюджувалась також серед членів місцевих організацій РСДРП, робітників, студентів Одеси, Полтави, серед селян Звенигородського, Вінницького, Сквирського, Одеського та інших повітів²⁸.

Місцеві соціал-демократичні організації України не тільки обговорювали й поширювали Програму партії, видану ЦК у друкарні «Искры», а й перевидавали її в своїх нелегальних друкарнях. Першу спробу перевидати на Україні проект Програми партії зробив Київський комітет РСДРП. В ніч на 22 березня 1905 р. жандармам вдалося захопити під час друкування проекту нелегальну друкарню Київського комітету РСДРП. Було захоплено 4392 примірники листівок²⁹. Полтавський комітет РСДРП видав листівку «Програма РСДРП, прийнята на другому з'їзді партії (в 1903 р.)» тиражем в 10 тис. примірників (без дати публікації)³⁰. Зважаючи на те, що в кінці листівки вміщено постанови конференції «меншості» і III з'їзду «більшості» про роботу серед селян, можна вважати, що вона була видана в другій половині 1905 р. У квітні 1907 р. Харківський комітет РСДРП опублікував «Програму РСДРП» на 8 аркушах невеликого розміру, зручних для поширення, великим тиражем (25 тис. примірників)³¹. «Програма РСДРП», видана Харківською організацією, дещо відрізняється від Програми РСДРП, прийнятої на II з'їзді партії.

Поширення Програми РСДРП мало велике значення для зміцнення більшовицьких організацій на Україні. Ця благородна справа допомогла більшовикам сформулювати, як вказував В. І. Ленін, найближчі конкретні завдання революції в ім'я нашої Програми і в розвиток нашої Програми.

арк 15; спр. 866, арк. 15; ф. 336, спр. 619, арк. 10—11; спр. 594, арк. 8, 13; ф. 354, спр. 3, арк. 25; ф. 385, спр. 1168, арк. 5, 10; спр. 1473, арк. 3, 26; ф. 336, спр. 596, арк. 1, 3; ф. 1597, спр. 50, арк. 187.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 1113, арк. 54.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 2809, арк. 163, 166.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 809, арк. 2 зв.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 687, арк. 2—4.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 1492, арк. 2, 6, 30; спр. 1571, арк. 42; спр. 1572, арк. 32; ф. 321, спр. 22, арк. 59; ф. 274, спр. 1230; ф. 419, спр. 4322; ф. 274, спр. 1340, арк. 2; ф. 385, спр. 1779, арк. 3.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 654, ч. 1, т. 1, арк. 143—144, 151.

³⁰ ЦДІА УРСР, Колекція нелегальних видань, № 995.

³¹ ЦДІА УРСР, Колекція нелегальних видань, № 713. На другому примірнику того ж видання тираж вказано в кількості 15 тис. примірників (ф. 336, спр. 2942, арк. 72).

М. М. ВОЛЯНЮК

ЗВ'ЯЗКИ РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ З ПРОГРЕСИВНИМИ ДІЯЧАМИ ГАЛИЧИНИ

(1894—1904 рр.)

1894—1903 рр. були періодом розгортання масового робітничого руху, керованого соціал-демократією, напруженої боротьби російських марксистів на чолі з В. І. Леніним за створення революційної партії робітничого класу, яка завершилася у 1903 р. створенням партії нового типу. Росія стала центром світового революційного руху.

Російські марксисты, віддані ідеям пролетарського інтернаціоналізму, підтримували зв'язки з західноєвропейським робітничим рухом. Помітне місце займають їх контакти з революційно-демократичними і соціал-демократичними колами західноукраїнських земель, що перебували у складі Австро-Угорської монархії. Кращі представники західноукраїнської інтелігенції завжди розглядали українське населення Галичини як частину всього українського народу, підкреслювали спільність їх інтересів у боротьбі за своє визволення. Розуміючи спільність шляхів розвитку російського і українського народів, прогресивні діячі Галичини встановлювали зв'язки з російським визвольним рухом, допомагали російським революціонерам у їх самовідданій боротьбі проти царизму. «Служіння справі свободи в Росії, — зазначалося у додатку до журналу «Народ», — ми вважаємо своїм прямим обов'язком як русько-українських патріотів і радикалів, тому що, за нашим глибоким переконанням, свобода і успішний національний і культурний розвиток нашої русько-української нації прямо залежні і нерозривно зв'язані з свободою і прогресом усїєї Росії»¹.

Галицьким революційним демократам І. Франкові, М. Павликові, О. Терлецькому, українській радикальній партії Галичини, яка за своїм характером в кінці XIX ст. була революційно-демократичною, належить визначна роль у встановленні і зміцненні зв'язків з визвольним рухом в Росії. Російські революційні діячі підтримували зв'язки і з лівими елементами української та польської соціал-демократичних партій Галичини, хоч у цілому ці партії були опортуністичними, подібні до інших партій II Інтернаціоналу.

Початок зв'язкам російської соціал-демократії з Галичиною поклала перша російська марксистська група «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим. Одним з перших західноукраїнських діячів, який встановив контакт з групою, був М. Павлик. У другій половині 80-х років Г. В. Плеханов підтримував тісні зв'язки і листувався з Болеславом Вислоухом — прогресивним польським журналістом у

¹ «Из России и для России». Додаток до журналу «Народ», 1892, № 2, стор. 1.

Львові. У журналі «Пшегльонд сполечни» в 1886 р. була вперше надрукована стаття Г. В. Плеханова «Фердинанд Лассаль. Його життя і діяльність», яка сприяла викриттю дрібнобуржуазних лассальянських ідей, що поширювались в економічно відсталій Галичині. У першій половині 90-х років листувалась з М. Павликом В. Засулич². В той самий період тісні зв'язки з галицькими радикалами встановили соціал-демократи Києва, Харкова, Дерпта та інших міст.

З кінця 1894 р. з галицькими радикалами та соціал-демократами співробітничав заснований з ініціативи групи «Визволення праці» «Союз російських соціал-демократів за кордоном», що об'єднував значну кількість російських соціал-демократів в еміграції. «Союз» певною мірою зміцнив зв'язки з соціал-демократичними організаціями Росії. Завдяки йому група «Визволення праці» протягом 1896—1899 рр. дала три подвійні випуски збірника «Работник» і вісім додатків до нього — «Листок Работника».

Члени «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» листувалися з керівниками галицької радикальної партії. Галичанин А. Камінський повідомляв з Швейцарії М. Павлику про бажання членів «Союзу» «...порозумітись щодо пересилки взамін видавництв. Вони хочуть Вашій редакції ліслати всі свої видавництва, які вийшли і які виходять, а від Вас дістати всі радикальні видавництва, які вийшли і які виходять». З листування членів «Союзу» з М. Павликом видно, що такий обмін літературою мав місце³.

Ознайомлення з прогресивними галицькими виданнями давало можливість членам «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» знати суспільно-політичне і культурне життя Галичини. Група «Визволення праці», яка редагувала видання «Союзу», чимало зробила для того, щоб ознайомити російських читачів з становищем і революційною боротьбою трудящих Галичини. В збірнику «Работник», редагованому Г. В. Плехановим і П. Б. Аксельродом, і у додатках до нього за редакцією В. І. Засулич було надруковано ряд матеріалів про Австро-Угорщину та Галичину. Так, у випуску 3—4 збірника за 1897 р. було вміщено статтю «Боротьба за виборче право і останні вибори в Австрії», в якій значна увага приділялася кривавим виборам до австрійського парламенту у Галичині. В цьому самому випуску під рубрикою «Робітничий рух за кордоном» було вміщено кореспонденцію про боротьбу робітничого класу Галичини проти соціального гноблення і політичного безправ'я. У замітці висловлювалася впевненість у неминучій перемозі робітничого класу над урядом, буржуазією і папами⁴.

В «Листке «Работника» у 1898 р. була надрукована стаття «Заворушення в Галичині», в якій змальовувалося важке життя галицького трудового селянства, його політичне безправ'я⁵ і приділялася значна увага аналізу селянських виступів у Галичині влітку 1898 р.⁶ Опублікування в редагованих групою «Визволення праці» виданнях подібних матеріалів яскраво свідчить про те, яку значну увагу приділяв Г. В. Плеханов і «Союз російських соціал-демократів за кордоном» подіям у Галичині.

² Див. журн. «Исторический архив», 1956, № 5, стор. 219—221; 1957, № 4, стор. 212—216.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 663, оп. 1, спр. 216, арк. 12, 28.

⁴ Сб. «Работник», Женева, 1897, № 3—4, стор. 104.

⁵ «Листок «Работника», Женева, 1898, № 9—10, стор. 65.

⁶ Там же.

Російські соціал-демократи, головним чином, завдяки політичній еміграції та участі їх представників у роботі міжнародних соціал-демократичних конгресів, мали можливість встановити зв'язки і з представниками соціал-демократії Австрії та Галичини.

У 1889 р. від групи «Визволення праці» Г. В. Плеханов брав участь у роботі Першого конгресу II Інтернаціоналу, виступав з промовою, яка знайшла схвалення у вождя міжнародного пролетаріату Ф. Енгельса. На конгресі був також студент Львівського університету соціаліст К. Гожицький⁷.

Представники від галицьких робітників у складі делегації від соціал-демократичної партії Австрії були на Брюссельському конгресі II Інтернаціоналу (1892 р.)⁸. У 1893 р. делегати соціал-демократів Галичини брали участь у роботі Цюрихського конгресу, яким керував Ф. Енгельс. Після закінчення роботи конгресу делегати від соціал-демократичних партій слов'янських країн організували вечір з метою налагодження більш тісних зв'язків між національними загонами II Інтернаціоналу. Серед осіб, які виступали з промовами на вечорі, був Г. В. Плеханов, а також представник від Галичини⁹. Очевидно, що саме на цьому конгресі російські марксист встановили з представниками соціал-демократів Галичини більш тісні зв'язки. Учасник конгресу лівий соціал-демократ Я. Козакевич на початку вересня 1893 р. у листах до М. Павлика розповідав про роботу конгресу, згадував про виступ Г. В. Плеханова, про взаємовідносини між російськими і польськими соціал-демократами¹⁰. В журналі «Народ», газеті «Роботник» були надруковані статті Я. Козакевича про роботу конгресу.

З російською делегацією у складі Г. Плеханова, П. Аксельрода, В. Засулич та ін. представники галицьких соціал-демократів зустрічались і на Лондонському (1896 р.) конгресі. Я. Козакевича разом з Г. В. Плехановим було обрано до президії конгресу¹¹.

Під час цих зустрічей на конгресах не лише велися розмови про стан соціал-демократичного руху у Росії, Австрії та Галичині, а й вирішувалися деякі практичні питання співробітництва, зокрема питання, зв'язані з виданням літератури, її транспортуванням через австро-російський кордон. Не випадково з'їзд соціал-демократичної партії Галичини у 1893 р. ухвалив резолюцію (за рішенням з'їзду вона не публікувалася) друкувати у Львові російською мовою листівки для розповсюдження в Росії. Для обману пильності поліції місце друкування повинно було зазначитися «С.-Петербург», «Москва», «Варшава»¹².

З другої половини 90-х років, із зростанням революційного руху у Росії, посилювалися зв'язки російської соціал-демократії з радикальними і соціал-демократичними елементами Галичини. Масовий робітничий рух, початок революційної діяльності В. І. Леніна, діяльність лєнінського петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і виникнення під його впливом «Союзів боротьби» на Україні — все це знаходило відгук у Галичині. В успішній боротьбі російського пролетаріату проти царського самодержавства передові кола Галичини вбачали умову і свого визволення від соціального та національного

⁷ Львівський обласний державний архів, ф. 314, спр. 2435, арк. 50; спр. 2456, арк. 141; спр. 2461, арк. 32.

⁸ Газ. «Robotnik», Львів, 17 червня 1892 р.

⁹ Журн. «Народ», 1 вересня 1893 р., стор. 178.

¹⁰ ЦДА УСРР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 217, арк. 61—63.

¹¹ Журн. «Przedświt», Лондон, 1896, № 7, стор. 4.

¹² Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі—ЦДАЖР СРСР), ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 15, ч. 17, арк. 2.

гноблення. Цю тенденцію яскраво відобразив М. Павлик, коли в 1894 р. писав: «У нас уже нема свідомого русина, котрий би не був переконаний, що руська справа в Австро-Угорщині зв'язана нерозривно зі станом руської справи у Росії — русько-української і всеруської»¹³.

Про розширення й зміцнення зв'язків прогресивних кіл Галичини з російськими марксистами переконливо свідчить порівняно широке висвітлення в галицькій прогресивній пресі подій та ідей російського визвольного руху. Особливо велику увагу цьому питанню приділяв журнал «Жите і слово» (1894—1897 рр.), редактором і фактичним видавцем якого був Іван Франко. Журнал був революційно-демократичним органом, навколо якого групувалися прогресивні письменники, діячі науки й культури не лише Галичини, а й усїєї України, і це позитивно позначилося на його напрямі та змісті. В журналі були надруковані статті засланого в Сибір українського письменника революціонера-демократа П. А. Грабовського про М. Г. Чернишевського та М. Л. Михайлова, його ж спогади про народоволку Н. К. Сигиду, яка загинула 1889 р. в засланні на Карі. «Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідування!», — писав П. А. Грабовський про М. Г. Чернишевського¹⁴. В журналі був надрукований у перекладі І. Франка «Гімн діві неба» М. Г. Чернишевського, а також поправки та додатки до спогадів П. А. Грабовського про Н. К. Сигиду, в яких змальовувалася важка доля засланих до Сибіру кращих представників російського народу.

З першої книжки журналу «Жите і слово» на липень 1896 р. Іван Франко ввів постійну рубрику «Вісті з Росії», де систематично друкувалися статті, кореспонденції та інші матеріали про російський визвольний рух. Журнал особливо виділяв масовий робітничий рух та діяльність соціал-демократії в Росії. Великий інтерес у читачів журналу «Жите і слово» викликала опублікована в серпні 1896 р. і підписана ініціалами «Г. В.» стаття Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух у Росії». Написана з марксистських позицій, вона свідчить про глибоку обізнаність автора з виступами робітників, діяльністю петербурзького «Союзу боротьби». Плеханову, як делегату на Паризький конгрес II Інтернаціоналу від цього союзу, були надіслані спеціальні матеріали про його діяльність¹⁵. Очевидно, стаття була передана для журналу через делегата конгресу Я. Козакевича. Наводилися приклади розповсюдження серед робітників листівок «Союзу боротьби». «З видань таємної друкарні, — писав Г. В. Плеханов, — заслуговує на особливу увагу брошура о штрафах і відрахунках»¹⁶. Йшлося про брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах» (1895 р.). Згадувалося також про розповсюдження в січні 1896 р. між робітниками брошури «Що таке соціаліст і політичний злочинець?», автором якої був активний член ленінського «Союзу боротьби» І. В. Бабушкін, наводилися уривки з виданої «Союзом боротьби» листівки до страйкуючих робітників Петербурга. В статті розповідалося про масові арешти членів петербурзького «Союзу боротьби» в грудні 1895 р. та в січні наступного року. В одній з приміток до цих повідомлень про арешт керівного ядра організації називався «адвокат Ульянов (брат повішено-

¹³ Журн. «Народ», 1894, № 23—24, стор. 355.

¹⁴ Журн. «Жите і слово», Львів, 1895, т. IV, стор. 376.

¹⁵ Див. Г. Жуйков. Група «Освобождение труда», М., 1962, стор. 126.

¹⁶ Журн. «Жите і слово», 1896, кн. II, стор. 126.

го в 1887 р.)»¹⁷. Це була перша в західноукраїнській пресі звістка про В. І. Леніна. Згадувалися також прізвища активних діячів ленінського «Союзу боротьби» — Г. М. Кржижановського, П. М. Лепешинського, І. В. Бабушкіна, В. А. Шелгунова та ін.

Стаття Г. В. Плеханова викликала хвилю нападів на редакцію журналу з боку клерикальних і буржуазно-націоналістичних кіл. Так, член лондонського «Фонду російської вільної преси» В. Маслов-Стокіз («Жук»), ознайомившись із змістом журналу за 1896 р., в тому числі із статтею Г. В. Плеханова, обурився на редакцію за друкування подібних матеріалів. У листі до М. Павлика він писав: «Поміщаючи марксистські звістки про робітничий рух якогось добродія Г. В., редакція нічого не каже від себе. Між тим там нехтують російське «народництво» яко буржуазійне»¹⁸. Маслов-Стокіз намагався всіляко принизити в очах І. Франка і М. Павлика російських марксистів та їх діяльність, зокрема Г. В. Плеханова. Симпатії автора листа цілком на стороні ліберального народництва¹⁹.

Це не могло відвернути уваги І. Франка, М. Павлика та інших прогресивних діячів Галичини від марксистського руху в Росії. Інтерес до революційної Росії особливо зріс влітку 1896 р., коли під керівництвом петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» розгорнувся великий страйк текстильників, в якому взяло участь 30 тис. робітників. В Австро-Угорщині, як і в інших країнах Західної Європи, робітники почали збирати кошти на допомогу страйкуючим. Соціал-демократична і прогресивна преса закликала трудящих до солідарності з революційною Росією. За короткий час у страйкову касу петербурзького «Союзу боротьби» було надіслано 2500 гульденів. Це був яскравий прояв класової інтернаціональної єдності австрійських, чеських, українських і польських робітників з російським пролетаріатом. У прогресивній західноукраїнській пресі було надруковано ряд статей і кореспонденцій про знаменитий страйк петербурзьких робітників.

Про розвиток революційного руху в Росії на західноукраїнських землях дізнавалися також безпосередньо з розповідей та листів активних його учасників. Влітку 1896 р. у І. Франка побував один з активних діячів київської соціал-демократичної групи, який їхав у Закопане. Як видно з надісланого звітти І. Франкові листа²⁰ від 31 серпня, його автор був детально ознайомлений із станом революційного руху у Росії. За дорученням київських соціал-демократів він зустрівся з письменником.

Ніби продовжуючи розмову під час зустрічі з І. Франком, автор листа писав: «Безумовно, Вам відомо, що в усій Росії протягом кількох років найбільшим успіхом серед соціалістичної інтелігенції користується соціал-демократична програма (адже ж народництво не можна зарахувати до соціалістичного табору)». Він відзначав ті великі зміни, які відбувалися у російському визвольному русі, перехід російських марксистів від пропаганди в невеликих гуртках передових робітників до агітації серед широких мас робітничого класу, розповідав про видання в Петербурзі, Москві та Києві нелегальних соціал-демократичних відозв, про вихід у світ неперіодичного збірника «Работник», який, як відомо, був організований з ініціативи В. І. Леніна.

¹⁷ Журн. «Жите і слово», 1896, кн. V, стор. 125.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 221, арк. 118.

¹⁹ Там же, арк. 119.

²⁰ Лист написаний польською мовою. Його автором, очевидно, був Й. Мошннський (Ю. Конарський).

Автор листа висловлював цікаві думки щодо діяльності соціал-демократів на Україні: «Тепер ми поставили собі за найближчу мету створення соціалістичної організації на Україні (а не української)»²¹. Підкреслення в листі було не випадковим. Воно свідчило про бажання київських соціал-демократів будувати робітничу організацію за принципом пролетарського інтернаціоналізму, виходячи із своєрідності формування робітничого класу на Україні, де робітниками працювали як українці, так і росіяни, поляки, євреї та ін.

Цінним у листі було й те, що він знайомив Франка з наміром об'єднати соціал-демократичні групи і організації Росії в єдину марксистську партію. Ця ідея була висунута В. І. Леніним ще в 1894 р. Автор листа писав: «...Всі місцеві організації готуються до злиття в єдину всеросійську партію, яка об'єднувала б слабкі, в результаті роз'єднання, місцеві сили і дала б можливість спрямувати робітничий рух на шлях політичної агітації»²². Київські соціал-демократи розгортали пропагандистську роботу серед робітників, прагнули організувати лекції, видавати літературу. Вони зверталися до деяких місцевих вчених-лібералів з проханням допомогти в окремих наукових питаннях, але, як зазначає кореспондент І. Франка, «ці філістери, які показують у кишені дулю цареві, не захотіли навіть і в цьому подати нам допомогу»²³.

Великий письменник настільки близько стояв до соціал-демократів Києва, що вони, не знайшовши підтримки серед представників ліберальної інтелігенції міста, вирішили «звернутися за допомогою» до нього, сподіваючись, що він мусить бути «найбільш компетентним з усіх цих питаннях»²⁴. Зокрема, його прохали розробити план реферату про радикальний рух у Галичині (із зазначенням літератури). З цим рефератом київські соціал-демократи мали намір виступати в уртках.

В кінці листа представник київських марксистів зазначав, що «обов'язково мушу з Вами зустрітися в справі, про яку Вам уже говорив», і прохав, виходячи з конспіративних цілей, знищити лист і записку, яку він вручив І. Франкові під час зустрічі²⁵. Очевидно, що, повертаючись з Закопаного, автор листа знову зустрічався з І. Франком у Львові. Як бачимо, київські соціал-демократи інформували письменника про важливі події революційно-визвольного руху в Росії і на Україні, шукали у нього підтримки і, безумовно, знаходили її.

З членами галицької радикальної і соціал-демократичної партії мали зв'язки діячі київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Член союзу П. Л. Тучапський у 1897 р. побував у Львові, зустрічався з І. Франком, М. Павликом та іншими видатними діячами суспільно-політичного руху Галичини. У журналі «Жите і слово» під криптонімом «Е. С.» П. Л. Тучапський вмістив статтю «Нові факти робітничого руху в Росії»²⁶, яка була немов би продовженням статті Г. В. Плеханова. П. Л. Тучапський викривав безпідставність вердженнь народників про «неможливість розвитку капіталізму в Росії». Автор писав про діяльність петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», наголошуючи на ролі цієї організації політичному вихованні робітників, у страйковій боротьбі пролетаріа-

²¹ Архів Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, спр. 1613, арк. 11, 612.

²² Там же, арк. 611.

²³ Там же, арк. 615.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, арк. 617.

²⁶ Журн. «Жите і слово», 1897, кн. II, стор. 109—119.

ту. П. Л. Тучапський вперше знайомив галицьких читачів з ранньою працею В. І. Леніна — листівкою «Царському урядові», написаною восени 1896 р. в петербурзькій в'язниці. Наводився також зміст двох прокламацій, виданих петербурзьким «Союзом боротьби» під час січневого страйку 1897 р.

Отже, прогресивний український журнал «Жите і слово» пропагував ленінські ідеї, інформував читачів про робітничий рух та діяльність російської соціал-демократії. Поширювався журнал не лише в Галичині, а й в Росії. Зокрема, він надсилався в Київський, Петербурзький, Московський університети, надходив на адреси окремих передплатників²⁷.

Стаття П. Л. Тучапського — не єдине свідчення зв'язків Київського «Союзу боротьби» з прогресивними колами Галичини. Повернувшись із Львова до Києва, П. Л. Тучапський у першому номері нелегальної «Рабочей газеты» надрукував статтю «Вибори в австрійський рейхстаг», в якій викривав фальсифікації, насильства, підкуп і обман, до яких вдавався уряд конституційної монархії під час виборів до парламенту на початку 1897 р. Значна увага в статті приділялась кривавим подіям під час виборів у Галичині, коли було вбито 8, поранено 29 і заарештовано 800 чоловік²⁸. Зв'язки з прогресивними діячами Галичини мав і інший активний діяч київського «Союзу боротьби» — Л. В. Теслер, який влітку і восени 1897 р. навчався у Віденській технологічній школі. В тому ж році в Галичині перебував півтора місяця член київської соціал-демократичної організації австрійський підданий уродженець Галичини В. Климович²⁹. Його участь у діяльності Київського «Союзу боротьби» є яскравим свідченням тісних зв'язків прогресивних сил Галичини з російськими соціал-демократами. Наявність таких зв'язків підтверджується також листом секретаря «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» Полякевича від 21 квітня 1897 р. до М. Павлика. Автор листа згадує рішення київського «Союзу» про право «Союзу російських соціал-демократів» переправляти в Росію видану ним у Львові книгу Каутського «Ерфуртська програма»³⁰.

Нарешті, наявність зв'язку галицьких радикалів і соціал-демократів з членами київського «Союзу боротьби» підтверджується виявленими під час арешту у 1898 р. керівного складу цієї організації виданими згаданих вище партій³¹.

У 1896—1897 рр. зв'язки з галицькими радикалами та соціал-демократами підтримували також російські соціал-демократичні гуртки, що існували у Відні і ставили своїм завданням підготовку пропагандистів та налагодження транспортування нелегальної літератури в Росію. Під час перебування в середині грудня 1896 р. у Відні І. Франко виступив з доповіддю на закритих зборах членів цих гуртків. На запитання, чи визнає він Росію підготовленою до революції, І. Франко дав позитивну відповідь. Як повідомлялося у таємному донесенні в царський департамент поліції, І. Франко закінчив свій виступ «настирливою порадою» розгортати агітацію серед робітників і закликає їх «до загальних страйків і протестів». Він підкреслював, що сере-

²⁷ Архів Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, спр. 1626, арк. 9, 11, 135, 409; спр. 1630, арк. 351; спр. 1633, арк. 25.

²⁸ «Рабочая газета», 22 серпня 1897 р.

²⁹ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі—ЦДІА УРСР), ф. 274, 1898 р., спр. 272, арк. 149.

³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 180.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1898 р., спр. 272, арк. 251—254.

довище робітників — це найбільш могутня сила, здатна змінити існуючий державний і економічний лад³².

Зв'язки з віденськими гуртками російської соціал-демократичної молоді мали і члени галицької соціал-демократичної партії. Свідченням цього був мітинг протесту проти деспотичного режиму в Росії, організований 24 травня 1897 р. у Відні у зв'язку з самовбивством у петербурзькій в'язниці студентки вищих жіночих курсів М. Ветрової. Мітинг, у якому взяло участь близько 5 тис. чоловік, у тому числі багато російських емігрантів, проходив під головуванням соціал-демократичних депутатів австрійського парламенту від Галичини. Перед відкриттям мітингу члени згаданих вище російських соціал-демократичних гуртків передали організаторам лист від Г. В. Плеханова, в якому висловлювалося прохання зазначити у виступах, що російські революціонери ведуть боротьбу за знищення існуючого в Росії як соціального, так і політичного ладу. Цю думку й висловили на зборах промовці, серед них і Я. Козакевич³³.

Ліві галицькі соціал-демократи А. Капелюш, А. Мозлер та інші брали активну участь у нелегальному транспортуванні через австро-російський кордон у районі міста Броди марксистської літератури для соціал-демократичних організацій Росії. Зокрема, у вересні 1896 р. вони переправили великий транспорт видань групи «Визволення праці» та «Союзу російських соціал-демократів за кордоном». Заарештований з цією літературою А. Мозлер рішенням царського уряду був засуджений до в'язниці на півтора року³⁴.

В 1897 р. зв'язки з І. Франком та М. Павликом налагодив член московської соціал-демократичної організації «Рабочий союз», пізніше один з близьких співробітників В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруевич. За порадою Г. В. Плеханова він залучив І. Франка до співробітництва у журналі «Жизнь»³⁵.

Велике значення для зближення західноукраїнських трудящих з революційною Росією в спільній боротьбі проти абсолютизму і капіталізму мала ленінська «Искра». Головний шлях транспортування «Искры» з-за кордону в Росію проходив через Галичину. Неабияку роль відігравали й такі фактори, як співчуття населення Галичини до революційного руху в Росії, близькість Галичини до місць друкування «Искры» і сусідство з південними губерніями Росії тощо.

Ще до виходу «Искры» велися переговори з соціал-демократами Галичини щодо транспортування нелегальної літератури через кордон, зокрема з соціал-демократичною польською групою «Пролетаріат», що виникла в 1899—1900 рр. В середині 1900 р. група звернулася до Г. В. Плеханова з проханням налагодити тісні контакти. Ознайомившись з програмою і зверненням «Пролетаріату», Г. В. Плеханов вважав можливим розпочати переговори з групою. «Ці поляки мають багато зв'язків у Малоросії і будуть нам корисні», — писав він 23 липня 1900 р. у листі до П. Б. Аксельрода³⁶. Для ведення переговорів з групою Г. В. Плеханов послав у Львів свого представника³⁷. Проте значної ролі у транспортуванні «Искры» та іскрівської літератури польська група «Пролетаріат» не відіграла. Транспортування літератури че-

³² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898 р., спр. 304, арк. 13.

³³ Там же, спр. 304, арк. 65; спр. 6, ч. 42, арк. 1 ж, 1 з; ЦДА УРСР, ф. 274, 1898—1899 рр., спр. 3803, арк. 174; журн. «Былое», Париж, 1909, № 11—12, стор. 142.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898 р., спр. 15, ч. 10, арк. 7—9; ЦДА УРСР, ф. 317, 1896—1897 рр., спр. 1178, арк. 225—268.

³⁵ «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956, стор. 326—327.

³⁶ «Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода», т. II, М., 1925, стор. 134.

³⁷ ЦДА УРСР, ф. 274, 1900 р., спр. 3805, арк. 159—160.

рез Галичину здійснювалося з допомогою лівих соціал-демократів польської і, головним чином, української соціал-демократичних партій Галичини. Н. К. Крупська 29 квітня 1901 р. писала М. Г. Вечеслову: «Повторіть адресу ПСД (Польської соціал-демократичної партії Галичини. — М. В.), по якій доставляти відомості. Що ППС ні від кого із нас не дізнається про шляхи ПСД — це ми, безумовно, обіцяємо»³⁸.

Регулярне транспортування «Искры» через Галичину було налагоджене з середини 1901 р. Це був так званий «дементьєвський шлях», який проходив через Відень — Львів — Тернопіль — Збараж — Теофіполь — Київ. Організатором його був Й. Басовський (псевдоніми: Демет'єв, Семенов, Овал, Шаров)³⁹. Саме його мала на увазі Н. К. Крупська, коли писала в Полтавську організацію «Искры»: «Тепер посилаємо у [Львів] свою людину, яка буде жити там, поки не налагодить всю справу і буде відвозити в [Київ]»⁴⁰. З допомогою членів редакції «Искры» на чолі з В. І. Леніним та віденського агента газети В. Вегмана Й. Басовський встановив зв'язки з українськими та польськими соціал-демократами Львова, з селянами прикордонних сіл Збарзького повіту. Налагоджений Й. Басовським шлях транспортування почав регулярно діяти з вересня 1901 р. і до лютого 1902 р. був найважливішим з усіх шляхів, які були організовані редакцією «Искры». Щомісяця через Галичину з допомогою львов'ян і селян Збарзького повіту переправлялося багато примірників «Искры» та іскрівських видань. Після деякої перерви, викликані арештами агентів «Искры», в жовтні 1902 р. відновилося пересилка нелегальної літератури «дементьєвським» шляхом. Її транспортували через російський кордон селяни с. Шили Збарзького повіту Чичота, Старицький, брати Касіян і Семен Багрії. З жовтня 1902 р. в прикордонній смузі Гусятинського і Борщівського повітів у цій справі стали брати участь селянин с. Шидлівців Б. Червоняк, завідувача поштовим відділенням в с. Окопів Є. Гордзеєвська та ін.

Редакція ленінської газети мала тісні зв'язки з агентами, які працювали у Відні та Львові, а також з прогресивними діячами Львова та інших міст, одержувала від них інформації, кореспонденції. Зокрема, як свідчить запис, зроблений Н. К. Крупською в книзі вхідної кореспонденції редакції газети, 15 січня 1903 р. від львівського агента М. Гурського було надіслано ряд матеріалів про революційний рух у Росії. 16 і 24 лютого редакція знову одержала матеріали з Львова⁴¹. Надходили матеріали, в яких змальовувалося життя й боротьба трудящих Галичини. 20 січня 1903 р. редакція одержала з Женеві статті «Аграрний страйк у Східній Галичині і російська цензура», «Епілог аграрного страйку» і «Українські студенти у Галичині»⁴². Серед матеріалів про цей край, очевидно, була кореспонденція І. Франка, надіслана ним для опублікування в журналі «Жизнь» і передана редакції «Искры» В. Д. Бонч-Бруевичем після припинення видання цього журналу. Про цю статтю В. Д. Бонч-Бруевич окремо нагадував В. І. Леніну, який у відповідь писав: «О стачке в Галиции — не могу еще ничего сказать: велико уж очень»⁴³. Володимир Ілліч схвалив зміст цієї кореспонденції, сподівався надрукувати як фейлетон в од-

³⁸ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 24, оп. 3 н., од. зб. 1201, арк. 1.

³⁹ Після II з'їзду партії Басовський приєднався до меншовиків.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 8 н., од. зб. 18 630, арк. 14; журн. «Жовтень», 1959, № 4, стор. 112.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 2 н., од. зб. 1357, арк. 3.

⁴² Там же, арк. 4.

⁴³ «Ленинский сборник XIII», стор. 147.

ному з номерів «Искры». Але в напружений період боротьби за створення партії, а після II з'їзду партії проти меншовиків здійснити цей намір не вдалося.

Восени 1902 р. в ленінській «Искре» була надрукована стаття «Із західноєвропейського суспільного життя», в якій розповідалося про соціальне і національне гноблення трудящих Галичини, їх політичне безправ'я. Газета з великим співчуттям писала про страйк 100 тис. галицьких селян, які працювали в поміщицьких маєтках. Стаття закінчувалася заклинком до галицької соціал-демократії своєчасно організувати селянські страйки, щоб забезпечити їх успіх⁴⁴.

Згадана вище стаття була написана кимсь із співробітників редакції «Искры» на основі надісланих з Галичини матеріалів. Про це, зокрема, свідчить лист до редакції від української соціал-демократичної групи «Воля». Автор писав: «Дорогий товаришу, сьогодні або завтра вишлю вам матеріали про «Полтавський бунт» і страйк у Галичині. Доведеться вже вам самим відшукувати необхідні статті і кореспонденції, вони розкидані по всіх номерах»⁴⁵. В листі давалася порада використати матеріали про страйк сільськогосподарських робітників у Галичині, опубліковані у віденській газеті «Ді цайт», а також у краківській соціал-демократичній газеті «Напшуд»⁴⁶. Відповідно до цієї поради автор опублікованої в «Искре» статті використав надруковану в жовтні 1902 р. у віденській газеті «Ді цайт» статтю І. Франка «Селянські страйки в Східній Галичині», а також статтю члена української соціал-демократичної партії Галичини С. Вітика «З поля битви», опубліковану 1 серпня 1902 р. в краківській газеті «Напшуд».

Газета «Искра», праці В. І. Леніна та інші видання російської революційної соціал-демократії розповсюджувалися у Галичині. Редакція газети, а потім експедиція РСДРП надсилала їх І. Франкові та М. Павликові, в бібліотеку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львів. «В. І. Ленін, — згадував В. Д. Бонч-Бруєвич, — звісно, знав по списках нашої експедиції, що І. Франкові та М. Павликові все посилається, і дуже схвалював це, говорячи, що з українцями треба завжди тримати тверді зв'язки»⁴⁷. Ця література розповсюджувалася не лише серед інтелігенції Львова. Транспортування її через Галичину сприяло тому, що значна її кількість поширювалася в прикордонних з Росією селах. Львівська буржуазна газета «Дзенік польські» зазначала в березні 1903 р.: «..в прикордонних селах діється щось ненормальне. Ці села навістив справжній потоп російських революційних видань... при цьому значна кількість примірників цих видань залишається в межах Галичини»⁴⁸.

Розповсюдження ленінської «Искры» та інших революційних видань російської соціал-демократії в Галичині давало змогу ознайомитися з надрукованими в них працями В. І. Леніна, марксистсько-ленінською оцінкою подій, що відбувалися в Росії, сприяло зближенню трудящих західноукраїнських земель з революційною Росією, піднесенню революційного руху в Галичині⁴⁹.

Кожна значна подія революційно-визвольного руху в Росії початку 900-х років знаходила відгук у прогресивній галицькій українській і польській пресі. Соціал-демократична газета «Воля» в ті роки майже

⁴⁴ Газ. «Искра», 15 жовтня 1902 р.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 10у, од. зб. 28315, арк. 2.

⁴⁶ Там же, арк. 1, 3.

⁴⁷ «Іван Франко у спогадах сучасників», стор. 348.

⁴⁸ Газ. «Dziennik polski», 12 березня 1903 р.

⁴⁹ Див. М. Воляннюк. Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959, і рецензію на неї Т. М. Колішеєр, «Український історичний журнал», 1961, № 2.

в кожному номері друкувала повідомлення, статті і кореспонденції про робітничі страйки і демонстрації, студентські і селянські виступи в Росії, про діяльність соціал-демократії, закликаючи трудящих до солідарності.

Прогресивна громадськість Галичини виявляла солідарність з революційною Росією. Коли в січні 1901 р. царський уряд вчинив нечуваний злочин, віддавши 183 студенти Київського університету в солдати, одними з перших на захист революційного студентства Росії виступили львівські студенти. 24 лютого 1901 р. у Львові відбулися збори студентів-українців університету і політехнічної школи. Молодь палко протестувала проти звірств, що їх чинив царизм. Було надіслано вітальний адрес студентам університетів Росії, який розповсюджувався в Австро-Угорщині окремою листівкою. На початку березня адрес надрукували деякі львівські газети⁵⁰. В цьому документі, зокрема, говорилося: «Ми, відділені від вас солдатським кордоном, не можемо прийти у ваші ряди і взяти участь у цій січі, в якій ви падаєте під ударами ворожих рук... Але ми більш ніж переконані, що боротьба ця скоро закінчиться для вас повною перемогою, а тому від усієї душі вітаємо вас покликком: щасливої боротьби, товариші!»⁵¹.

Маючи зв'язки з російським соціал-демократом агентом лєнінської «Искры» у Відні В. Д. Вегманом, львівські студенти надіслали йому адрес з проханням опублікувати його. Незабаром читачі «Искры» ознайомились з цим документом у кореспонденції В. Д. Вегмана «Лист з Відня»⁵². Те, що львівські студенти надіслали вітання борцям проти царизму саме в редакцію «Искры», є яскравим свідченням великого авторитету, який завоювала в Галичині лєнінська газета.

Протягом 1901—1903 рр. у Галичині неодноразово відбувалися мітинги протесту проти політики царизму, виступи солідарності з революційним рухом у Росії. Виступаючи на захист трудящих Росії, допомагаючи російським соціал-демократам транспортувати революційну літературу через австро-російський кордон, трудящі Галичини тим самим вносили і свій певний вклад у загальнонародну справу боротьби проти соціального і національного гноблення.

⁵⁰ Див. газ. «Kurjer Lwowski». 5 березня 1901 р.; газ. «Громадський голос», 14 березня 1901 р.

⁵¹ Газ. «Искра», № 6, липень 1901 р.

⁵² Там же: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 330, арк. 17.

Товідошлення

В. О. РОМАНЦОВ

РУХ ВІНАХІДНИКІВ ТА РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ У ДОНБАСІ в 1958—1961 рр.

Вирішальну роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму відіграють технічний прогрес, ініціатива і творчість трудящих мас. Важливе значення з цього погляду має винахідництво й раціоналізаторство.

Комуністична партія завжди піклувалася про розвиток винахідництва і раціоналізаторства. В 1957 р. відповідно до рішень XX з'їзду КПРС було проведено реорганізацію управління промисловістю і будівництвом. Нова система управління відкрила необмежений простір для вдосконалення техніки, впровадження нових машин і механізмів, для розвитку творчої активності й ініціативи трудящих. Керівництво винахідництвом і раціоналізаторством було централізовано, передано Радам народного господарства.

Значну роль в активізації винахідництва і раціоналізаторства відіграв грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС, який зобов'язав профспілкові організації посилити роботу по залученню робітників та інженерно-технічних працівників до рядів раціоналізаторів і винахідників, спрямувати їх творчу ініціативу на виявлення резервів у народному господарстві, на вдосконалення техніки, технології і організації виробництва¹.

Виконуючи рішення Пленуму, вже в січні 1958 р. Президія ВЦРПС ухвалила створити добровільне Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР). 25 серпня 1958 р. відбулася Перша Українська республіканська конференція ВТВР, яка завершила організацію товариства на Україні. На кожному підприємстві раціоналізатори і винахідники були об'єднані в первинні організації. Для керівництва їх роботою в областях і республіці створено обласні і республіканську ради товариств. Утворення товариства сприяло широкому розгортанню винахідницької й раціоналізаторської діяльності, підвищенню її якісних показників. Так, якщо в 1958 р. від впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій на шахтах Донбасу економія становила 7817,1 тис. крб.², то в наступному році вона зросла до 18 299,6 тис. крб.³

На небувалий рівень піднявся рух раціоналізаторів і винахідників у період розгорнутого будівництва комунізму. Зростання творчої активності трудящих знайшло свій прояв у виникненні серед раціоналізаторів нових патріотичних починань. Уже напередодні XXI з'їзду КПРС передовики і новатори виробництва, прагнучи прискорити виконання семиріччя, беруть зобов'язання за семирічку подати й впровадити певну кількість пропозицій, добитися значної економії від їх реалізації. Так, знатний винахідник В. Семинський розробив особистий творчий план на семирічку. Він зобов'язався подати за наступне семиріччя 100 пропозицій з економічним ефектом не менш як на 50 тис. крб.⁴ Почин Семинського знайшов палку підтримку серед передовиків виробництва України і був схвалений на Пленумі Української ради ВТВР, що відбувся у лютому 1959 р. Тоді ж було вирішено внести в раціоналізаторський фонд семирічки за рахунок винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій 2 млрд. крб.⁵ Виникнення руху раціоналізаторів за створення фонду раціоналізатор-

¹ Газ. «Радянська Україна», 19 грудня 1957 р.

² Поточний архів ЦСУ УРСР, сир. № 2, форма № 4 нт по Донецькій і Луганській областях (січень—грудень 1958 р.).

³ Там же, форма № 4 нт (січень—грудень 1959 р.).

⁴ Поточний архів Української республіканської ради профспілок. Стенограма IV пленуму УРРПС 23—24 лютого 1959 р., стор. 12. Всі дані наводяться в грошових знаках 1961 р.

⁵ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1959 р., зв. 10, оп. 1, стор. 100.

ських пропозицій семирічки мало важливе значення для виконання і перевиконання завдань семирічки.

Велике значення для прискорення технічного прогресу мав XXI з'їзд КПРС, який зобов'язав партійні, державні і профспілкові організації розвивати творчу активність трудящих, підтримувати новаторів, передовиків виробництва, раціоналізаторів і винахідників. Виконуючи настанови з'їзду, раціоналізатори вугільної промисловості Донбасу посилили боротьбу за технічне вдосконалення виробництва. Раціоналізатори шахти № 1 «Центральна» тресту «Червоноармійськвугілля» в 1958 р. від впровадження раціоналізаторських пропозицій зекономили майже 100 тис. крб. Обоворюючи рішення XXI з'їзду КПРС, вони зобов'язалися за семирічку шляхом дальшого удосконалення гірничої техніки і виробничих процесів внести у фонд семирічки 2,5 млн. крб., тобто щороку — понад 350 тис. крб.⁶

Кращі виробничники — члени бригад комуністичної праці питання раціоналізаторства і винахідництва обов'язково включали в свої соціалістичні зобов'язання. Як правило, вони брали активну участь у роботі винахідників і раціоналізаторів. Так, у бригаді комуністичної праці електрослюсарів з шахти № 1 «Центральна» тресту «Червоноармійськвугілля» всі робітники — раціоналізатори. Робітники тт. Костяної, Зюзьков і Циганок запропонували нову схему подавання вугілля в бункер, що значно скоротило витрати електроенергії. Інші члени бригади розробили і впровадили нову схему очистки бункерів⁷.

Запорукою невпинного зростання творчої думки, спрямованої на прискорення технічного прогресу, є активна участь у винахідництві і раціоналізаторстві робітників: вони становлять основну частину винахідників і раціоналізаторів. Так, у 1961 р. з 2268 раціоналізаторів тресту «Куйбишеввугілля» робітники становлять 1595 чоловік, тобто майже 66%, решта — інженери і техніки⁸. Пропозиції робітників є яскравою ілюстрацією того, що в нашій країні передові робітники мають глибокі інженерно-технічні знання, що відмінності між робітниками й інженерно-технічними працівниками зменшуються, тобто йде процес зближення розумової та фізичної праці.

Важливі рішення щодо поширення руху винахідників і раціоналізаторів прийняв червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС, який спрямував роботу партійних, профспілкових і комсомольських організацій на виконання завдань XXI з'їзду КПРС про прискорення технічного прогресу в промисловості і будівництві, про впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва та ін. Пленум ЦК КПРС звернувся до всіх трудящих нашої Батьківщини із закликом: «Всемирно розвивайте передову науку, наполегливо оволодавайте новою технікою, більше поширюйте і впроваджуйте досвід передовиків змагання, новаторів виробництва, розвивайте масовий рух раціоналізаторів і винахідників! Хай міцніє творчий союз науки і праці!»⁹.

Виконуючи настанови червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС про прискорення технічного прогресу в країні, Українська республіканська рада ВТВР 25 серпня 1959 р. прийняла постанову про проведення з 15 жовтня по 15 грудня 1959 р. двомісячника огляду надходження та впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій. Особливу увагу раціоналізаторів і винахідників Українська рада ВТВР звертала на механізацію й автоматизацію виробничих процесів та модернізацію діючого устаткування.

Активну участь в огляді взяли шахтарі Донецької області. За два місяці вони подали 2900 пропозицій, з яких було впроваджено понад 2000 з економічним ефектом 2,5 млн. крб. За цей самий період кількість раціоналізаторів збільшилась на 3000 чоловік¹⁰. Раціоналізатори тресту «Сніжнянтрацит» за два місяці огляду внесли понад 500 пропозицій, тобто вдвоє більше, ніж за весь 1956 р. Пропозиції були спрямовані на підвищення механізації і автоматизації виробничих процесів¹¹.

Значну роботу в період огляду провели творчі бригади раціоналізаторів. Так, творча бригада шахти «Основна» тресту «Сніжнянтрацит», очолювана помічником головного механіка шахти Г. К. Антошкіним, впровадила 4 пропозиції з економічним ефектом понад 30 тис. крб. на рік¹². За той самий період творча бригада шахти № 18 тресту «Сніжнянтрацит», якою керував електрослюсар Марченко, впровадила 9 пропозицій щодо підвищення механізації і автоматизації виробничого процесу¹³. Дво-

⁶ Газ. «Радянська Донеччина», 18 березня 1959 р.

⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 11 березня 1960 р.

⁸ Поточний архів Куйбишевської райради ВТВР (Донецька область). Звіт про надходження і впровадження винаходів і рацпропозицій на підприємствах тресту «Куйбишеввугілля» за 1961 р., стор. 1.

⁹ Газ. «Радянська Україна», 1 липня 1959 р.

¹⁰ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1959 р., зв. 2, оп. 12, спр. 10, стор. 71.

¹¹ Там же, стор. 72.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 71.

місячний огляд раціоналізаторської роботи відіграв значну роль у збільшенні лав раціоналізаторів. Так, якщо в 1958 р. кількість раціоналізаторів, що подали пропозиції, в порівнянні з попереднім 1957 р. зросла на 3020 чоловік, то в 1959 р. в порівнянні з 1958 р. — на 6205 чоловік. Кількість пропозицій відповідно збільшилась на 2963 і 6670. Економія в 1959 р. від впровадження пропозицій зросла в порівнянні з 1958 р. більш як у 2,3 раза¹⁴.

Важливе місце в поширенні руху винахідників і раціоналізаторів зайняли об'єднані районні ради ВТВР, створені при райкомах профспілок вугільної промисловості. До складу цих рад обиралися інженерно-технічні працівники шахт і трестів, робітники-раціоналізатори. Члени рад, за кожним з яких закріплювалося кілька шахт, допомагали первинним організаціям складати проекти роботи, проводили з шахтарями бесіди про головні завдання раціоналізаторів, сприяли зміцненню первинних організацій, проведенню безпосередньо на підприємствах громадських оглядів, конкурсів, технічних конференцій та ін.

У першому році семирічки райради ВТВР вже працювали майже при всіх райкомах профспілок Донбасу. В травні 1960 р. на шахтах трестів «Сніжнянантрацит» і «Петровськвугілля» було узагальнено досвід роботи кращих райрад, а активістів надорджено почесними грамотами Президії Української республіканської ради ВТВР¹⁵. Райради підтримували починання, спрямовані на поширення і поглиблення раціоналізаторської роботи. Так, коли на шахті № 15 «Основна» тресту «Сніжнянантрацит» була обладнана кімната раціоналізатора, райрада підтримала цю ініціативу і допомогла первинним організаціям створити такі кімнати на кожній шахті¹⁶. Кімнати раціоналізатора стали центрами роботи винахідників.

З метою поширення досвіду передових раціоналізаторів райрада випустила кінозбірник «Раціоналізатори тресту «Сніжнянантрацит» в боротьбі за технічний прогрес»¹⁷. Однією з дієвих форм активізації роботи первинних організацій підприємств є щорічне проведення вечорів раціоналізаторів району. На вечір збираються представники первинних організацій ВТВР, на якому демонструються досягнення за минулий рік, підбиваються підсумки за рік, відзначаються успіхи в роботі, викриваються недоліки в ній, вносяться пропозиції, спрямовані на поліпшення творчості раціоналізаторів.

Ще більшого поширення рух винахідників і раціоналізаторів набрав у другому році семирічки внаслідок успіхів у розвитку вугільної промисловості Донбасу. Тільки за перші чотири місяці 1960 р. економія від впровадження пропозицій раціоналізаторів шахти «Північна» тресту «Краснодонвугілля» становила понад 20 тис. крб. Ціну пропозицію зниз слюсар ВШТ М. Красильников, який запропонував замінити вружніні контакти на прості в механізмі МСТ-6 А, що дало щоріку 6,5 тис. крб. економії¹⁸. Слюсар механічного цеху В. Солонський з шахти № 6 «Центросоюз» тресту «Свердловвугілля» на початку року зробив ледіду для розмотування канату. Впровадження його пропозиції вивільнило чотирьох робітників від важкої фізичної праці і заощаджувало щоріку 3 тис. крб.¹⁹

Важливу роль у поширенні винахідництва і раціоналізаторства відіграв липневий (1960 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому було розглянуто питання «Про хід виконання рішень XXI з'їзду КПРС про розвиток промисловості, транспорту і впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки»²⁰. Рішення Пленуму сприяло активізації роботи раціоналізаторів. Дедалі більше подавалося цінних пропозицій з питань механізації і автоматизації виробничих процесів. Так, наприкінці 1960 р. начальник вентиляції шахти № 5—6 «Жданівська» тресту «Жовтеньвугілля» Л. Я. Шілов розробив «Універсальну пересувну головку терикону», застосування якої дає можливість щорічно економити майже 6 тис. крб.²¹ Більше 20 років бере активну участь у раціоналізаторській роботі електрослюсар шахти ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» І. Г. Наумов. У 1960 р. він створив струмоприймач для електровозів, за що одержав авторське свідоцтво від Комітету в справах вина-

¹⁴ Поточний архів ЦСУ УРСР. Звіти Донецького і Луганського облстатуправління за 1957 р., форма 7-р (зведена), вугільна промисловість за 1958 і 1959 рр.

¹⁵ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1960 р., зв. 1, оп. 5, стор. 93.

¹⁶ Там же, стор. 82.

¹⁷ Там же, стор. 84.

¹⁸ Газ. «Труд шахтера», 30 квітня 1960 р.

¹⁹ Газ. «Призыв шахтера», 13 квітня 1960 р.

²⁰ Газ. «Радянська Україна», 17 липня 1960 р.

²¹ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1960 р., зв. 1, оп. 11. Інформація про проведення на підприємствах області двомісячника огляду надходження і впровадження пропозицій, стор. 84.

хідництва при Раді Міністрів СРСР. Тільки за останні півтора роки він подав 16 пропозицій з економічним ефектом понад 3,6 тис. крб.²²

Значного поширення в другому році семирічки набуло впровадження нових форм організації роботи по винахідництву і раціоналізаторству. У період розгорнутого будівництва комунізму, в умовах бурхливого розвитку науки і техніки, широке впровадження у виробництво електроніки, автоматички, телемеханіки тощо вимагає об'єднання сил винахідників і раціоналізаторів різних спеціальностей. Це викликало до життя і значно поширило серед раціоналізаторів таку нову форму їх роботи, як створення творчих комплексних бригад, що об'єднують інженерів, техніків, конструкторів і робітників різних спеціальностей. Такий склад бригад дає їм можливість розв'язувати найскладніші питання, зв'язані з механізацією і автоматизацією виробничих процесів, та ін.

Високу оцінку творчим бригадам дають самі раціоналізатори — члени бригад. В шахтоуправлінні «Ремовське-Східне» № 4 тресту «Сніжнянтрацит» є бригада, до якої входить 14 раціоналізаторів на чолі з тов. Філатовим. Керівник розповідає, «... що всім членам бригади дуже сподобалося працювати спільно, їх пропозиції — результат колективної творчості. Помилка, зроблена одним, виправляється всіма, пропозиція є своєрідним синтезом розуму всього колективу...»²³

Творчі бригади поширюються на вугільних підприємствах і мають дедалі більше значення для роботи раціоналізаторів. Так, уже в 1960 р. на шахті «Мушкетовська-Заперевальна» № 4 існувало 6 бригад. Їх творча праця відіграла значну роль у тому, що вже за перше півріччя економія від впровадження раціоналізаторських пропозицій по шахті становила 93,2 тис. крб.²⁴

Значну допомогу раціоналізаторам-робітникам у розробленні складних пропозицій надають наукові працівники. У творчій співдружності з науковцями трудяться раціоналізатори шахти № 16 тресту «Краснолучвугілля». За пропозицією співробітників Московського науково-дослідного інституту були встановлені автоматичні двері у стволі шахти. Слюсар механічного цеху В. Я. Забрда вніс пропозицію по вдосконаленню дверей. Науковці опрацювали пропозицію слюсаря, і тепер такі двері встановлюються тільки з конструктивним доповненням В. Я. Забрди.²⁵

Цінне починання виявили гірники шахти № 18 тресту «Сніжнянтрацит». З ініціативи досвідченого шахтаря І. Є. Стародуба на шахті було створено бригаду по впровадженню раціоналізаторських пропозицій у виробництво. До її складу ввійшли електрослюсарі А. П. Кабан, Ф. Ф. Марченко, Н. С. Шишов та Н. Д. Пурсаков. В 1960 р. вони подали 32 пропозиції, з яких було впроваджено 29. Наприклад, від впровадження в 1960 р. раціоналізаторських пропозицій бригади Кабана була одержана економія в 35 тис. крб. Разом з Н. Шишовим вони розробили і впровадили «автоматичне переведення стрілок на горизонті 2000 м», що дало щорічну економію понад 2 тис. крб.²⁶ Ініціативу по створенню бригад по впровадженню раціоналізаторських пропозицій підтримали первинні організації ВТВР. На всіх шахтах тресту «Сніжнянтрацит» уже в травні 1960 р. з допомогою партійних, профспілкових організацій були створені такі бригади.²⁷ Приклад сніжнянських раціоналізаторів наслідували раціоналізатори інших трестів. Так, у другому році семирічки на всіх шахтах тресту «Куйбишеввугілля» були створені бригади по впровадженню пропозицій, до складу яких входили висококваліфіковані робітники, що опанували кілька професій.

Крім бригад по впровадженню раціоналізаторських пропозицій, з ініціативи Куйбишевської райради ВТВР при тресті «Куйбишеввугілля» було створено спеціальний експериментальний цех у складі 12 висококваліфікованих робітників, які розробляли і впроваджували у виробництво раціоналізаторські пропозиції, що доцільно впроваджувати на кількох шахтах.

Корисну форму роботи запропонували раціоналізатори шахти «Бутовка-Донецька» — усний темник — замовлення. Воно полягає в тому, що дільниця або шахта подає до ради первинної організації замовлення, в якому вказується «вузьке місце і шляхи до його усунення. Все це спрямовує творчу думку на найважливіші ділянки виробництва і сприяє швидкому впровадженню у виробництво раціоналізаторських

²² Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, спр. 9, Довідка про роботу громадських рад ВТВР м. Кадіївки і Бердянська, стор. 94.

²³ Поточний архів райради ВТВР тресту «Сніжнянтрацит». Виступ голови райради на обласній конференції раціоналізаторів 7 березня 1962 р., стор. 5.

²⁴ Поточний архів обкому профспілки робітників вугільної промисловості Донецької області (далі — ДОКВ). Звіт про стан раціоналізаторства і винахідництва колієбінату «Донецьквугілля» за I півріччя 1960 р.

²⁵ А. Р а ф а л ь с к и й. Коммунисты угольного участка, Донбасс, 1961, стор. 38, 3

²⁶ «Первая бригада коммунистического труда по внедрению рационализаторских предложений», Макеевская городская типография, заказ № 10 814, 22.XII-60

²⁷ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1960 р., зв. 1, оп. 1 стор. 84.

пропозицій. Завдяки такій роботі в 1961 р. на шахті було впроваджено у виробництво понад 92% прийнятих пропозицій²⁸.

Істотною допомогою в поширенні руху винахідників і раціоналізаторів подає науково-технічне товариство (гірничі). Його основне завдання полягає в сприянні прискоренню технічного прогресу. Товариство здійснює велику науково-технічну пропаганду, використовуючи для цього найрізноманітніші форми. Тільки в 1960 р. в Донецькій області товариство провело 1435 конференцій, нарад і дискусій з питань технічного прогресу, в роботі яких взяло участь понад 102 тис. гірників. За цей самий період члени товариства прочитали 3748 лекцій, на яких було майже 183 тис. шахтарів²⁹. Читання лекцій часто супроводжується демонстрацією науково-популярних кінофільмів. Так, за рік Товариство Чистяківського району показало понад 200 кінофільмів. Значну увагу раціоналізаторам приділяють також любительські кіностудії. Кіностудія шахтарського палацу культури ім. Горького у м. Кадіївці зняла фільм «Раціоналізатори», в якому дохідливо розповідається про досвід роботи кращих раціоналізаторів тт. Андреева, Юрмана, Воробйова та ін. Завдяки фільму досвід кращих став надбанням багатьох. Головне управління кінофікації та кінопрокату Міністерства культури УРСР прийняло його для демонстрування в усіх вугільних районах республіки³⁰.

Разом з ВТВР НТТ в Донецькій області за 1960 р. провело 77 конкурсів по збиранню і впровадженню раціоналізаторських пропозицій у вугільній промисловості. За період конкурсів надійшло понад 1500 пропозицій. Калінінське районне НТТ провело конкурс на кращу пропозицію по економії стиснутого повітря й електроенергії, поліпшенню роботи внутрішахтного транспорту і механізації очисних і підготовчих виробок. Жюрі конкурсу прийняло 12 пропозицій, які після їх впровадження забезпечили економічний ефект понад 60 тис. крб.³¹

Значну допомогу раціоналізаторам подають преса, радіо і телебачення. На сторінках газет висвітлюється робота раціоналізаторів, дається опис кращих пропозицій і результатів від їх впровадження у виробництво.

Дійовою формою пропаганди раціоналізаторства є «Інформаційний листок», що при кожному вугільному тресті видається спільно органами бюро технічної інформації тресту, райрадою ВТВР і НТТ. Мета цих листків — пропагувати технічні знання, кращі раціоналізаторські пропозиції та ін. Наприклад, в «Інформаційному листку», виданому трестом «Сніжнянтрацит», розповідається про «Скреперні лебідки», впровадження яких сприяє механізації трудомісткого процесу закладки породи. У статті «Творчість раціоналізаторів шахти № 10-біс» йдеться про роботу раціоналізаторів Гавшіна, Кацури, Петришина і дається опис їх пропозицій. Таких листків видається щороку кілька. Інформація через листок допомагає поширювати впровадження раціоналізаторських пропозицій на підприємствах тресту³².

Цікаву форму пропаганди винахідництва і раціоналізаторства запропонували раціоналізатори Донецької області. При обласній телевізійній студії обласна рада ВТВР спільно з НТТ створили телевізійний університет. По телебаченню регулярно виступають кращі раціоналізатори й винахідники. Раціоналізатор шахти № 1 ім. Челюскінців тресту «Петровськвугілля» електрослюсар А. Кременицький демонстрував (на екрані) прилад для нарізування різьби якорів під землею для моторів шахтних електровозів. Впровадження приладу по шахтах області дасть економію близько 50 тис. крб. Після показу роботи приладу до телестудії надійшло багато листів з проханням надіслати креслення приладу для якнайшвидшого впровадження його на шахтах³³.

Наполеглива робота партійних, профспілкових і громадських організацій сприяла підвищенню творчої активності винахідників і раціоналізаторів вугільної промисловості Донбасу в другому році семирічки. В результаті підвищення творчої активності раціоналізаторів кількість їх зросла до 25 241, тобто в 1,7 раза більше, ніж у 1959 р., а кількість пропозицій — до 31 608 (у 1,7 раза більше), загальна економія — до 29,1 млн. крб.³⁴

²⁸ Поточний архів Куйбишевської районної ради ВТВР. Доповідь голови райради на конференції в 1961 р., стор. 7—10.

²⁹ ДОКВ. Звіт Донецького обласного правління НТТ(гірничого) за 1960 р., стор. 7, 16, 35.

³⁰ Журн. «Народна творчість та етнографія», 1960, № 4, стор. 145.

³¹ ДОКВ. Звіт Донецького обласного правління НТТ(гірничого) за 1960 р., стор. 31, 34.

³² «Информационный листок» (орган БТІ, ВТВР і НТТ (гірничого) тресту «Сніжнянтрацит», 1961 р.

³³ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, сир. № 7. Інформація про керівництво Укрудією ВТВР первинними організаціями товариства, 9 жовтня 1961 р., стор. 6.

³⁴ Поточний архів ЦСУ УРСР. Звіти Донецького і Луганського Облстатуправління за 1960 р., січень — грудень, форма № 4 нт.

Небаченого піднесення рух винахідників і раціоналізаторів набув у третьому році семирічки. В січні 1961 р. відбувся Пленум ЦК КіпрС, який прийняв рішення про скликання XXII з'їзду КіпрС. На честь XXII з'їзду партії винахідники і раціоналізатори Донбасу взяли підвищені зобов'язання. Так, 10 березня 1961 р. на районній конференції винахідників і раціоналізаторів Першотравневого району на честь відкриття XXII з'їзду раціоналізатори зобов'язались за рахунок раціоналізації заощадити державі 1 млн. крб. Свої соціалістичні зобов'язання раціоналізатори тресту з честю виконали. Тільки за I півріччя 1961 р. економія від раціоналізаторських пропозицій по тресту становила 749,1 тис. крб., тобто в 1,5 раза більше, ніж за весь 1959 р.³⁵

З метою більшої активізації руху раціоналізаторів і спрямування їх діяльності на найважливіші процеси виробництва Центральна рада ВТВР і ЦК профспілки робітників вугільної промисловості вирішили з 1 березня по 1 серпня 1961 р. провести огляд на краще підприємство вугільної промисловості по розвитку винахідництва і раціоналізаторства і по якнайшвидшому впровадженню пропозицій у виробництво. Головна мета огляду полягала в спрямуванні творчості раціоналізаторів на механізацію і автоматизацію виробничих процесів, поширенні лав раціоналізаторів збільшення надходження і впровадження раціоналізаторських пропозицій.

Проведення огляду на честь XXII з'їзду сприяло зростанню активності трудящих, мобілізації робітників, інженерів і техніків на прискорення механізації виробничих процесів і модернізації діючого устаткування, поліпшення техніко-економічних показників роботи підприємств, а також діяльності первинних організацій ВТВР по залученню в ряди товариства широких мас трудящих.

Активну участь в огляді взяли шахтарі Донбасу. За період огляду кількість членів ВТВР збільшилась майже на 7500 чоловік³⁶. Було внесено 15 359 пропозицій з яких впроваджено 9817³⁷ з економією в 15 953 тис. крб.³⁸ Тільки за період огляду економічний ефект удвоє перевищив економію у порівнянні з 1958 р.

Серед вугільних трестів Донецької області найкращих результатів добились раціоналізатори тресту «Куйбишеввугілля». В огляді взяло участь 1372 чоловіки, що в 2,1 раза більше, ніж за весь попередній рік. За період огляду надійшло 1163 пропозицій. Тільки від впровадження 676 пропозицій одержано економії 1038 тис. крб. збережено 592,8 тис. кв./год. електроенергії, 32 т металу, вивільнено від важкої не механізованої праці 85 робітників³⁹. У період огляду монтер підйомника шахти «Бутовська» тресту «Макіїввугілля» Г. М. Нетесов вніс 7 пропозицій, з яких тільки частина заощаджувала державі 20 тис. крб.⁴⁰

Дедалі більшу роль у раціоналізаторстві відіграє об'єднання раціоналізаторів у творчі бригади. В 1961 р. на вугільних підприємствах Донецької області працювало 180 творчих бригад⁴¹. Тільки творчі бригади тресту «Сніжнянтрацит» подали 330 пропозицій з загальним економічним ефектом 350 тис. крб.⁴² Пропозиції, що розробляються творчими бригадами, як правило, спрямовані на удосконалення складних процесів механізації й автоматизації виробництва і дають велику економію.

Творча бригада з шахти «Бутовка-Глибока» тресту «Макіїввугілля», очолюва-

³⁵ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, спр. 3/II, 1961 р. Стенограма II пленуму Луганської облради ВТВР, стор. 1,12, 1/5, 1/7, 1/13.

³⁶ Поточний архів ЦК профспілки робітників вугільної промисловості. Постанова Президії ЦР ВТВР і Президії ЦК профспілки робітників вугільної промисловості від 28 вересня 1961 р., стор. 2.

³⁷ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1961 р., спр. № I. Матеріали про хід проведення з 31 березня по 1 серпня 1961 р. огляду на краще підприємство вугільної промисловості Донецької області. Протокол засідання обласної оглядової комісії про підсумки огляду на краще підприємство вугільної промисловості Луганської області за період з 1 березня по 1 серпня 1961 р.

³⁸ Поточний архів ЦК профспілки робітників вугільної промисловості. Постанова Президії ЦР ВТВР і Президії ЦК профспілки робітників вугільної промисловості від 28 вересня 1961 р., стор. 2.

³⁹ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1961 р., спр. 10. Матеріали про хід проведення з 1 березня по 1 серпня 1961 р. огляду на краще підприємство вугільної промисловості на честь XXII з'їзду КіпрС по підприємствах Донецької області, стор. 1.

⁴⁰ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, 1961 р., спр. 10. Матеріали про хід проведення з 1 березня по 1 серпня 1961 р. огляду на краще підприємство вугільної промисловості на честь XXII з'їзду КіпрС по підприємствах Донецької області, стор. 2.

⁴¹ ДОКВ. Звіт про виконання зобов'язань по достроковій зустрічі XXII з'їзду КіпрС Донецького обласного НТТ-г, стор. 1.

⁴² Поточний архів Сніжнянської райради ВТВР. Виступ голови райради на обласній конференції раціоналізаторів 7 березня 1962 р.

на механіком шахти тов. Яшуком, на честь ХХІІ з'їзду розробила і впровадила у виробництво пропозицію по армуванню пластинами з пресованої деревини підйомних посудів. Поширення цієї пропозиції на всі шахти області дасть більше 700 тис. крб. щорічної економії⁴³.

Краща творча бригада з шахтоуправління № 4 «Ливенка» тресту «Куйбишеввугілля» на чолі з механіком В. С. Біликом за рік розробила і впровадила у виробництво 11 пропозицій. Тільки пропозиція «Спрощена схема транспортування вугілля з шахти на завод» дала економію 20 тис. крб.⁴⁴

Керівництво творчими бригадами потребує глибоких інженерно-технічних знань, тому керують більшістю з них інженери і техніки. Але нерідко творчі бригади очолюють і робітники. Це свідчить про те, що в період розгорнутого будівництва комунізму кращі робітники мають глибокі інженерно-технічні знання, що грань між інженерами і робітниками поступово стирається. Так, творчу бригаду з 4 чоловік — одну з найкращих бригад на шахті № 8 «Ветка» тресту «Куйбишеввугілля» — очолює електрослюсар П. Ф. Долгополов. У 1961 р. від впровадження у виробництво її пропозицій шахта одержала економію більше 57 тис. крб.⁴⁵

На жаль, ще не всі первинні організації усвідомили позитивне значення об'єднання творчих зусиль раціоналізаторів. Так, на шахті № 21 тресту «Сніжнянантрацит» до кінця 1961 р. не було створено жодної творчої бригади⁴⁶. Істотним недоліком в раціоналізаторській роботі є також те, що впровадження цінних пропозицій іноді обмежується тим підприємством, на якому вони розроблені.

Цінною формою поширення раціоналізаторських пропозицій є творчі відрядження на передові підприємства, виставки передового досвіду. Так, у 1961 р. виставки передового досвіду у Москві та Києві відвідали 2155 гірників Донецької області⁴⁷. Гірники шахтоуправління Добродільське (Донецька область) побували на шахті Замковська (Луганська область), де вивчили досвід раціонального проходження транспортного штреку. Повернувшись додому, одна з бригад, яку очолює тов. Внуков з цього шахтоуправління, за місяць пройшла 540 м штреку, значно перевищивши план⁴⁸.

У третьому році семирічки виникла нова форма об'єднання творчої думки — громадські конструкторські бюро. Вже на кінець 1961 р. на вугільних підприємствах Донецької області їх працювало понад 170. До їх складу входили інженери, техніки і досвідчені робітники. Основне завдання конструкторських бюро — подавати допомогу винахідникам і раціоналізаторам у розробленні їх пропозицій, складанні креслень. Крім цього, вони самі працюють над створенням винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Так, громадське конструкторське бюро шахти № 3 «Новгородовка» розробило і встановило додатковий грохот для обезводнювання вугілля класу 2,5—1 мм, який надходив з гідродільниці, що дало щорічну економію 134,5 тис. крб.⁴⁹

На основі могутнього піднесення творчої активності винахідників і раціоналізаторів на честь ХХІІ з'їзду КПРС, у зв'язку з прийняттям нової Програми партії, в третьому році семирічки рух раціоналізаторів піднявся на небачений рівень. Виникають і поширюються нові форми творчої роботи раціоналізаторів, значно зростають їх лави, збільшується економічний ефект від впровадження пропозицій винахідників і раціоналізаторів. У 1961 р. число раціоналізаторів, які подали пропозиції, серед шахтарів Донбасу зросло до 29 762 чоловік, тобто вдвоє більше, ніж у першому році семирічки, а кількість поданих ними пропозицій — 32 615 (у 1,8 раза більше). Економічний ефект від впровадження цих пропозицій становив 33 832,9 тис. крб., тобто в 1,8 раза більше⁵⁰.

Масова участь шахтарів Донбасу у прискоренні технічного прогресу в період розгорнутого будівництва комунізму свідчить про нестримне зростання культурно-технічного рівня гірників, піклування рядових трудівників про прискорення темпів створення матеріально-технічної бази комунізму. Невпинне зростання винахідництва

⁴³ ДОКВ. Довідка про стан роботи по організації соцзмагання на вугільних підприємствах Донецької області на честь ХХІІ з'їзду КПРС стор. 6.

⁴⁴ ДОКВ. Звіт надходження і впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій по шахтах тресту «Куйбишеввугілля» за 9 місяців 1961 р., стор. 4.

⁴⁵ Поточний архів Куйбишевської райради ВТВР (Донецька область). Звіт про надходження і впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій на підприємствах тресту «Куйбишеввугілля» за 1961 р., стор. 6.

⁴⁶ Поточний архів Сніжнянського будинку раціоналізаторів. Пояснювальна записка до звіту за формою № 3 по шахті № 21 за 1961 р.

⁴⁷ ДОКВ. Звіт НТТ-г за 1961 р., стор. 26.

⁴⁸ ДОКВ. Протокол II пленуму Донецького обласного правління НТТ-г за 1961 р., стор. 4.

⁴⁹ ДОКВ. Звіт Донецького обласного НТТ-г за 1961 р., стор. 9, 10.

⁵⁰ Поточний архів ЦСУ УРСР. Річні звіти Донецького і Луганського облстатуправління про надходження і впровадження винаходів, раціоналізаторських пропозицій, форма 4-нт за січень—грудень 1961 р.

і раціоналізаторства є об'єктивною закономірністю соціалістичного виробництва. Воно спрямоване на підвищення продуктивності праці, звільнення людей від важкої фізичної праці, скорочення робочого часу, збільшення часу на відпочинок, на підвищення культурного рівня трудящих.

С. М. МЕЛЬНИК

ЗВ'ЯЗОК НАУКИ З ПРАКТИКОЮ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

(НА МАТЕРІАЛАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР)

В період розгорнутого будівництва комунізму незмірно зростає роль науки у житті радянського суспільства. Перед радянськими вченими стоїть одне з головних завдань — у співробітництві з працівниками виробництва озброїти народне господарство новими теоретичними дослідженнями, висновками, рекомендаціями і винаходами, які прискорили б технічний прогрес, сприяли б якнайшвидшому створенню матеріально-технічної бази комунізму. З цього погляду семирічний план становить важливий етап розвитку співдружності науки з практикою комуністичного будівництва.

«Створення матеріально-технічної бази комунізму, — говорив М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС, — вимагає розквіту науки, активної участі вчених у вирішенні проблем, зв'язаних з дальшим всебічним розвитком продуктивних сил нашої країни»¹.

У січні 1959 р. у Станіславі² і Львові відбувались науково-технічні конференції з питань перспектив розвитку продуктивних сил у Львівському і Станіславському економічних адміністративних районах. У підготовці й проведенні конференцій брали участь співробітники Академії наук Української РСР, Ради по вивченню продуктивних сил УРСР, Львівського і Станіславського раднаргоспів, Інституту геології корисних копалин Академії наук УРСР, Академії будівництва і архітектури УРСР, представники багатьох наукових закладів і проектних організацій республіки, обласних рад науково-технічних товариств. У Станіславі в конференції взяли участь 133 заклади, в тому числі 40 наукових. На пленарних засіданнях і засіданнях галузевих секцій було заслухано 45 доповідей³. Учасники науково-технічної конференції схвалили основні напрями перспектив розвитку економічних адміністративних районів на 1959—1965 рр. і відзначили, що успішне виконання семирічного плану вимагає забезпечення комплексного розвитку продуктивних сил районів на базі багатих місцевих ресурсів, виявлення і використання внутрішніх резервів творчих зв'язків науки і виробництва.

З метою ефективного і прискореного використання запасів нафти й газу конференція рекомендувала раді Станіславського економічного району протягом семиріччя ввести в експлуатацію 7 нафтових і 8 газових родовищ, вивчити питання про ресурси ртуті і рідкісних металів у Закарпатті, а також запропонувала раднаргоспу конкретні заходи, спрямовані на розширення сировинної бази деревообробної, паперової і мебльової промисловості, на комплексне використання відходів виробництва⁴.

Науково-технічна конференція, що відбувалася у Львові, запропонувала раціональну розробку паливно-енергетичного балансу з визначенням рентабельності окремих видів палива, рекомендації про вплив зовнішнього середовища на механічні якості металу, основні шляхи суцільної електрифікації Львівського і Станіславського економічних районів.

Творча співдружність учених з працівниками виробництва особливо розгорнулася після XXI з'їзду партії і червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС. Раднаргоспи, партійні організації почали приділяти більше уваги діяльності наукових закладів, ширше залучати вчених до роботи в секціях і постійно діючих комісіях техніко-економічних рад. Так, у 1961 р. в складі техніко-економічної ради Львівського раднаргоспу налічувалося 74 вчених. У порівнянні з 1958 р. кількість учених зросла майже вдвоє⁵. На пленарному засіданні техніко-економічної ради разом з Академією наук

¹ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр., К., 1959, стор. 63.

² У листопаді 1962 р., в дні святкування 300-річчя м. Станіслава, його перейменовано в Івано-Франківськ і відповідно перейменовано економічний район.

³ «Бюллетень техніко-економічної інформації Станіславського совнархоза», 1959, № 1, стор. 67.

⁴ Постанова Президії АН УРСР від 15 травня 1959 р. «Про результати науково-технічних конференцій з питань перспективного розвитку продуктивних сил Київського, Львівського і Станіславського економічних районів УРСР», стор. 2—3.

⁵ Звіт техніко-економічної ради (ТЕР) Львівського раднаргоспу за 1961 р., стор. 1—2.

УРСР було розглянуте питання про виконання рішень XXI з'їзду партії, червневого (1959 р.) та липневого (1960 р.) Пленумів ЦК КПРС по дальшому розвитку промисловості і достроковому освоєнню проектних потужностей у Львівському економічному районі.

В період з 1958 по 1960 р. у Станіславському економічному районі з 140 поданих техніко-економічною радою рекомендацій щодо механізації, автоматизації, поліпшення технології виробництва здійснено 101 пропозицію, в тому числі реконструкцію Надвірнянського нафтопереробного заводу, впровадження гірничопрхідних комбайнів на солерудниках⁶.

Новою і дуже цінною формою зв'язку науки з виробництвом є організовані при раднаргоспах проектно-конструкторські технологічні інститути. Після XXI з'їзду КПРС такий інститут створено при Львівському раднаргоспі з метою проектування нового виробництва, удосконалення існуючої і впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів, виявлення резервів виробництва на кожному підприємстві. За один рік інститут виконав 200 замовлень підприємств Львівського і Станіславського економічних районів. У співдружності з ученими виготовлено проект комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів на Львівському заводі газової апаратури, що дає змогу подвоїти випуск газових плит і колонок, заощадити 1000 т міді і одержати річну економію в два мільйони карбованців⁷. Інститутом розроблено дослідно-промислову установку по виробництву пластмас на основі сапрофелітного вугілля Львівського-Волинського басейну. Відділ технології машино- і приладобудування проектно-конструкторського цеху Львівського заводу телеграфної апаратури впровадили у виробництво на дільниці револьверних верстатів групові процеси обробки деталей близько 900 назв⁸.

За два роки інститут розробив проекти реконструкцій 50 підприємств і цехів. За його проектами будуватимуться Львівський та Иркутський заводи скляних ізоляторів. Створені вченими та інженерами Львова роторні лінії виробництва ізоляторів випробовуються на Південно-Уральському заводі. Інститут підтримує зв'язки з 138 проектними інститутами, вузами, науково-дослідними інститутами та іншими організаціями СРСР⁹.

У 1961 р. проектно-конструкторський технологічний інститут було організовано при Станіславському раднаргоспі.

Важливою формою співробітництва вчених з працівниками виробництва є господарчі договори вузів і науково-дослідних закладів з промисловими підприємствами і раднаргоспами по виконанню дослідницьких робіт. Колективна праця людей науки і виробництва набула характеру взаємодопомоги, змагання, що зміщує єдність теорії з практикою. Комплексні бригади творчої співдружності, технічні ради підприємств, цехів об'єднали новаторів виробництва, наукових та інженерно-технічних працівників.

За останні чотири роки обсяг робіт, виконуваних ученими Львова за господарчими договорами, збільшився майже втричі¹⁰. Галузеві управління Станіславського раднаргоспу протягом 1957—1960 рр. уклали 97 договорів з 32 науково-дослідними організаціями¹¹.

З ініціативи Львівського раднаргоспу і міністерства вищої і спеціальної середньої освіти УРСР у Львівському політехнічному інституті створено 7 проблемних лабораторій, які стали центрами науково-дослідної роботи з найважливіших питань науки і техніки¹². Вчені лабораторії автоматизації і механізації виробництва працюють над удосконаленням виробничих процесів на машино- і приладобудівних заводах. Міст перемінного струму, створений у Львівському політехнічному інституті, значно перевершує за своїми якістьми всі аналогічні прилади, що їх випускають кращі зарубіжні фірми.

У нашій країні вперше застосовано метод електротермічного натягання арматури заздалегідь напружених залізобетонних конструкцій у промисловому і громадянському будівництві, завдяки чому держава одержала за два роки 500 млн. крб.* еко-

⁶ За даними техніко-економічної ради Станіславського раднаргоспу.

⁷ Газ. «Львовская правда», 13 жовтня 1960 р.; газ. «Вільна Україна», 27 січня 1960 р.

⁸ «Інформаційний листок Центрального бюро технічної інформації (ЦБТУ) Львівського раднаргоспу», № 27, жовтень, 1961 р.

⁹ За даними проектно-конструкторського технологічного інституту (ПКТИ) при Львівському раднаргоспі.

¹⁰ М. Лазуренко. Робота партійної організації серед інтелігенції, К., 1961, стор. 4.

¹¹ «Постанова ради народного господарства Станіславського економічного адміністративного району», № 94, 16 березня 1961 р.

¹² За даними техніко-економічної ради Львівського раднаргоспу.

* Всі дані наводяться в грошових знаках 1961 р.

номії¹³. У розробці цього методу активну участь взяли вчені Львівського політехнічного інституту. Своїми науковими працями вони здобули право на постійне місце на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства і Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР. Винайдені ними автомати і прилади демонструвались на міжнародних виставках у Брюсселі, Нью-Йорку, Марселі та інших містах.

Уперше в республіці і країні у Львівському політехнічному інституті в квітні 1959 р. створено проектно-конструкторське студентське бюро. За його проектами будувалося приміщення державного цирку і республіканський інподром, а в Буську реконструйовано плодоовочевий завод і т. д. Яскравим показником зростаючих зв'язків вузів з життям є те, що студенти дедалі більше дипломних проєктів виконують на замовлення підприємств.

Студенти I і II курсів технічних вузів усійно поєднують навчання з працею на виробництві. В одному лише Львівському політехнічному інституті більше тисячі студентів працюють на 30 базових підприємствах Львівського і Станіславського економічних адміністративних районів¹⁴. Багато з них є членами бригад або ударниками комуністичної праці.

За пропозицією вчених наприкінці 1959 р. при Львівському політехнічному інституті створено народний науково-технічний факультет, на якому вчилось у червні 1960 р. понад 1100 чоловік¹⁵. З метою наближення навчального процесу до виробництва створені філіали цього факультету на електроламповому, автобусному і паровозоремонтному заводах. За прикладом політехнічного інституту були організовані народні науково-технічні факультети при лісотехнічному і поліграфічному інститутах м. Львова.

Восени 1960 р. Львівський міськом КП України на базі народних науково-технічних факультетів та їх філіалів на підприємствах створив міський народний університет технічного прогресу і передового досвіду, який відіграв важливу роль у пропаганді досягнень науки і підвищенні культурно-технічного рівня трудящих¹⁶.

Інститут передового досвіду діє на Чернівецькому панчішному комбінаті, інститут основ інженерно-технічних знань — на Львівській взуттєвій фабриці № 3, Університет технічного прогресу — на Жидеєвському картоно-паперовому комбінаті і т. д. Єдність науки і виробництва на громадських засадах — це заростки нового, які в майбутньому все більше розвиватимуться.

У тісному зв'язку з виробництвом проводить свою роботу створений у Львові Інститут машинознавства і автоматик Академії наук УРСР. Учені інституту спільно з інженерно-технічними працівниками організували на Львівському заводі автонавантажувачів лабораторію по розробці нових технологічних процесів та їх автоматизації. Під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР тов. Карандеєва і старшого наукового співробітника тов. Мизюка вперше в країні створено апаратуру для аероелектророзвідки навіть у непрохідних місцях¹⁷.

Хімічна лабораторія Інституту геології корисних копалин АН УРСР у Львові, очолювана членом-кореспондентом Я. Середою, розробила ряд заходів по поліпшенню технології нафтопереробки. Академік В. Порфір'єв очолює роботу по дослідженню вугілля Львівсько-Волинського басейну.

Вчені фізичного факультету Львівського державного університету ім. Франка працюють над проблемою використання в народному господарстві напівпровідників. Чернівецький університет займається проблемою розробки і промислового застосування емульсійних розчинів при бурінні свердловин за допомогою ультразвуку.

Велику допомогу учені надають працівникам лісної і деревообробної промисловості західних областей УРСР. У Львівському лісотехнічному інституті створена високоякісна установка склеювання дерев'яних деталей, оригінальний прилад для швидкого визначення вологості деревини, розроблена технологія виготовлення паркету, трасовейкова вузькоколійна залізниця для вивезення лісу з гірських районів. У Карпатах, на Кавказі, Південному Уралі, в Кемеровській області збудовано 35 таких колій. Річна економія лише у трестах «Закарпатліс» і «Станіславліс» становить понад 200 тис. крб.¹⁸ У 1959 р. співробітники кафедри хімії Ужгородського університету з групою інженерно-технічних працівників Ужгородського фанеромеблевого комбінату розробили новий спосіб обробки меблів вищого класу¹⁹.

¹³ Газ. «Вільна Україна», 11 травня 1961 р.

¹⁴ «В аудиторіях вирує життя», К., 1961, стор. 61.

¹⁵ «Народжене життям», Львів, 1961, стор. 27.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Г. Карпенко. За тісні зв'язки науки з виробництвом, Львів, 1960, стор. 40—47.

¹⁸ «Вчені Львова — виробництву», Львів, 1960, стор. 38—39.

¹⁹ Журн. «Бумажная и деревообрабатывающая промышленность», 1960, № 4, стор. 19.

Чимало для розвитку промисловості Львівського і Станіславського економічних районів роблять учені Москви, Києва та інших наукових центрів. У 1959 р. Всесоюзний науково-дослідний інститут галургії та інженерно-технічні працівники Калуського калійного комбінату спільно розробляли технологію виробництва нового виду роздільника колоїдного розчину — поліакриламід, який повністю витіснив крохмаль, що застосовувався для коагуляції мулу солевих розчинів; це дало комбінату 30 тис. крб. річної економії²⁰.

Співробітники Московського гірничого інституту провели дослідження по зволоженню масиву на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну. В комплексі з методами боротьби з пилом, що застосовувались раніше, попереднє зволоження, рекомендоване інститутом, дає змогу знизити концентрацію пилу у 8—11 разів і довести її до санітарних норм²¹.

Одним з найбільш трудомістких технологічних процесів у період виготовлення автобуса ЛАЗ-695 «Львів» було зварювання вручну електродами МТ-2 каркаса кузова та його вузлів. Механізація зварювання стала можливою лише після розробки Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона установки для напівавтоматичного зварювання в середовищі вуглекислого газу. Поліпшилась якість і знизилась на 25% трудомісткість зварних вузлів.

Значну увагу було приділено підготовці наукових кадрів у тісному зв'язку з виробництвом. Так, аспірант Інституту машинобудування і автоматики А. Тинний спільно з львівськими автобусобудівниками досліджував проблему впливу сульфидування на зношеність чавуну й сталі, застосовавши радіоактивні ізотопи. З цього питання він написав монографію і одержав ступінь кандидата технічних наук. Аспіранти тт. Ярема, Крип'якевич, Максимович і багато інших захистили дисертації, працюючи над актуальними питаннями механізації і автоматизації виробничих процесів. А. Яцюк виконав свою дисертаційну роботу в співробітництві з токарем-новатором В. Гургалем. У 1950—1958 рр. в аспірантурі при вузах м. Львова вчилось 1886 чоловік²².

В західні області України з усієї країни приїхали тисячі кращих спеціалістів і організаторів виробництва і науки. Вони не тільки передали свій досвід соціалістичного будівництва, а й виховали з місцевого населення численний загін новаторів виробництва і талановитих учених. Кандидат технічних наук В. Оsepчугов поклав початок випуску львівських автобусів. Дійсний член Академії наук УРСР тов. Савін, член-кореспондент АН УРСР тов. Порфір'єв, професори тт. Карандеев, Комаров, Рабінович, Леонов були організаторами центрів науки і вихователями наукових кадрів на визволених західноукраїнських землях.

Швидкий розвиток промисловості в західних областях УРСР, безперервне зростання технічного прогресу ґрунтувалися на високому рівні радянської науки, на спільній творчій праці вчених, інженерно-технічної інтелігенції, робітників, на їх колективному досвіді та знаннях.

У наш час розумова діяльність передових робітників не вичерпується виробничим досвідом, а підноситься до рівня наукового мислення. Трудова активність колективів комуністичної праці все більше спрямовується на розвиток науки і техніки, що становить важливий елемент комуністичної праці. Удосконаливши техніку виробництва, бригада слюсарів рамно-пресового цеху Львівського автобусного заводу А. Кічми виконала семирічний план по продуктивності праці за один рік і п'ять місяців і вирішила до кінця 1965 р. ще виконати дві семирічки по продуктивності праці, внести і вдосконалити 50 раціоналізаторських пропозицій²³. Посилаючись на високу продуктивність праці як головного фактора для перемоги нового суспільного ладу, В. І. Ленін писав: «Комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку»²⁴.

Бригада комуністичної праці Львівського машинобудівного заводу В. Гургала за перший рік семирічки виконала три з половиною річних норми, підвищивши продуктивність праці на 11% і впровадивши більше 20 раціоналізаторських пропозицій. Новатор В. Гургаль за період з 1946 до першого кварталу 1960 р. включно впровадив у виробництво більше 120 раціоналізаторських пропозицій і технічних удоскона-

²⁰ Стенограма науково-технічної конференції з питань комплексного використання попутних нафтових, нафтозаводських і природних газів, конденсатів, нафтових фракцій і калійних солей для розвитку хімічної промисловості в Станіславському економічному районі, 15—17 жовтня 1960 р., стор. 23.

²¹ «Інформаційний листок ЦБТІ Львівського раднаргоспу», № 45, жовтень, 1961.

²² «Строительство коммунизма и рост творческой активности масс», М., 1960, стор. 275.

²³ Стенограма зборів новаторів виробництва Львівської області, 15 лютого 1961 р., стор. 9.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

лень²⁵. Свій досвід роботи В. Гургаль висвітлив у ряді праць, виданих у Львові та Києві. Він виступає з доповідями на наукових конференціях і нарадах. У 1960 р. у школі слюсаря В. Гургалья навчалось 56 чоловік²⁶.

Працівники Донецького науково-дослідного вугільного інституту спільно з робітниками Нововолинської шахти № 6 сконструювали і випробували новий комбайн «Львівсько-Волинський». Головний механік Нововолинської шахти № 3 тов. Сажнев зробив важливе удосконалення в конструкцію вугільного комбайна «Кировец», в зв'язку з чим зріс видобуток вугілля, значно полегшилася праця шахтаря, а держава одержала кілька мільйонів карбованців економії²⁷. «Праця робітників, — говорив на XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов, — поступово починає зближатися з працею інженерів. Візьміть, наприклад, майстра. Він, безперечно, інженерно-технічний працівник, інтелігент, але він же і робітник. Або візьміть армію новаторів виробництва, робітників-раціоналізаторів. Адже вони часто вносять такий творчий вклад у розвиток техніки, який під силу тільки великим спеціалістам»²⁸. Учасники змагання за комуністичну працю і раціоналізаторський рух, оволодіваючи знаннями, вже тепер беруть на себе значну частину інженерно-технічної наукової праці.

В період розгортногого будівництва комунізму відбувається всебічний розвиток науково-інженерної праці, що підноситься до рівня науково-дослідної роботи. Наприклад, установка інженерів Львівського ливарномашинобудівного заводу по виробництву водопровідних труб у 10 разів дешевша за устаткування Харківського інституту «Гіпросталь», виготовлене за технологією Українського науково-дослідного трубного інституту. Львівські інженери запропонували у 1960 р. безжолобове литво. Їх труби виявились найдешевшими в країні²⁹. Коломийські машинобудівники Станіславського економічного району при виготовленні за кресленнями Всесоюзного інституту механізації сільського господарства першого в СРСР грейферного навантажувача ПГ-0,5 внесли значні зміни в креслення інституту, завдяки чому конструкції мастильної системи і стріли стали значно кращими³⁰. Сьогодні наукові дослідження проводяться не тільки в лабораторіях учених, а й безпосередньо на підприємствах, шахтах, у цехах. У 1961 р. ученими, інженерами і новаторами виробництва у Львівському економічному районі створено 180 нових машин і приладів, у тому числі автобус «Україна», гербіцидно-аміачна машина, автотранспортувач з боковим захватом тощо. Завдяки впровадженню виконаних у 1961 р. завдань з нової техніки і технології виробництва одержано річної економії понад 4,4 млн. крб.³¹ У третьому році семирічки в промисловості західних областей України працювало близько 56,4 тис. інженерно-технічних працівників³².

Тим часом де-не-де у запровадженні науково-технічного прогресу спостерігається роз'єднаність у діяльності науково-дослідних організацій, розпорошення наукових сил по відомствах, раднаргоспах та інших організаціях. Проектно-конструкторські інститути при раднаргоспах, займаючись різнотиповим проектуванням, не завжди можуть однаковою мірою розв'язувати всі поставлені перед ними завдання.

Рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС про реорганізацію керівництва науково-дослідними і проектно-конструкторськими організаціями з передачею їх у безпосередню підпорядкованість галузевим комітетам, а також перетворення останніх у законодавців нової техніки сприятимуть проведенню єдиної технічної політики і, насамперед, дадуть можливість досягти централізації і спеціалізації наукових і конструктивних організацій, застосування їх у виробництві, удосконалення планування технічного прогресу в загальнодержавному масштабі. «Наука не може розвиватися, не спираючись на виробництво. Виробництво не може розвиватися, не спираючись на науку, — говорив М. С. Хрущов. — Тому ці сили взаємозв'язані, одна одну доповнює і одна одну оплодотворяє. Тільки при такому становищі справді можуть йти вперед і наука і виробництво на основі науки»³³.

Практика комуністичного будівництва веде до поєднання науки з виробництвом в єдиний науково-виробничий комплекс, що надзвичайно високо підносить як науку, так і виробництво і приведе до небаченого розквіту пізнавальних можливостей радянських людей — активних будівників безкласового суспільства.

²⁵ За даними ЦБТІ Львівського раднаргоспу.

²⁶ Там же.

²⁷ Журн. «Изобретатель и рационализатор», 1959, № 8, стор. 23.

²⁸ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 172.

²⁹ «Экономическая газета», 29 вересня 1962 р.

³⁰ Газ. «Прикарпатська правда», 20 вересня 1959 р.

³¹ Звіт Львівського раднаргоспу за 1961 р.

³² «Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник», К., 1962, стор. 538—539.

³³ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, К., 1962, стор. 38.

І. П. КОЖУКАЛО

ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(1953—1958 рр.)

Керуючись ленінськими положеннями про невпинне зростання в процесі комуністичного будівництва ролі свідомої історичної творчості народних мас, наукового керівництва суспільним розвитком, Комуністична партія за 1953—1958 рр. вжила рішучих заходів, спрямованих на поліпшення ідеологічної роботи, цілковите відновлення і дальший розвиток ленінських принципів ідейно-виховної роботи.

Основні недоліки в ідеологічній роботі були зв'язані, головним чином, з культом особи Сталіна і його наслідками, що знайшло прояв у відриві теорії від життя, від практики соціалістичного будівництва, у звуженні сфери ідеологічного впливу Комуністичної партії на маси. Проявом культу особи було й те, що статті, промови, доповіді Сталіна незаслужено вихвалялися і, отже, припинувалась теоретична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також колективна думка всієї партії. За 1917—1954 рр. в СРСР було видано книг Сталіна у п'ять з лишнім разів більше, ніж книг Маркса і Енгельса, а по тиражах — більше як у 10 разів. У порівнянні з творами Леніна сталінських книг було видано у півтора рази більше, а по тиражах — у два з половиною рази¹. Основним посібником у сітці політичної освіти був «Короткий курс історії ВКП(б)», наскрізь проін'єктований культом особи Сталіна.

Відновлюючи ленінські принципи в ідеологічній роботі, Комуністична партія створила сприятливі умови для глибокого оволодіння марксистсько-ленінським ученням. На 1957 р. в УРСР видано українською мовою твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна загальним тиражем понад 28 млн. примірників². За постановою ЦК КП України (листопад 1956 р.) почався здійснюватись переклад українською мовою другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса³. Великими тиражами були видані рішення КПРС і КП України. За 1953—1958 рр. у республіці значно збільшився випуск політичної літератури: тільки за 1954—1955 рр. видано 528 назв книг загальним тиражем понад 20 млн. примірників⁴. Набагато зріс тираж газет і журналів. Якщо в 1941 р. трудящі України одержували 7,7 млн. примірників газет і журналів, то в 1957 р. — 12 млн. примірників, причому 7,3 млн. — у сільській місцевості⁵. В 1958 р. у республіці видавалося 3313 газет, у тому числі 13 республіканських, 45 обласних, 777 районних і 2300 багатотиражних колгоспних газет⁶.

Дедалі ширшого розмаху набули політична освіта, лекційна пропаганда і агітаційно-масова робота. Партійні організації України відповідно до рішень вересневого та наступних пленумів ЦК КПРС, XX з'їзду КПРС, XVIII і XIX з'їздів КП України спрямували величезні зусилля на подолання відриву пропаганди від практичних завдань господарського будівництва, зокрема дальшого розвитку сільського господарства. Було створено гнучку і струнку систему політичної освіти, що сприяло кращому задоволенню ідейних запитів комуністів і безпартійних. У цей період, особливо після XX з'їзду КПРС, партійні організації головну увагу приділяли політичній самоосвіті, що є одним з основних засобів підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів, безпартійного активу. Якщо в 1953/54 навчальному році на Україні самостійно вивчали марксистсько-ленінську теорію близько 343 тис. чоловік, то в 1958/59 навчальному році — 521 тис. чоловік⁷.

За 1953—1958 рр. Комуністична партія провела велику роботу по подоланню відриву ідеологічної роботи від практики соціалістичного і комуністичного будівництва. Парторганізації у політичній освіті кадрів застосовували такі форми партійної пропаганди, які найбільшою мірою сприяли підвищенню її ефективності. В цьому чималю роль відіграли пропаганда і вивчення економічної теорії, що після 1953 р. набрали широкого розмаху.

Пожвавленню пропаганди економічних знань сприяв вихід у світ у грудні 1954 р. підручника «Політична економія». У листопаді 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів

¹ «XXII съезд КПСС и вопросы идеологической работы. Материалы Всесоюзного совещания по вопросам идеологической работы 25—28 декабря 1961 года», М., 1962, стор. 13.

² М. Підгорний. Комуністична партія України — бойовий загін великої КПРС, журн. «Комуніст України», 1958, № 6, стор. 17.

³ Партійний архів Інституту історії партії при ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 147, од. зб. 1963, арк. 1—2.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 4, арк. 168.

⁵ «Распространение печати. Бюллетень МС СССР», 1957, № 10, стор. 5.

⁶ «Печать СССР в 1958 г.», М., 1959, стор. 155.

⁷ «Політична освіта кадрів», К., 1960, стор. 8.

СРСР звернулися до всіх партійних організацій, членів і кандидатів партії з листом, в якому вказувалося на необхідність остаточно подолати відрив пропаганди марксистсько-ленінської теорії і агітаційно-масової роботи від життя, конкретних завдань комуністичного будівництва, поліпшити економічне навчання комуністів. Велику увагу розгортали пропаганди економічних знань приділив XX з'їзд КПРС. М. С. Хрущов у звітній доповіді вказував, що «питання марксистсько-ленінської економічної науки в її нерозривному зв'язку з практикою комуністичного будівництва мають бути поставлені в центрі уваги нашої пропаганди»⁸.

Значного досвіду економічної освіти кадрів набули, зокрема, партійні організації Черкаської області. В 1954/55 навчальному році пропаганда економічних знань тут, як і в інших областях республіки, різко відставала від ідейних запитів комуністів і безпартійних. В області працювало всього 29 гуртків і семінарів по вивченню політичної економії. В восьми сільських районах не було жодного теоретичного семінару чи гуртка по вивченню економіки сільського господарства⁹. За короткий час становище різко змінилось. Тільки за період обговорення (грудень 1955 р.) листа ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про поліпшення ідеологічної роботи в області було створено 248 семінарів і гуртків по вивченню конкретної економіки, з них 146 — у колгоспах і радгоспах¹⁰. А на початок 1956 р. в області працювало вже 484 економічних гуртки, теоретичних семінари і циклових лекторії, якими було охоплено близько 12 тис. чоловік, у тому числі 6875 голів колгоспів, бригадирів рільничих і тракторних бригад, ланкових, спеціалістів сільського господарства¹¹.

Виконуючи рішення XX з'їзду КПРС про поліпшення економічної освіти кадрів, а також постанову ЦК КПРС від 21 серпня 1956 р. про завдання політичної освіти в новому навчальному році, партійні організації ширше розгорнули роз'яснювальну роботу по залученню комуністів і безпартійних до економічного навчання. В 1956/57 навчальному році в Черкаській області економічну теорію вивчало вже понад 18 тис. чоловік, з них більше 12 тис. комуністів. Слід відзначити, що серед тих, хто вивчав конкретну економіку виробництва, понад 70% опановувало конкретну економіку сільського господарства¹².

Вдалою формою економічного навчання працівників сільськогосподарського виробництва були створені при більшості райкомів КП України і МТС республіки економічні школи і теоретичні семінари. Особливої уваги заслуговують економічні конференції, які проводилися в областях, районах і окремих колгоспах. Ініціатором таких конференцій був Городоцький райком КП України, Хмельницької області. Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС у цьому районі непогано було організовано економічне навчання колгоспних кадрів. Зокрема, активно працював семінар з питань конкретної економіки, який відвідували голови колгоспів, секретарі колгоспних парторганізацій, спеціалісти сільського господарства. При вивченні економіки колгоспного виробництва було приділено велику увагу заходам підвищення продуктивності праці і зниження затрат праці на одиницю продукції. Щоб глибше розібратися в цих питаннях, 19 листопада 1955 р. Городоцький райком партії скликав першу в республіці економічну сільськогосподарську конференцію з участю широкого активу керівних колгоспних кадрів. На ній було розроблено ряд рекомендацій по зниженню затрат праці у колгоспах і підвищенню продуктивності праці.

Хмельницький обком КП України підтримав цей почин, направивши в усі райкоми партії області доповідну записку секретаря Городоцького райкому КП України П. Ф. Титарчука про проведення районної економічної конференції і рекомендував всім партійним організаціям запозичити цей цінний досвід економічної освіти кадрів. Протягом лютого — березня 1956 р. економічні конференції відбулися в усіх районах Хмельницької області. Узагальнивши результати роботи районних економічних конференцій, обком КП України у березні 1956 р. провів обласну економічну конференцію «Про шляхи і резерви підвищення продуктивності і зниження затрат праці в колгоспах Хмельницької області», на якій були присутні керівні колгоспні кадри, спеціалісти сільського господарства, партійні і радянські працівники, вчені. Конференція обговорила 10 доповідей і співдоповідей з питань економіки сільського господарства. Всього в 1956 р. в роботі обласної і районних економічних конференцій взяло участь близько 5 тис. партійних, радянських, господарських працівників і спеціалістів сільського господарства¹³. Економічні конференції відбувалися і в інших районах і областях республіки.

ЦК КП України у постанові «Про підсумки 1955/56 навчального року в системі партійної освіти і завдання партійних організацій в новому навчальному році»

⁸ М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КПРС XX з'їздові партії, К., 1956, стор. 128.

⁹ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 18, од. зб. 5, арк. 39.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 43, арк. 82.

¹¹ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 18, од. зб. 18, арк. 39.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 69, арк. 72.

¹³ Там же, од. зб. 43, арк. 135—137.

(4 вересня 1956 р.) схвалив ініціативу партійних організацій ряду областей по проведенню економічних конференцій і рекомендував усім партійним організаціям «всебірно використовувати цю корисну форму роботи з метою підвищення економічної освіти кадрів, поширення передового досвіду і найновіших досягнень науки в галузі промисловості і сільського господарства»¹⁴. Ця важлива форма економічної освіти трудящих стала широко використовуватися по всій республіці. Якщо в 1955/56 навчальному році на Україні було проведено 750 економічних конференцій, то в 1956/57 — 1250, у 1957/58 навчальному році — 5230¹⁵.

Проведення економічних конференцій посилювало увагу партійних організацій, керівних колгоспних кадрів до вивчення економіки сільського господарства. Так, у Бабанському районі, Черкаської області, після проведення у 1956 р. конференції було створено дворічну економічну школу при райкомі партії, 10 гуртків з питань політ-економії і конкретної економіки при парторганізаціях колгоспів, в яких навчалось 335 чоловік, у тому числі 219 комуністів¹⁶.

Вивчення економічної теорії дало комуністам, керівникам, радянським і господарським працівникам можливість глибше вникати в економіку виробництва, більш кваліфіковано аналізувати господарську діяльність артилеї, раціональніше використовувати трудові, залучати дедалі більшу кількість людей до роботи безпосередньо на виробництві. Вже в 1956 р. партійні, радянські і господарські органи розробили і здійснили перші конкретні заходи по зменшенню адміністративно-управлінського апарату, поліпшенню організації праці в колгоспах, що дало позитивні результати. Тільки по колгоспах 15 областей республіки в першому кварталі 1956 р. було скорочено 48 104 чоловіки адміністративно-обслуговуючого апарату, що становило 24 млн. трудоднів економії на рік, а за рахунок перегляду норм виробітку і розцінок, за даними 11 областей, економія дорівнювала понад 31 млн. трудоднів¹⁷.

Слід, однак, зазначити, що деякі партійні організації неправильно зрозуміли рішення партії про наближення пропаганди до практичного життя і фактично підмінювали марксистсько-ленінську освіту агротехнічним навчанням і виробничими нарадами. В окремих партійних організаціях за рахунок посилення уваги до конкретної економіки господарства намітився відхід від вивчення марксистсько-ленінської теорії, зокрема історії КПРС. Це привело до того, що за 1955—1956 рр. кількість комуністів республіки, які вивчали історію партії, зменшилась майже втричі¹⁸.

На недоліки у вивченні марксистсько-ленінської теорії вказувалося у листі ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і на грудневому (1956 р.) Пленумі ЦК КП України. Партійні організації республіки, комплектуючи сітку партійної освіти на 1957/58 навчальний рік, доклали великих зусиль до ліквідації цих недоліків. Так, якщо у Сумській області в 1956/57 навчальному році історію КПРС вивчало 2,5 тис. чоловік, у тому числі близько 2 тис. комуністів, то на початку 1957/58 навчального року історико-партійну науку опановувало понад 14 тис. чоловік, з них більше 11 тис. комуністів¹⁹. Усього на Україні в 1957/58 навчальному році історію КПРС вивчало близько 400 тис. чоловік, тобто у порівнянні з 1956/57 навчальним роком більш як удвоє²⁰.

Значне збільшення кількості тих, хто вивчав історію КПРС, а також марксистсько-ленінську філософію, не привело до згортання вивчення економічної теорії, зокрема конкретної економіки сільського господарства. Наприклад, у Хмельницькій області число тих, які вивчали історію КПРС, збільшилось з 5821 чоловіка у 1956/57 навчальному році до 14367 чоловік у наступному, у тому числі комуністів з 3774 чоловік до 9538. За цей самий час кількість комуністів, що опановувала конкретну економіку, зросла з 5288 до 6087 чоловік, політичну економію відповідно з 2611 до 2995 чоловік, тобто понад третина комуністів вивчала економічну теорію²¹.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна, що «ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»²², партійні організації України виявляли велике піклування про добір і підготовку пропагандистських кадрів, завдяки чому їх якісний склад невпинно поліпшувався. Якщо в 1952 р. пропагандисти з вищою і незакінченою вищою освітою становили в Українській РСР лише 45,6%, в 1954 р. — 55,3%, то в 1958 р. 76% пропагандистів мали вищу або незакінчену вищу освіту, причому у більшості з них стаж

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 147, од. зб. 1959, арк. 76.

¹⁵ О. І. Кацевал. Заходи Комуністичної партії України по економічній освіті кадрів. «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 21.

¹⁶ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 13, од. зб. 6, арк. 27.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 432, арк. 127.

¹⁸ Там же, од. зб. 322, арк. 121.

¹⁹ Там же, оп. 216, од. зб. 69, арк. 5.

²⁰ Журн. «Комуніст України», 1958, № 5, стор. 21.

²¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 102, арк. 39—41.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

пропагандистської роботи дорівнював більш як п'яти рокам²³. Важливим було те, що до пропагандистської роботи почали залучати керівних партійних і радянських працівників, спеціалістів сільського господарства. Так, перший секретар Городоцького райкому КП України, Хмельницької області, П. Ф. Титарчук, керуючи теоретичним семінаром з політекономії, на основі досвіду колгоспів району розробив методику обчислення затрат праці на одиницю продукції, що її згодом впровадили в усіх колгоспах району. Обласна економічна конференція схвалила цю методику і рекомендувала всім колгоспам області застосовувати її²⁴. Всього в 1958 р. на Україні пропагандистську роботу в сітці політичної освіти проводили 27 314 партійних, радянських і господарських працівників, 33 240 спеціалістів з різних галузей народного господарства²⁵.

Важливе місце в діяльності партійних організацій займає масово-політична робота, виховання свідомих будівників комуністичного суспільства. В. І. Ленін говорив, що «розвинення свідомості мас лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»²⁶. Комуністична партія у політичному керівництві господарським будівництвом виходить з того, що організаторська робота без ідеологічної безмістовна, а ідеологічна без організаторської — безрезультатна. Тим часом масово-політична робота на селі до вересневого Пленуму ЦК КПРС недостатньо була зв'язана з практикою колгоспного виробництва і слабо впливала на успішне здійснення господарських і політичних завдань.

Вересневий та наступні пленуми ЦК КПРС, XX з'їзд партії, XVIII і XIX з'їзди КП України поставили перед партійними організаціями завдання перебудувати масово-політичну роботу на селі. «Партійно-політична робота повинна бути цілеспрямованою, — вказувалось у постанові січневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, — направленою на виконання завдань партії і уряду, конкретною і дійовою, нерозривно зв'язаною із завданнями колгоспу, МТС, радгоспу, бригади, кожного трудівника сільського господарства»²⁷.

Більшість сільських парторганізацій правильно оцінили роль і значення масово-політичної роботи для успішного здійснення рішень партії і уряду про дальший розвиток сільського господарства. Особливе місце відводилось лекційній пропаганді. В Київській області в 1954—1955 рр. з лекціями і доповідями перед сільськими трудівниками виступали 1273 лектори партійних комітетів, 1287 позаштатних доповідачів обкому і райкомів КП України, 10 741 лектор обласного лекційного бюро і сільських лекторіїв, близько 4 тис. членів обласного та районного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань. Силами цього численного активу пропагандистів тільки у 1954 р. для сільського населення області прочитано близько 75 тис. лекцій. Крім того, силами партійної організації Києва в порядку шефства у колгоспах і МТС області прочитано понад 5 тис. лекцій і доповідей²⁸.

Значно поживалась лекційна пропаганда на селі після XX з'їзду КПРС, який підкреслив важливість подолання відриву пропаганди від практики комуністичного будівництва. Особливу увагу було звернено на пропаганду рішень партії і уряду, зокрема рішень XX з'їзду КПРС. Так, тільки лекторські групи партійних комітетів Київської області в 1956 р. і в першому кварталі 1957 р. прочитали понад 20 тис. лекцій, з них близько 13 тис. — по пропаганді рішень XX з'їзду КПРС і матеріалів пленумів ЦК партії. З 32 тис. лекцій, прочитаних членами Товариства для поширення політичних і наукових знань, 12 тис. були присвячені пропаганді рішень партії і уряду. Цій тематиці присвячувалася майже кожна третя лекція сільських лекторських об'єднань, які прочитали близько 50 тис. лекцій²⁹.

Активну участь у пропаганді рішень XX з'їзду КПРС серед трудящих, зокрема колгоспників, механізаторів, брали делегати з'їзду. Так, секретар Волинського обкому КП України І. С. Грушецький виступив перед механізаторами Володимир-Волинської МТС, у колгоспі ім. Леніна, Теремнівського району, в одному з колгоспів Заболотівського району та ін. Делегат з'їзду двічі Герой Соціалістичної Праці С. Д. Виштак виступала у двох колгоспах Гребінківського району, Київської області, і т. д.³⁰

²³ Журн. «Комуніст України», 1955, № 9, стор. 14; «Економічна освіта кадрів», К., 1956, стор. 6; «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 577.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 327, арк. 79; оп. 216, од. зб. 43, арк. 138.

²⁵ А. И. Кацевал. Деятельность Коммунистической партии Украины по усилению марксистско-ленинского воспитания сельских коммунистов в сети партийного просвещения (сентябрь 1953—декабрь 1958 гг.) Автореферат, К., 1961, стор. 11.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 147.

²⁷ «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», ч. IV, стор. 236.

²⁸ Газ. «Київська правда», 6 лютого 1955 р.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 80, арк. 74.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 246, арк. 4.

Виконуючи рішення партії про подолання відриву лекційної пропаганди від практики комуністичного будівництва, сільські партійні організації республіки особливу увагу звертали на читання лекцій з питань конкретної економіки сільського господарства і передового досвіду. Якщо за 1952—1953 рр. у Вінницькій області членами Товариства для поширення політичних і наукових знань не було прочитано жодної лекції з конкретної економіки сільського господарства і передового досвіду, а в 1954—1955 рр. — усього 852 лекції, то вже в 1956 р. з цієї тематики було заслухано 2707 лекцій, а в 1957 р. — 3801, за 6 місяців 1958 р. — 2877 лекцій³¹. Крім того, лекції на цю тематику читали й інші категорії лекторів. Зокрема, лектори партійних комітетів за першу половину 1958 р. прочитали 2155 лекцій з питань конкретної економіки сільського господарства³².

Поліпшенню лекційної пропаганди на селі сприяло те, що ЦК КП України, обкоми й райкоми партії почали конкретніше займатись цією важливою ділянкою партійної роботи, подавати конкретну допомогу партійним організаціям на місцях. ЦК КП України практикував систематичне відрядження в області і райони республіки керівних партійних і радянських працівників, викладачів вузів і наукових працівників. Так, у 1957 р. у Вінницьку область були відряджені секретар ЦК КП України М. Д. Бубновський, голова Ради Міністрів УРСР Н. Т. Кальченко, міністр закордонних справ УРСР Л. Х. Паламарчук, ректор ВПШ при ЦК КП України А. Т. Чеканюк, наукові працівники АН УРСР і викладачі вузів. Вони виступали перед трудящими, роз'яснюючи рішення партії і уряду, допомагали партійним організаціям у масово-політичній роботі³³.

Питання лекційної роботи на селі регулярно обговорювалися на пленумах і бюро партійних комітетів. Наприклад, у лютому 1956 р. бюро Вінницького обкому КП України обговорило питання про ідейний рівень лекцій з питань сільського господарства у Немирівському районі. У вересні цього ж року на бюро обкому було обговорено стан лекційної пропаганди рішень XX з'їзду КПРС у Томашпільському районі³⁴. Велику увагу цьому питанню приділяв Старченківський райком партії, Київської області. У 1956 р. стан лекційної пропаганди в районі розглядав на пленумі райкому КП України. В тому ж році бюро райкому обговорило питання про роботу своєї лекторської групи, районного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань, а також п'яти сільських лекторських об'єднань³⁵.

Партійні організації республіки постійно дбали про добір і виховання лекторів. Внаслідок цього поліпшувався їх якісний склад. Так, серед 993 позаштатних лекторів Київської області (без м. Києва), які в основному вели лекційну пропаганду в сільських районах області в 1957 р., було 555 керівних партійних і радянських працівників, 154 спеціалісти сільського господарства, 172 викладачі вузів. Понад 10 років лекційною роботою займалося 335 чоловік, від 5 до 10 років — 460, до 5 років — 198 чоловік. Вищу і незакінчену вищу освіту мали понад 80% лекторів³⁶.

Щоб підвищити кваліфікацію лекторів, партійні організації проводили семінари, наради по обміну досвідом роботи, екскурсії тощо. Тільки в 1957 р. обкомами КП України було проведено 87 обласних семінарів та інструктивних нарад з позаштатними лекторами партійних комітетів³⁷.

Поліпшенню лекційної пропаганди, підвищенню її ідейного рівня, цілеспрямованості і дієвості сприяла участь у політичній роботі серед мас керівних партійних і радянських кадрів. Перед трудящими систематично виступали з доповідями і лекціями члени Президії і секретарі ЦК КП України, секретарі обкомів і райкомів партії та інші керівні партійні, радянські і господарські працівники. Так, за 1956 р. і перший квартал 1957 р. перший секретар Запорізького обкому КП України А. І. Гайовий прочитав понад 80 лекцій і доповідей³⁸. За перший квартал 1957 р. група доповідачів Хмельницького обкому КП України прочитала 350 лекцій³⁹.

Однак слід зазначити, що чимало керівних працівників цуралися тісних зв'язків з трудящими, не виступали перед ними, працювали у відриві від мас. Великим недоліком у лекційній пропаганді на селі було те, що все ще недостатньо читалося лекцій з питань конкретної економіки, з обміну передовим досвідом. У Черкаській області, зокрема, в 1955 р. було прочитано лише 1400 лекцій на сільськогосподар-

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 79, арк. 120; од. зб. 112, арк. 183.

³² Там же, од. зб. 112, арк. 177.

³³ Там же, од. зб. 111, арк. 178.

³⁴ Там же, од. зб. 79, арк. 117.

³⁵ Там же, од. зб. 80, арк. 75.

³⁶ Там же, арк. 88.

³⁷ Газ. «Радянська Україна», 17 червня 1958 р.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 80, арк. 13.

³⁹ Газ. «Черкаська правда», 11 лютого 1956 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 11, арк. 12.

ську тематику, або 12% від загальної кількості, в 1957 р. лекцій на цю тематику було прочитано ще менше — 1149, або 9%⁴⁰.

Досвід партійних організацій у 1953—1958 рр. показав, що чим ширше розгорталась пропаганда і масово-політична робота, тим різноманітнішими ставали її форми і методи, більше залучалися до неї трудящі маси. Великого розмаху набрала агітаційна робота серед колгоспників і механізаторів. Якщо в 1954 р. серед трудівників колгоспного села Черкаської області було проведено близько 15 тис. бесід з загальною кількістю слухачів 386 тис., то в 1956 р. — близько 21 тис. бесід, охоплено ними — 520 тис. чоловік. Зважаючи на те, що бесіди, як правило, проводились у виробничих умовах, у 1956 р. був створений 591 пересувний агітпункт. 7708 агітаторів проводили бесіди безпосередньо на полі⁴¹.

Після XX з'їзду КПРС значного поширення набрали такі форми масово-політичної роботи, як зустрічі старих комуністів з молоддю, вечори запитань і відповідей «усні журнали», вечори дружби, вшанування знатних людей, кінолекторії тощо.

Отже, після вересневого Пленуму ЦК і, особливо, XX з'їзду КПРС значно посилилась, стала більш цілеспрямованою і дієвою масово-політична робота. Головним було те, що збільшилась її ефективність, вплив на поліпшення діяльності колгоспів і МТС, на зростання творчої активності й політичної свідомості трудящих. Про це зокрема, свідчить активна участь трудівників села, як і всіх радянських людей, у всенародному обговоренні і одностайному схваленні ними рішень і заходів Комуністичної партії і Радянського уряду. Трудящі України одностайно схвалили рішення XX з'їзду партії, який засудив культ особи Сталіна та його наслідки.

Комуністи і всі трудящі України одностайно схвалили постанову червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС про антипартійну групу Молотова, Кагановича, Маленкова та ін. Тільки на партійних зборах республіки, присвячених обговоренню рішень червневого Пленуму ЦК, були присутні 980 тис. комуністів, з яких виступило 374 тис. чоловік⁴². Разом з комуністами рішуче виступали проти антипартійної групи безпартійні трудящі.

Рішучу відсіч фракціонерам дало колгоспне селянство. У Кіровоградському сільському районі, наприклад, уже в день опублікування в пресі постанови червневого Пленуму (4 липня 1957 р.) партійні збори пройшли в 19 первинних парторганізаціях, на яких з 279 комуністів були присутніми 245 і всі записалися для організації. На партійних зборах, що відбулися в колгоспі, який носив ім'я Молотова, виступила ланкова Нестерчук. «Немає таких слів», — сказала вона, — якими можна було б висловити гнів і обурення народу підлою поведінкою жалюгідної кучки фракціонерів, що посміли виступити проти генеральної лінії партії. На наших очах за три роки колгоспи стали мільйонерами, а колгоспники зажили новим, щасливим життям. Я від усієї душі вітаю і підтримую постанову Пленуму ЦК КПРС і беру на себе зобов'язання виростити в цьому році не менше 350 ц дукрових буряків на кожному гектарі. Я від свого імені, від імені всієї ланки і всіх колгоспників вношу пропозицію зняти з нашого колгоспу зганьблене ім'я Молотова». Наступного дня, 5 липня, відбулись загальні збори колгоспників. З 288 членів артілі були присутніми 242, виступило 13 колгоспників, а 70 подали письмові заяви про повну підтримку рішень Пленуму. У своєму виступі безпартійний колгоспник Савицький, підтримавши рішення Пленуму, висловив пропозицію назвати колгосп іменем XX з'їзду КПРС. Ця пропозиція була одностайно прийнята⁴³.

Соціалістичний демократизм радянського ладу, висока політична активність і свідомість трудящих з новою силою проявилися у широкому обговоренні постанови лютого (1958 р.) Пленуму ЦК «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». За станом на 24 березня 1958 р. у колгоспах, радгоспах, МТС, на промислових підприємствах республіки було проведено близько 90 тис. зборів із загальною кількістю близько 11 млн. чоловік, з яких 580 тис. виступили на зборах і внесли багато цінних пропозицій щодо дальшого розвитку колгоспного ладу⁴⁴.

Отже, за період після вересневого Пленуму ЦК КПРС партійні організації України, відновлюючи ленінські принципи ідейно-виховної роботи, багато зробили для ліквідації розриву між політичною освітою, масово-політичною роботою і здійсненням великих господарських і політичних завдань. Ідеологічна робота партійних організацій, яка проводилася в 1953—1958 рр., сприяла марксистсько-ленінському загартовуванню керівних партійних, радянських, господарських кадрів, піднесенню активності й ініціативи широких мас трудівників колгоспного села, їх мобілізації на успішне виконання рішень партії і уряду.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 218, од. зб. 74, арк. 91.

⁴¹ Там же, оп. 216, од. зб. 79, арк. 95.

⁴² «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 506.

⁴³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 343, арк. 101—102.

⁴⁴ Там же, од. зб. 410, арк. 1, 16, 62.

Д. І. МИШКО

ПРО РОЗВИТОК МІСЬКОГО РЕМЕСЛА НА УКРАЇНІ
В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Класики марксизму-ленінізму відзначали прогресивну роль ремесла в епоху феодалізму. Від рівня розвитку ремесла й торгівлі у великій мірі залежало зростання міст, збільшення міського населення і посилення його боротьби проти наступу землевласників. Міське ремесло було прогресивною ланкою феодального суспільства, відіграло важливу роль в розвитку товарно-грошових відносин, у піднесенні матеріального виробництва.

Вивчення окремих галузей міського ремесла на Україні в епоху середніх віків займалися дворянські і буржуазні історики. Але вони не досліджували його під кутом зору розвитку продуктивних сил, зростання міст, розширення товарно-грошових відносин і соціально-економічного життя міського населення, а зосереджували свою увагу, головним чином, на вивченні юридичного становища ремісників, виникнення цехів, стану міського самоврядування тощо. В. Антонович безпідставно писав, що на Україні міське ремесло в XV—XVIII ст. переживало період занепаду ремісничої техніки¹. М. Грушевський намагався переконати читача в тому, що міське ремесло знаходилося в повній залежності від німецьких і польських цехів, які негативно впливали на українські міста². Такої ж невірної думки про міське ремесло дотримувався М. Владимирський-Буданов та ін.³⁻¹⁰ Вони не розуміли того, що міське ремесло було складовою частиною всього народного господарства і розвивалося у зв'язку з розвитком продуктивних сил країни.

Ми ставимо своїм завданням на підставі конкретного фактичного матеріалу лише в загальних рисах показати розвиток різних галузей міського ремесла на території українських земель і з'ясувати, яке воно мало значення в житті українського народу.

В радянській історичній науці глибоко досліджений розвиток міського ремесла в період Київської Русі¹¹. Міське ремесло на Русі продовжувало розвиватися до середини XIII ст. Татаро-монгольське іго затримало темп розвитку ремесла, як і продуктивних сил взагалі. Але воно не могло зупинити життя людського суспільства. З початку XIV ст. на території українських земель розпочався процес відбудови зруйнованих ворожими ордами міст і сіл. У зв'язку з цим зростало міське ремесло, яке базувалося на досягненнях ремісників Київської Русі та пізніших століть. Протягом XIV — першої половини XVI ст. на Україні швидко розвивалися феодально-кріпосницькі відносини. Водночас розвивалось сільське ремесло і промисли, появлялися нові ремісничі фахи, відбувався дальший поділ праці в усіх галузях народного господарства. Посилилося відокремлення міста від села, а міщан від землеробства. В містах зосереджувалися численні маси ремісничого населення, зростала його вага в політичному житті країни.

Документи дуже мало зберегли фактичних даних про міське ремесло на Україні в першій половині XIV ст. Проте окремі актові матеріали свідчать, що в другій половині XIV ст. на території західноукраїнських земель уже в кількох містах ремісники об'єднувалися у ремісничі братства і цехи. В 1370 р. групи цегельників, каменярів, теслярів та інших ремісників споруджували у Львові оборонну міську фортецю, церкву, ремонтували замок. Уже тоді в місті було кілька десятків кваліфікованих ремісників, які працювали на будівництві за певну грошову винагороду¹². У 1371 р. в Перемишлі були об'єднання ковалів, слюсарів, кравців, ткачів, м'ясників, шапкарів та ін.¹³ У 1386 р. в Перемишлі група теслярів і штукатурів споруджувала палац. Кожний ремісник одержував по 6 грошей на тиждень¹⁴. В 1376 р. у Старому Самборі було об'єднання у цехи ткачів та інших ремісників¹⁵. У другій половині XIV ст. у Львові було багато ковалів, шевців, кравців, шорників, лимарів, кушнірів, пекарів¹⁶. Значни-

¹ В. Антонович. Акты о городах, «Архив Юго-Западной России», ч. V, т. I, К., 1869.

² М. Грушевський. Історія України — Руси, т. 6, К.—Л., 1907, стор. 109—110.

³⁻¹⁰ М. Владимирський-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве, «Журнал Министерства Народного просвещения», 1868, № 8—12.

¹¹ Б. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948; М. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1946; Б. Греков. Киевская Русь, М., 1939.

¹² W. Loziński. Sztuka Lwowa, Lwów, 1898, стор. 16—17.

¹³ K. Arłowski. Dzieje przemysłskich ciechów rzemieślniczych w dawniej Polsce, Lwów, 1931, стор. 9—24.

¹⁴ «Южнорусские грамоты», т. I, К., 1917, стор. 34—35.

¹⁵ «Akta grodzkie i ziemskie», т. IV, Lwów. 1873, стор. 71—73.

¹⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 52, Книга львівської ради, № 131, арк. 192, 216, № 216, арк. 43, 63.

ми ремісничими центрами були Луцьк, Кременець, Володимир-Волинський, Кам'янець Подільський, Острог та ряд інших міст. Об'єднання міських ремісників у будівельні артілі, братства та інші громадські організації були в кожному місті і навіть у місечках. Вони утворювалися для спорудження замків, церков, мостів, палаців та бо ротьби за свою незалежність від наступу місцевих феодалів, урядовців і покатоличених міщан.

Про високий розвиток міського ремесла того часу свідчать численні рештки оборонних замків на Україні, які збереглися від XIV—XVI ст. Оборонні укріплення на території південно-західних руських земель появилися ще в X—XI ст. Але під час феодального роздроблення і татаро-монгольського іґа майже всюди вони були зруйновані. В XIV ст. по всій Україні розгорнулася відбудова старих і спорудження нових замків. Тоді були відновлені оборонні споруди в Києві, Луцьку, Львові, Кременці, Кам'янці-Подільському, Бакоті, Звяглі, Володимир-Волинському, Теребовлі, Ужгороді і т. д.

В XV і протягом першої половини XVI ст. на Україні були споруджені замки в Чернігові, Чорнобилі, Острі, Новгород-Сіверську, Овручі, Житомирі, Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві, Острозі, Барі, Смотричі, Збаражі, Хмельнику, Галичі, Старому Самборі, Дрогобичі, Чорному Городі та в багатьох інших¹⁷. На Подніпрров'ї в основному замки споруджувалися з дерева. Такі замки часто ремонтувалися або відбудовувалися після нападів татарських орд. Відомо, що після зруйнування Київського замку в 1482 р. татарами на його відбудову були зібрані з Подніпрров'я 20 тис. ремісників і землекопів¹⁸. Спорудження нового замка було завершено лише в 1510 р. Але в 1523—1524, 1537 і 1555 рр. Київський замок знову ремонтувався і перебудовувався. Для виконання цих робіт місцеві власті збирали теслярів, столярів, ковалів та інших ремісників з багатьох повітів Київського воеводства, а також з Білорусії¹⁹.

З описів м. Луцька, проведених литовським урядом в XVI ст., відомо, що там протягом XV і першої половини XVI ст. неодноразово ремонтувався, добудовувався і перебудовувався замок; всі роботи виконували в основному місцеві ремісники. Великий і малий міські замки, різні великокнязівські будівлі в середині замків, палац єпископа, ряд церков міста були споруджені з каменю. Зокрема, триповерховий палац єпископа мав близько 70 м довжини і був укритий черепицею. В середині XVI ст. через р. Стир і її пойму був споруджений міст довжиною понад 600 м.²⁰

В 1549—1551 рр. був розібраний старий і споруджений новий замок у Черкасах. На цьому будівництві працювало кілька сот різних ремісників Подніпрров'я. Керував будівництвом могилівський староста Ф. Бака. Замок був споруджений з великих дубових і соснових колод, мав 29 городень і 4 високі вежі. У дворі замка тоді було побудовано ряд господарських будов для зберігання зброї, пороху, свинцю, зерна, а також будинки старости тощо²¹. У 1552 р. для відбудови Канівського замка було прислано у місто близько 1500 ремісників з багатьох міст і сіл Подніпрров'я²². Прибулим з Білорусії ремісникам староста виплачував за роботу по 30 і більше грошей на тиждень кожному. Місцеві ремісники відбували там тяглі повинності.

За часів литовського панування кілька разів ремонтувалися, перебудовувалися і споруджувалися нові замки у Вінниці і Брацлаві. Литовський уряд на будівництві і ремонті їх використовував як місцевих ремісників, так і присланих з Волині, Поділля і Білорусії. Кваліфіковані теслярі працювали там за гроші: кожний з них одержував по 36 грошей на тиждень; їх підмайстри одержували лише по 18 грошей на тиждень²³. Але місцеві ремісники мусили безкоштовно виконувати там «столярську», «теслярську», «взовницьку» та інші служби. Для спорудження замків і палаців широко використовувалася цегла й каміння. В середині XVI ст. для будівництва в Києві нового мурованого замка було вироблено на Подолі близько півмільйона цегли. Там знаходилася велика цегельня²⁴. В західноукраїнських землях, крім цегли, на будівництві замків, палаців та інших споруд широко використовувалися камінь-вапняк, пісковик, черепашник, валуни, граніт, мармур, лабрадор та інші породи каменю. В розвитку різних галузей ремесла, в спорудженні оборонних замків, палаців, церков, монастирів, мостів та інших будов величезну роль відігравали залізні знаряддя праці. Всі вони вироблялися міськими і сільськими ковалями з місцевого заліза.

¹⁷ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, К., 1886, № 14—19; ч. VII, т. II, К., 1890, № 1, 5, 8, 10—16.

¹⁸ M. Grabowski. Zródła do dziejów polskich. t. II, Wilno, 1845, стор. 119.

¹⁹ «Акты Южной и Западной России», т. I, СПб., 1863, стор. 115—116; «Архив Юго-Западной России», ч. VIII, т. V, К., 1907, стор. 92—95.

²⁰ «Памятники Киевской комиссии», т. IV, К., 1859, стор. 66, 69, 121—122.

²¹ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, стор. 77—81.

²² Там же, стор. 91—93.

²³ «Архив Юго-Западной России», ч. VIII, т. V, стор. 91—95.

²⁴ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, стор. 110.

В міста привозилося залізо із залізрудних промислів Чернігівщини, Київського Полісся і Волині у формі болванок, шин, прутів, заготовок тощо. В кожному місті було по кілька кузень, а в Києві (на Подолі) була навіть вулиця Кузнецька. Біля м. Луцька в с. Рудниках селяни займалися добуванням залізної руди, виготовленням заліза, виробленням залізних знарядь праці, речей домашнього вжитку і зброї. Опис литовським урядом українських замків, проведений кілька разів у першій половині XVI ст., свідчить про те, що в кожному замку були десятки гармат, сотні великих гарматних куль, багато рушниць, шабел, списів, сокир, значні запаси залізних шин²⁵.

Великим торговим центром продажу залізних виробів і зброї був Львів. Наприклад, у 1547 р. за розпорядженням польського гетьмана Яна Тарновського місцевої власті на львівському торзі закупили лише в трьох купців двадцять один віз різної зброї: шаблі, мечі, списи, 115 рушниць; тоді ж слуги гетьмана купили 17 возів заліза для виготовлення зброї²⁶. У Львові, Перемишлі, Володимирі-Волинському і Луцьку була розвинута ливарницька справа. У Львові ремісник Я. Русин відливав дзвони, в Перемишлі їх робив Ю. Русин²⁷. В Галичині відомими ливарниками гармат тих часів були Бартель Вайсе, Кіндрат Фреліх, Ганус Вольф, Матвій Урбан та ін.²⁸

У першій половині XVI ст. на Україні появились високоякісні козацькі шаблі. Вони вироблялися міськими та сільськими ковалями. Ними була озброєна більшість запорізьких козаків. Козацькі шаблі швидко поширювалися в Криму, Туреччині, Молдавії і Польщі. В середині XVI ст. уже краківські ковалі виробляли козацькі шаблі, якими озброювалися королівські війська²⁹.

З розвитком ливарного, ковальського і слюсарського ремесел у великих містах України працювали також ювеліри. В кінці XV — на початку XVI ст. в Києві було кілька ювелірів, які з золота, срібла, бронзи і міді виробляли коштовні речі і продавали їх на ринках. Київські «золотарі» були багатими людьми і користувалися урядовими привілеями, згідно з якими вони вільно займалися ремеслом, а свої вироби продавали в містах і селах усього Великого князівства Литовського³⁰. В 1518 р. у Києві працювало кілька золотарів, які об'єднувалися в окремий цех³¹. Кілька ювелірів у 1552 р. жило в Овручі, вони виробляли коштовні речі для церков, а також продавали свої товари на місцевому ринку³². Ювеліри тоді жили в Черкасах, Брацлаві, Вінниці, Кременці, Луцьку та багатьох інших містах. У Львові в XVI ст. працювали відомі ювеліри Іван Стефанович, Симон Руський, Данило Стефанович, Василь Янківський та ін. Там був великий ювелірний цех, який об'єднував близько тридцяти ремісників³³.

Золоті, срібні та інші коштовні речі переважно зосереджувалися в церквах, монастирях, у дворах магнатів, панів, вишого духовенства. Під час конфіскації майна у пана Солтана, який на початку другого десятиліття XVI ст. прибув з Київщини у Вільно, було виявлено ювелірних виробів і цінних речей на кілька тисяч злотих³⁴. В описі магнатських і шляхетських маєтків говориться, що там були золотий та срібний посуд, коштовні жіночі прикраси, багато оздоблені меблі, одяг тощо³⁵. Загалом тоді на Україні, як свідчать документи, міські ремісники уміли виготовляти з металу близько двохсот видів виробів³⁶.

Численними були дерев'яні вироби. В кожному місті жило чимало столярів, бондарів, колісників, санників, возовників. Важливою спеціальністю було столярство. Столяри робили дерев'яні плуги, борони, рала, вози, сани, скрині, сундуки, двері, вікна та багато різних знарядь праці і речей домашнього вжитку (діжки, відра, миски, ложки та ін.). Ці вироби були у великій кількості у замках, фільварках, монастирях. Міські ринки завжди були заповнені виробами з дерева. Переважно біль-

²⁵ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I, стор. 81—82, 93—94; ч. VII, т. II, стор. 23—32, 75 и т. д.

²⁶ W. Loziński. Patrycyat i mieszczanstwo lwowskie w XVI—XVII w., Lwów, 1890, стор. 32—34.

²⁷ «Wystawa zdobnictwa ludwisarskiedo», Lwów, 1920, стор. 16—18.

²⁸ K. Badecki. Ludwisarstwo lwowskie, Lwów, 1921, стор. 90—91.

²⁹ L. Lepšy. Inkrustacja usęp z dziejów złotnictwa i szabli. «Sprawozdanie», t. IV, стор. 113—115.

³⁰ «Акты Западной России», т. I, СПб, 1846, стор. 355.

³¹ «Акты Южной и Западной России», т. I, стор. 57.

³² «Архив Юго-Западной России», ч. IV, т. I, К., 1867, стор. 42—43.

³³ W. Loziński. Ormiański epilog sztuki złotniczej, «Sprawozdanie», t. VII, стор. 243.

³⁴ «Русская историческая библиотека», т. XX, СПб., 1903, стор. 871—874.

³⁵ Там же, стор. 36, 48, 105, 155, 326, 377, 375—378, 583, 600, 660, 741, 742, 871—876, 951 та ін.

³⁶ «Акты Литовской метрики», вып. I—II; «Русская историческая библиотека», т. XX, «Южнорусские грамоты», т. I; «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I; «Акты Западной России», т. I; «Акты Южной и Западной России», т. I; «Статут Великого княжества Литовского 1529», Минск, 1959.

шість їх купували селяни. Великі колоди, дошки, клепки, поташ, вугілля та інші товари вивозилися на зовнішні ринки. У містах працювало багато гончарів, шевців, кравців, кушнірів, пивоварів, булочників, м'ясників та ін. Переважна більшість їх виробів йшла на внутрішній ринок.

У другій половині XIV ст. на Україні було розвинуте ремесло лише в таких містах, як Київ, Львів, Кременець, Старий Самбор і Перемишль, де жило по кілька десятків ремісників. В окремих містах уже були цехи, ремісники користувалися правом самоврядування і спільно захищали свої інтереси. У 1386 р. в Перемишлі було 17 майстрів і 23 підмайстри та учні, які об'єднувалися в цехи³⁷. В XV ст. великим ремісничо-промисловим центром, незважаючи на часті напади татарських орд, став Київ, де жило кілька десятків ремісників, які виробляли залізні знаряддя праці, речі домашнього вжитку і релігійного культу, луки, стріли, гончарний посуд, обробляли шкіри, виготовляли бочки, цеглу, шили взуття і одяг³⁸.

Визначним ремісничим центром на Волині ще в першій половині XV ст. був Луцьк. Там жило багато теслярів, столярів, бондарів, ковалів, слюсарів, кушнірів, шевців, кравців, пекарів та ін. Ремісники і торгівці в 1432 р. домоглися від великого литовського князя жалуваної грамоти, якою м. Луцьку було надане магдебурзьке право³⁹. Ремісники юридично одержали право утворювати цехи, обирати міське і цехове самоврядування, тримати під своїм контролем продаж ремісничих виробів на ринку. Багато ремісників жило в Кременці, де особливо славилися своїми виробами ковалі і каменярі. У 1438 р. місту було надане магдебурзьке право, а міським ремісникам дозволялось об'єднуватись у цехи, торгівцям — будувати крамниці і вільно торгувати ремісничими виробами та продуктами харчування. Мельникам було дозволено споруджувати млини на р. Ікві⁴⁰. Багато ремісників у XV ст. було в Житомирі, серед них ковалі, слюсари, тесляри, столярі, гончари. Найбільшим ремісничим центром на Україні був Львів, де цехові організації виникли ще в другій половині XIV ст. В 1425 р. там уже діяли такі цехи: ковалів, шевців, кравців, лимарів, пекарів, різників, пивоварів, чинбарів і кушнірів⁴¹. У кінці XV ст. об'єднання ремісників у братства і цехи були більше ніж у тридцяти містах України, більшість яких припадала на Волинь, Галичину і Західне Поділля.

У першій половині XVI ст. міське ремесло в своєму розвитку досягло нових успіхів. Зокрема, значні досягнення були здобуті у виготовленні високоякісного заліза, з якого вироблялися більш удосконалені сокири, різного розміру лемеші і чересла, коси, серпи та ряд інших нових знарядь праці. В галузі зброї появилось багато нових видів гармат, рушниць, булатних шабель, різні сорти пороху, селітри, поташу тощо.

З посиленням феодално-кріпосницького гніту зростала масова втеча сільського ремісничого населення в міста, а це приводило до збільшення міського населення, розвитку ремесла і торгівлі. Протягом XVI ст. в містах невпинно зростала кількість ремісничих фахів і цехів. Якщо на початку XVI ст. в Києві було десять цехів, то в середині цього сторіччя їх стало п'ятнадцять⁴². У 1520 р. київські цехові ремісники домоглися того, що великий литовський князь звільнив їх від влади старости. В Луцьку на початку XVI ст. було лише вісім цехів, в яких об'єднувалося близько ста ремісників, а в середині століття — п'ятнадцять цехів, які об'єднували близько двохсот ремісників. Їм було надане право мати свого бургомистра⁴³. У Вінниці в середині XVI ст. були цехи ковалів, ювелірів, лучників, стрільників, шевців, кравців, гончарів, бондарів, пивоварів та інші, в яких було об'єднано близько сотні ремісників⁴⁴. До 20 цехів налічувалось у Львові, серед них найбільшими були цехи ковалів, слюсарів, ювелірів, каменярів, кравців, шевців та ін.⁴⁵ Багато продукції львівських ремісників продавалось по всій Україні і вивозилося за кордон. У першій половині XVI ст. ремісничі цехи були в Острі, Овручі, Житомирі, Каневі, Черкасах, Брацлаві, Кременці, Кам'янці-Подільському, Збаражі, Старокостянтиніві, Ковелі, Володимирі-Волинському,

³⁷ «Akta grodzkie i ziemskie. t. IV», Lwów, стор. 72—73; т. VI, 1876, стор. 1—2.

³⁸ П. Г. Клепацкий. Очерки по истории Киевской земли, т. I, Одесса, 1912, стор. 327—336.

³⁹ «Архив Юго-Западной России», ч. V, т. I, К., 1869, № 1.

⁴⁰ Там же, № 2.

⁴¹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 52, Книги львівської ради, № 131, арк. 192, 216, «Stażożytności historycznie polski, t. II», Kraków. 1840, стор. 528—530.

⁴² «Акты Западной России», т. I, стор. 144—146, 194—195, 355—356; т. II, стор. 2—3; ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів № 10, арк. 86—88; № 14, арк. 121, 157.

⁴³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 30, арк. 69; № 39, арк. 472; № 49, арк. 401; № 195, арк. 210—212.

⁴⁴ ЦДА УРСР, фонд Міське самоврядування, Городські книги, № 2026, арк. 1—24, 51—53.

⁴⁵ L. Charewiczowa. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów polski przedrozbiorowej, Lwów, 1929, стор. 66—67, 160.

Острозі, Дрогобичі та в багатьох інших містах⁴⁶. Основну масу ремісників становило місцеве населення. У Львові, Кам'янці-Подільському, Язловці і Кременці існували ремісничі об'єднання вірмен і євреїв, які мали право на своє самоврядування.

За далеко не повними джерельними даними, у Львові в 1425 р. було 120 майстрів, а в кінці XVI ст. їх налічувалося кілька сот, у 1564 р. у Красноставі — 150, у Кам'янці-Подільському — 87, у 1577 р. в Острозі — 101, у Ковелі — 42, у 1578 р. в Потеличі — 162, у Бузьку — 150 майстрів і т. д.⁴⁷ Коли врахувати, що кожний майстер використовував працю двох підмайстрів і кількох учнів і те, що в містах жило багато необ'єднаних ремісників, то стає ясно, що ремісники становили значну частину населення, яка займалася ремеслом, торгівлею або працювала на промислах. Зв'язки між ремісниками були дуже обмеженими: кожний був замкнутим виробником, економічно прикутим до своєї майстерні. Про середньовічних ремісників К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Поділ праці в містах між окремими цехами був ще [зовсім примітивним], а в середині самих цехів між окремими робітниками і зовсім не провадився. Кожний робітник повинен був знати цілий ряд робіт, повинен був уміти робити все, що треба було робити за допомогою його інструментів; обмеженість торгівлі і слабкий зв'язок окремих міст між собою, нечисленість людності і обмеженість потреб перешкождали дальшому поділу праці, і тому кожний, хто хотів стати майстром, повинен був оволодіти своїм ремеслом в усій його повноті... Кожний середньовічний ремісник був цілком поглинутий своєю роботою, ставився до неї з рабською відданістю»⁴⁸.

Збільшення кількості ремісників, посилення між ними конкурентної боротьби і наступ землевласників на міста примушували ремісників об'єднуватися для усунення цих суперечок і збереження своєї незалежності від феодалів. Найбагатші ремісники непривільюваних міст спільно з торгівцями, лихварями та іншими розбагатілими міщанами проводили спільну боротьбу проти наступу феодалів і домагалися права на самоврядування. В результаті тривалої боротьби на Україні до середини XVI ст. одержали привілейовані грамоти від великих литовських князів і польських королів понад шістьдесят міст і містечок. У привілейованих містах діяли ремісничі цехи, були об'єднання торгівців, відбувалася базарна і ярмаркова торгівля. Ремісничі міста виростили у великі торговельні центри з численним населенням. Вони відігравали велику прогресивну роль у розвитку товарно-грошових відносин між міським і сільським населенням, а також сприяли розширенню економічних, політичних і культурних зв'язків між населенням різних українських земель.

Середньовічне цехове самоврядування всюди було побудовано так, щоб воно повністю відповідало інтересам цехових майстрів. Про роль майстрів у цехах К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Підмайстри та учні були організовані в кожному ремеслі так, як це найкраще відповідало інтересам майстрів; патріархальні відносини між ними і майстрами надавали останнім подвійної сили: по-перше, майстри справляли безпосередній вплив на все життя підмайстрів і, по друге, робота підмайстрів у одного і того самого майстра була дійсним зв'язком, що об'єднував їх проти підмайстрів інших майстрів і відособлював їх від останніх; нарешті, підмайстри були зв'язані з існуючим устроєм уже своєю заінтересованістю в тому, щоб самим стати майстрами»⁴⁹. Учні перебували в повній залежності від майстрів.

Ремісники відігравали значну роль в магистратах. Разом з торгівцями, купцями і лихварями вони обирали міське самоврядування: віята, бурмістри, райців, лавників та інших урядовців, діяльність яких була зв'язана з великокнязівською або королівською владою. Українські міста XV — першої половини XVI ст. були типовими феодальними містами, багато з них належало окремим магнатам або панам, а їх жителі виконували різні феодальні повинності.

Але в умовах феодально-кріпосницьких відносин у містах України зосереджуються багато неземлеробського населення, яке своєю працею сприяло дальшому розвитку міст, підготовляло необхідні передумови до появи мануфактур і більш широкого товарного виробництва. І хоч цей процес на Україні відбувався дуже повільно, цехове ремесло в XV—XVI ст. переживало період свого швидкого розвитку.

В радянській історичній літературі висловлювалась думка, що цехове ремесло і промисли на Україні в XVI ст. були початком зародження капіталістичного виробни-

⁴⁶ ЦДАДА, Литовська метрика. Книги записів, № 6, арк. 112—113; № 39, арк. 401—402; «Akta grodzkie i ziemskie», t. XIX, Lwów, стор. 28—37, 64, 77, 332—333, і т. д.

⁴⁷ «Акты Западной России», т. I, стор. 355. «Архив Юго-Западной России», ч. VII, г. I, стор. 172, ч. VII, т. II, стор. 106—167; «Жизнь князя Курбского», т. I, К., 1849, стор. 315; *Różdła dziejowe*, t. XVIII, Lwów, 1902, стор. 177, 192, 208, 232; t. XIX, стор. 17, 64, 78, 89, 111, 126, 234—235. L. Ch a g e w i c z o w a. Назв. праця, стор. 66—67; *Начиси історії Львова*, Львів, 1956, стор. 33.

⁴⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*, т. 3, К., 1959, стор. 48—49.

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*, т. 3, стор. 48.

цтва⁵⁰. Такий висновок суперечить історичній правді. Наведені дані переконливо свідчать про те, що в українських містах, які мали феодальний характер, ще тільки за роздужалось і розвивалось цехове замкнуте ремесло. Воно було складовою частиною феодалізму і відповідало дальшому розвитку феодально-кріпосницьких відносин. В умовах феодалізму цехове ремесло сприяло розвитку продуктивних сил у промисловості сільському господарстві, позитивно впливало на дальше розширення товарно-грошових відносин між міським і сільським населенням. Міста були центрами більш-менш вільної праці і життя трудящих мас. Міське населення позитивно впливало на піднесення антифеодальної боротьби покріпачених селян.

С. М. ПАРХОМЧУК

З ІСТОРІЇ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ РУМУНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Антифашистський рух Опору народів Європи в роки другої світової війни є однією з найяскравіших сторінок в історії боротьби народних мас за свої життєві права. Цей рух був характерним і для країн, що перебували в агресивному фашистському блоці, в тому числі — Румунії.

Питання про антифашистську боротьбу румунського народу в роки другої світової війни в радянській історичній літературі майже не розроблене. Особливо це стосується періоду до битви на Волзі, до створення на початку 1943 р. в Румунії Патріотичного антигітлерівського фронту. Автор ставить своїм завданням заповнити певною мірою цю прогалину, показати рух Опору в Румунії в 1939—1943 рр.

На початку другої світової війни буржуазно-поміщицька Румунія опинилася під владою німецького фашизму. Відповідно до румуно-німецького економічного договору від 23 березня 1939 р. румунська економіка фактично перейшла під повний контроль гітлерівської Німеччини. Румунія повинна була надалі розвивати своє сільське господарство з урахуванням потреб гітлерівської Німеччини: розширити посіви зернових, олійних та інших технічних культур. Переважно розвивалась нафтова, лісова та гірничорудна промисловість. Товарообмін все більше обмежувався і замикався в колі фашистських держав. Так, з 1 247 612 т експортованих продовольчих товарів у 1940 р. до Німеччини було вивезено 707 059 т і до Італії — 174 228 т. Про це свідчить також частка гітлерівської Німеччини в румунській зовнішній торгівлі в 1940 р. по експорту — 43,6%, а по імпорту — 56,6%¹.

Політичним наслідком німецького закабалення був прихід до влади в Румунії кліки генерала Йона Антонеску і встановлення у вересні 1940 р. в країні фашистської диктатури. Слідом за цим до Румунії були «запрошені» гітлерівські війська. За даними, що визначались деякими румунськими джерелами, на початку 1941 р. в країні перебувало приблизно 400 тис. чоловік німецького війська².

Відомо також, що проникнення і швидке зміцнення позицій німецького фашизму в країнах Південно-Східної Європи, в тому числі й Румунії, було наслідком не лише агресивної політики гітлерівської Німеччини, а й антирадянської зовнішньої політики правлячих кіл Англії, Франції та США. Правлячі кола цих імперіалістичних країн, спрямовуючи гітлерівську агресію на схід, проти Радянського Союзу, надали фашистській Німеччині повну свободу дій в Румунії. В листопаді 1940 р. Румунія приєдналась до так званого «антикомуністського пакту». Фашистська кліка Антонеску розпочала швидкими темпами готувати країну до участі в антирадянській війні.

Буржуазно-поміщицька Румунія на початку світової війни формально не брала в ній участі. Гітлерівські війська перебували в країні як «союзники». Проте рух Опору в Румунії уже в той період існував. Антифашистську боротьбу очолювала Комуністична партія Румунії. Своїм вістрям боротьба була спрямована проти фашизму і підготовки країни до участі у світовій війні, проти закабалення країни гітлерівською Німеччиною. Румунські трудящі повсюдно протестували проти укладення грабінницького румуно-німецького економічного договору, проти підготовки антирадянської війни³.

⁵⁰ В. О. Голобуцький. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні, «Вісник Академії наук УРСР», 1958, № 8, стор. 34—42.

¹ Tudor Savin. Economia românească sub jugul imperialismului german. București, 1946, стор. 20.

² Архів зовнішньої політики (далі — АЗП) СРСР, ф. 123, оп. 27, спр. 1, п. 22, арк. 138.

³ «30 лет борьбы партия за социализм, за мир, за счастье Родины», М., 1951, стор. 82.

Народні маси рішуче виступали проти «союзу» Румунії з гітлерівською Німеччиною, вимагали підтримувати дружні добросусідські відносини з Радянським Союзом, ширю схвалювали воз'єднання в 1940 р. Бессарабії і Північної Буковини з Радянською країною. «Робітники і селяни Молдови,— говорилось у маніфесті окружному КПР,—шлють привіт братам з Бессарабії і Буковини, визволеним від буржуазно-поміщицького гніту, і демонструють свою непохитну рішучість боротись проти королівської диктатури, імперіалістичної та антирадянської війни, за дружбу з СРСР, за хліб, мир, землю і волю»⁴.

Румунські трудящі масовими мітингами протесту і повсюдними антиурядовими демонстраціями відповіли на відторгнення в 1940 р. німецько-італійськими фашистами від Румунії і передачу хортистській Угорщині північної частини Трансільванії⁵. В Клужі, Брашові, Тимішоарі та інших румунських містах в день підписання цього так званого Віденського арбітражу, а також у наступні дні тисячі трудящих виходили на вулиці з лозунгами «Геть Віденський диктат!», «Вимагаємо народного уряду!», «Хочемо дружби з вільними народами Радянського Союзу!»⁶. «Віденський диктат,— зазначалось у виданій підшлібно 10 вересня 1940 р. румунською Компартією брошурі «Наша точка зору»,— ще більш поглибив безодню між трудящим народом і правлячими імперіалістичними колами. Правлячі імперіалістичні кола... готують окупацію Румунії німецькими військами»⁷.

Фашистські власті в Румунії жорсткою придушували опір народних мас і по-звірячому розправлялись з їх керівниками-комуністами. Тисячі антифашистів були кинуті в концентраційні табори та в'язниці. В ніч з 9 по 10 листопада 1940 р. Компартію Румунії спіткало велике горе. Під час землетрусу в руїнах в'язниці Дофтани загинули І. Пінтіліє, Я. Гербак, Г. Палош, А. Прот, Й. Галузінський та інші видатні діячі партії і керівники румунських трудящих.

Незважаючи на терор, тяжкі втрати, румунські трудящі, очолювані комуністами, продовжували сміливо боротися проти фашистської кліки Антонеску, за свої життєві права, за мир і національну незалежність країни. В кінці 1940 — на початку 1941 р. неодноразово страйкували, висуваючи різні економічні й політичні вимоги, робітники металургійних підприємств «Малакса», «Вулкан», «Волф», суднобудівники Галаца, вагонобудівники заводів «Астра», нафтовники долини Прахови⁸.

В умовах, коли експлуатарські класи Румунії, нехтуючи національними інтересами країни, віддавали її в розпорядження гітлерівських агресорів, румунські комуністи роблять ряд спроб залучити до боротьби за національні інтереси країни соціал-демократичну та інші політичні партії. У виданій на початку 1941 р. брошурі «За мир і національну незалежність румунського народу» Компартія закликала всі демократичні сили спільно боротись за незалежність країни і це висувалось як єдина умова її співробітництва з іншими політичними партіями. «Компартія ставить єдиною умовою співробітництва, — зазначалось в цій брошурі КПР, — захист національної незалежності румунського народу»⁹.

В антифашистській боротьбі за національну незалежність і мир для румунського народу та його авангарду — комуністів вирішальне значення мало існування Радянського Союзу. Саме з дружбою і союзом з радянським народом як у мирні, так і вояні роки, румунські трудящі пов'язували надії на збереження своєї незалежності. «Лише політика твердої підтримки Радянського Союзу і тісної дружби з ним може врятувати румунський народ від катастрофічних наслідків імперіалістичної війни, може забезпечити національну незалежність країни і мир румунському народові», — підкреслювалось в одному з видань КПР початку 1941 р.¹⁰

Компартія викривала фашистський режим, встановлений клікою Антонеску, неодноразово звертала увагу керівництва всіх політичних партій Румунії на небезпечні наслідки для країни бути втягнутою в антирадянську війну, закликала румунський народ спільними зусиллями запобігти цій загальнонаціональній біді¹¹. На заклик комуністів у квітні—травні 1941 р. на страйкову боротьбу піднімались шахтарі долини Жіу, а також трудящі інших областей та окремих підприємств¹².

Антифашистський рух Опору правлячій кліці Антонеску і гітлерівським загарбникам в Румунії ще до її вступу в антирадянську війну знаходить свій прояв також в

⁴ Цит. за «Lupta P. C. R. împotriva dictaturii regale și legionarofasciste, pentru apărarea independenței naționale a României», București, 1958, стор. 30.

⁵ Як відомо, метою так званого Віденського арбітражу було ціною румунських земель міцніше прив'язати до фашистського блоку Угорщину і штучно створити протиріччя між сателітами по старому імперіалістичному принципу: «розділяй і володарюй».

⁶ «Lupta P. C. R. împotriva dictaturii regale...», стор. 44.

⁷ Documente din istoria Partidului Comunist din România», Ed. a II-a, București, 1953, стор. 331.

⁸ «Lupta P. C. R. împotriva dictaturii regale...», стор. 50—51.

⁹ «Documente din istoria P. C. R.», стор. 336.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Lupta P. C. R. împotriva dictaturii regale...», стор. 337—340.

¹² Там же, стор. 55.

окремих актах саботажу і диверсіях. Так, у м. Констанці комуністи на чолі з Ф. Сирбу організували ряд диверсійних актів на суднобудівних верфях, де споруджувались для гітлерівської Німеччини підводні човни та катери¹³. Наведені факти свідчать про те, що антифашистський рух Опору мав місце в Румунії ще до її вступу у другу світову війну. Рушійною силою цього руху були трудящі маси, очолювані й керовані комуністами.

З нападом гітлерівської Німеччини та її сателітів на Радянський Союз докорінно змінюється характер другої світової війни та міжнародна обстановка, а також і становище всередині окремих країн, у тому числі й Румунії. Боротьба радянського народу проти фашистської агресії визначає справедливий, визвольний характер війни антигітлерівської коаліції. Антифашистський рух Опору стає складовою частиною справедливої боротьби волелюбних народів за свободу, незалежність і демократію. Боротьба на захист Радянського Союзу, з долею якого віднині нерозривно пов'язуються надії на свободу і національну незалежність пригноблених фашизмом народів, стає, в свою чергу, невід'ємною складовою частиною антифашистського руху Опору у всіх уярмлених фашизмом країнах, у тому числі й Румунії.

З перших днів нападу фашистських агресорів на СРСР Комуністична партія Румунії звертається до румунського народу з палким закликом рішуче виступити на підтримку боротьби радянського народу. Через кілька днів після нападу фашистських агресорів на СРСР ЦК КПП видав маніфест, в якому підкреслювалось, що Радянський Союз і його збройні сили захищають свободу народів усього світу. Компартія закликала румунський народ піднятися на боротьбу за вигнання з Румунії фашистських окупантів і повалення кліки Антонеску¹⁴.

Компартія Румунії, як і комуністичні партії інших поневолених фашизмом країн, своє головне завдання вбачала в тому, щоб об'єднати сили всіх патріотів і спрямувати їх на боротьбу з головною небезпекою — фашизмом. «Без єдності дій робітничого класу не може бути успішно організованої боротьби за національне визволення румунського народу», — зазначалось в одному з документів КПП¹⁵. «Свобода і національна незалежність румунського народу може бути досягнута лише шляхом активної боротьби всіх патріотично настроєних румун пліч-о-пліч з комуністами», — вказувалось в іншому партійному документі¹⁶.

Програмним документом Комуністичної партії Румунії, що мав велике значення для розвитку антифашистської боротьби в країні, було її звернення до всіх політичних партій і демократичних організацій від 6 вересня 1941 р., що відоме під назвою Вересневої платформи. В цьому документі КПП визначила найважливіші завдання антифашистської боротьби румунського народу і партії комуністів Румунії.

«Завдання і історична місія Комуністичної партії Румунії, — вказувалось у Вересневій платформі КПП, — полягають у тому, щоб об'єднати зусилля румунського народу з зусиллями великого радянського народу та інших народів для боротьби за знищення кривавого німецького фашизму та його прислужників в усіх країнах, за вигнання з Румунії фашистських загарбників, за повалення банди зрадників на чолі з генералом Антонеску, за визволення країни від кривавого німецького ярма, за перемогу Радянського Союзу, за вільну, незалежну Румунію»¹⁷.

Компартія Румунії винятково вірно орієнтувала комуністів, румунський народ в становищі, що склалося. Антигітлерівська коаліція країн з різним суспільним і державним ладом, що формувалась, була переконливим доказом можливості і необхідності об'єднання людей різних політичних поглядів і переконань для боротьби з небезпекою, що нависла над країною. Боротьба проти фашизму стала в той період в Румунії, як і в усіх інших пригноблених фашизмом країнах, найважливішим завданням революційного руху¹⁸. Компартія прямо заявляла, що за даних умов не слід змішувати капіталістів і поміщиків взагалі з німецьким фашизмом та його агентурою всередині країни¹⁹.

У Вересневій платформі зазначалося: «З одного боку ми бачимо воєнно-фашистську кліку зрадників на чолі з Антонеску, підтримувану прогітлерівські настроєними великими капіталістами і поміщиками, які наживаються на війні, а з другого боку — весь народ, всі політичні партії і угруповання, за винятком зрадників Батьківщини, фашистських лакеїв Гітлера»²⁰.

Внаслідок зміни характеру війни, підкреслювалось далі в цьому документі, змінюється також і тактична лінія партії. Замість виступу проти імперіалістичної війни,

¹³ «30 лет борьбы партии за социализм, за мир, за счастье Родины», стор. 89.

¹⁴ Mihail Roller, Platforma-program a Partidului Comunist din România dia Septembrie 1941, «Buletin stiințific», 1950, II, стор. 87.

¹⁵ Цит за журн. «Lupta de clasă», 1950, № 3, стор. 98—99.

¹⁶ Mihail Roller. Назв. праця, стор. 89.

¹⁷ «Documente din istoria P. C. R.», стор. 345.

¹⁸ C. Borgeanu, Cu privire la problema desfășurării i revoluției democrat-populare în R. P. R.», Журн. «Lupta de clasă», 1953, № 11, стор. 64.

¹⁹ Центральний архів Інституту історії партії при ЦК РРП (далі — ЦА ІПР при ЦК РРП), ф. АВ XXV, спр. 2, стор. 8.

²⁰ Там же, стор. 9.

за мир, проти обох воюючих сторін, Компартія Румунії закликала народ до боротьби за знищення німецького фашизму та його лакеїв, за перемогу Радянського Союзу, за створення єдиного національного фронту всього румунського народу у боротьбі за вигнання і знищення німецько-фашистських окупантів та їх прислужників, за свободу і незалежність країни²¹.

Щиро прагнучи до об'єднання зусиль усіх патріотичних сил країни на боротьбу з фашизмом, а також з метою позбавити керівництво соціал-демократичної та «історичних»²² партій можливості під будь-яким приводом відхилити цю пропозицію, Компартія підкреслювала, що активна участь в антифашистській боротьбі проти гітлерівських загарбників та їх прислужників у Румунії має стати основою співробітництва всіх партій і політичних груп країни²³.

Гарячі заклики комуністів, їх особистий приклад неустрашимої боротьби з фашизмом знаходили відгук в румунському народі²⁴. Лише протягом липня 1941 р. в країні був покараний за «економічний саботаж» 221 чоловік²⁵. Антифашисти розгорнули досить широку діяльність, спрямовану проти постачання гітлерівців у промисловості і сільському господарстві Румунії.

Як повідомляла у вересні 1941 р. антифашистська газета «Преса лібера», що вивадалася підпільно в Румунії, у в'язницях і концетраційних таборах перебували десятки тисяч румун, кинутих туди за виступи проти ведення Румунією війни з Радянським Союзом²⁶. З початком антирадянської війни проявлялись ознаки непокори також і в армії, небажання солдатів воювати за чужі їм інтереси²⁷.

Таким чином, історичні факти свідчать, що з втягненням Радянського Союзу в другу світову війну рух Опору в Румунії, як і в усіх інших поневолених фашизмом країнах Європи, значно посилювався. Антифашистську боротьбу вели трудящі маси. На чолі руху Опору в Румунії незмінно були комуністи.

Переважаюча більшість буржуазних істориків взагалі замовчує наявність руху Опору в Румунії. Інші зводять цей рух до «опозиційної» діяльності ватажків «історичних» партій, тобто намагаються приписати його особам, які не лише не мали до нього будь-якого відношення, а й підтримували фашистський режим Антонеску. Відомий англійський буржуазний історик Сетон-Ватсон, зводячі різні наклепи на народи Східної та Південно-Східної Європи періоду другої світової війни та післявоєнних років, жодним словом не обмовився про рух Опору в Румунії та його руйнівні сили²⁸.

Антирадянська війна і закабалення країни гітлерівською Німеччиною жорстоко били також по інтересах дрібнобуржуазних шарів румунського населення. В горнілі війни гине тисячі їх представників. Утисків і приниження від іноземних поневолювачів зазнала також національна буржуазія. Проте не зразу і не однаково ці шари населення країни виступали проти фашизму і війни. Частина з них легко піддалася чаді фашистської пропаганди і в цьому особливо підступною була роль буржуазно-поміщицьких «історичних» партій. Сп'янілі від тимчасових успіхів фашистських агресорів на початковому етапі антирадянської війни, ватажки цих партій всіляко підтримували кліку Антонеску і заохочували на нові авантюри²⁹. На керівних державних посадах, в економіці країни віддано трудилися на підтримку фашистського режиму Антонеску провідні діячі націонал-ліберальної партії, праві лідери соціал-демократичної партії³⁰.

Деякі буржуазні історики, зокрема згадуваний Сетон-Ватсон, намагаються зобразити справу так, що ці «діячі» підтримували Антонеску лише заради відвоювання Бессарабії. Проте історичні факти спростовують подібні твердження. Переважаюча більшість цих прислужників фашизму в Румунії залишалась такими до останніх днів режиму Антонеску.

Комуністична партія Румунії розуміла небезпечність наслідків такої злочинної політики керівництва «історичних» та соціал-демократичної партії, під впливом яких перебувала значна частина населення країни, і серйозну увагу надавала справі їх хоч би формального залучення до антифашистської боротьби. Це дозволило б розширити соціальну базу руху Опору в Румунії, залучити до антифашистської боротьби офіцерський склад армії, де був значний вплив «історичних» партій. Тому, поряд з безпосе-

²¹ ЦА ІІП при ЦК РРП, ф. АВ ХХV, спр. 2, стор. 9.

²² «Історичними» партіями в старій Румунії іменували себе буржуазно-поміщицькі національно-ліберальна і націонал-цараністська партії.

²³ «Documente din istoria P. C. R.», стор. 347.

²⁴ Див. С. М. Пархомчук. Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941—1945 рр.), К., 1961, стор. 26—28.

²⁵ АЗП СРСР, ф. 125, оп. 285, спр. 1, п. 23, арк. 17.

²⁶ Газ. «Presa liberă», 24 вересня 1941 р.

²⁷ Газ. «Presa liberă», 4 листопада 1941 р.

²⁸ Див. Hugh Seton-Watson. The East European Revolution, L., 1950, тор. 85.

²⁹ Георге Георгиу-Деж. Статті и речи, т. 1, М., 1956, стор. 24.

³⁰ Див. Hugh Seton-Watson. Назв. праця, стор. 85.

редньою участю в русі Опору, організацією трудящих на антифашистську боротьбу комуністи неодноразово зверталися до керівництва цих партій з пропозиціями припинити підтримку Антонеску і включитися в антифашистську боротьбу за незалежність країни. «Наш народ покличе до відповіді не лише кліку зрадників та вбивців на чолі з Антонеску, а й тих, хто йшов за Гітлером і Антонеску»,— зазначалось у Маніфесті КПП від 22 червня 1942 р.³¹ Компартія нагадувала всім політичним партіям країни, всім антифашистським організаціям, всім патріотам про Вересневу платформу і життєву необхідність створення єдиного патріотичного фронту румунського народу. «Націонал-цараністська, ліберальна, соціал-демократична, комуністична партії, Союз патріотів»³², усі патріотичні організації та асоціації повинні об'єднатися в Патріотичний антигітлерівський фронт народу»,— зазначалось у Маніфесті ЦК КПП від 7 листопада 1942 р.³³ Але реакційні лідери «історичних» та соціал-демократичної партії і на цей раз залишилися глухими до закликів комуністів, продовжували підтримувати військово-фашистську кліку Антонеску, завдаючи величезної шкоди справі активізації антифашистського руху Опору в Румунії.

На розвитку антифашистської боротьби в Румунії негативно позначилась також відсутність належної організаційної роботи з боку центральних органів КПП. Загалом вірні директиви не завжди підкріплялись з центру конкретним керівництвом виступами трудящих. Питання створення партизанських груп раз у раз відкладалось на другий план³⁴. Більш того, Фориш, Кофлер та інші зрадники, які пробрались до керівництва партією, вели підірвану діяльність, спрямовану на звуження руху Опору. Підступну бездіяльність, байдужість і недовіря до прагнень румунських патріотів виявили також А. Паукер і В. Лука, які очолювали в той час румунську політичну еміграцію в СРСР³⁵. Проте рішучість і мужність партійних кадрів на місцях, прагнення румунських патріотів визволити країну від фашистського гніту долали найтяжчі перешкоди, і рух Опору в країні неухильно міцнів і ширився³⁶. Активну діяльність за припинення антирадянської війни проводили румунські патріоти у фронтових частинах, у військових гарнізонах на тимчасово окупованих радянських землях, наслідком чого були численні факти відмови солдатів продовжувати війну, їх переходу на бік радянських військ і партизанів та безпосередньої участі у партизанському русі на боці радянських патріотів³⁷. У 1942 р. почастишали виступи серед вищого офіцерського складу румунської армії проти антирадянської війни, безперспективність та небезпечність якої чітко вимальовувалась³⁸. Події 1942 р. в Румунії свідчать про значну активізацію антифашистської боротьби румунських патріотів.

Рух Опору в країні розвивався і ширився під безпосереднім впливом трірічної боротьби радянського народу проти фашистських поневолювачів. Провідною силою цього руху були трудящі — робітники і селяни. Участь в русі Опору брали також представники румунської інтелігенції, об'єднані в «Союз патріотів», окремі представники командного складу румунської армії. Проте експлуататорські класи, очолювані «історичними» партіями, загалом залишалися поза рухом Опору. Питання розширення соціальної бази руху, необхідності його активізації і розгортання найбільш активних збройних форм антифашистської боротьби залишаються і в наступний період в центрі уваги і діяльності румунських комуністів, які очолювали цю боротьбу, були її натхненником і організатором. Величезне значення і вплив на розвиток руху Опору у всіх уярмлених фашизмом країнах, у тому числі й Румунії, мали історичні перемоги радянських військ на Волзі та Курській дузі.

Корінний перелом у ході другої світової війни, наближення Радянської Армії-визволительки до кордонів пригноблених фашизмом країн викликали нову хвилю піднесення антифашистської боротьби, перехід до вищого етапу в історії європейського руху Опору, в тому числі в Румунії. В країні починають діяти збройні партизанські групи. Під безпосереднім впливом героїчних перемог Радянської Армії і внаслідок наповнення копійкою діяльності румунських комуністів у 1943 р. антифашистські сили були об'єднані в «Патріотичний антигітлерівський фронт», який в основу своєї діяльності поклав Вересневу платформу КПП. Румунські патріоти беруть курс на підготовку в країні антифашистського збройного повстання, що було успішно здійснене у серпні 1944 р., в період переможного наступу Радянської Армії на південній ділянці радянсько-німецького фронту в районі Румунії.

³¹ «Documente din istoria P. C. R.», стор. 366.

³² Союз патріотів — організація прогресивної румунської інтелігенції.

³³ «Documente din istoria P. C. R.», стор. 369.

³⁴ Журн. «Lupta de clasă», 1956, № 10, стор. 105.

³⁵ Газ. «Scinteia», 19 грудня 1961 р.

³⁶ Див. С. М. Пархомчук. Назв. праця, стор. 35—41.

³⁷ Див. Ф. П. Шевченко. Учасник венгров і румын в партизанском движени на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза, журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 5.

³⁸ Газ. «România liberă», 20 березня 1943 р.

Серпневе збройне повстання 1944 р. було вищим етапом руху Опору в поневоленій фашизмом Румунії. Відтоді почався новий період в антифашистській боротьбі румунського народу, період відкритої боротьби на боці Об'єднаних націй проти фашизму. Характерною особливістю цього повстання була широка участь і вирішальна роль у ньому народних мас. Народна революція, в яку переріс рух Опору в Румунії, неухильно розвивалась, спричинивши перемогу народно-демократичного ладу. Румунський народ вийшов на шлях побудови соціалістичного суспільства.

Д. М. ФІЛІПЕНКО

РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ

(1926—1922 рр.)

В жовтні 1963 р. минає 40 років з дня проголошення Туреччини республікою. Створення нової турецької держави стало можливим завдяки перемозі турецького народу в національно-визвольній війні 1918—1922 рр. У тяжкій і кровопролитній боротьбі проти іноземних загарбників, що тривала майже чотири роки, народні маси Туреччини відстояли незалежність своєї батьківщини. В 1921 р. В. І. Ленін на засіданні Пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів відзначав: «...Турецьким робітникам і селянам вдалося показати, що відсіч сучасних народів проти хижачтва річ, на яку треба зважати, і той грабіж, на який імперіалістські уряди прирекли Туреччину, викликав відсіч, що змусила наймогутніші імперіалістські держави прибрати руки геть»¹.

Ця перемога була б неможливою без моральної й матеріальної підтримки з боку Радянської держави. Допомога пригнобленим народам в їх боротьбі проти імперіалістичного гніту була і залишається одним з основних принципів ленінської зовнішньої політики Радянської держави.

Імперіалістичні хижачі прагнуть зберегти Туреччину як оплот реакції на Близькому і Середньому Сході і плацдарм агресії проти Радянського Союзу. Тому не дивно, що в останні роки буржуазна історіографія виявляє значний інтерес до історії радянсько-турецьких відносин. Вдаючись до безсоромної фальсифікації історичних фактів, апологети капіталу твердять, нібито вже з перших днів після перемоги Жовтневої революції Росія поставила собі за мету поглинути Туреччину, анексувати північно-східні вілайети Анатолії. На сторінках цих «досліджень» знову з'явилися гучні й пусті слівця про «експорт революції», міфічну «руйнівну хвилю більшовизму», «агентуру Комінтерну в Туреччині» та ін.²

Аналогічні твердження є і в працях сучасних турецьких істориків. Період панування демократичної партії в Туреччині (1950—1960 рр.) був періодом, коли особливо розпалювалася ворожнеча між турецьким і радянським народами, коли значно ускладнилися відносини Туреччини з Радянським Союзом. Відбиваючи цей політичний курс кліки Баяра-Мендереса, турецькі історики приступили до фальсифікації історії радянсько-турецьких відносин. Очолив цю кампанію директор Інституту турецької революції професор Енвер Зія Карал, який колись удавав з себе поборника дружби двох сусідніх країн. Тепер він не гребував нічим, паплюжачи одну з найчудовіших сторінок історії Туреччини, те, чим пишався турецький народ³.

У нього знайшлися послідовники. В 1957—1958 рр. турецький журналіст Шюрюко Есмер на сторінках газети «Улус» опублікував кілька статей, в яких намагався «довести», що між Радянським Союзом і Туреччиною ніколи не існувало дружних, добросусідських відносин. Так, він зухвало заявляв, що СРСР зайняв ворожу позицію щодо турецького народу ще з часів «встановлення комуністичного режиму»⁴. Характерно, що 20 років тому він доводив протилежне. В цьому легко переконатися, переглянувши перший розділ його «Дипломатичної історії», опублікованої у 1944 р., в якій Ш. Есмер запевняв, що Радянська Росія була щирим і безкорисливим другом нової Туреччини⁵. Цей майстер фальсифікації одержав належну і справедливую відсіч з боку радянських істориків. «Наукові відкриття» Ш. Есмера були повністю викриті А. Ф. Міллером — одним з провідних істориків-сходознавців Радянського Союзу⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 121.

² А. Есмер. Siyasî tarih, Istanbul, 1944; G. J ä s c h k e, Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919—1939, «Welt des Islams», Leiden, 1961, bd. 6, N 3—4; W. S p e r ç o, Moustapha Kemal Atatürk (1882—1938), Paris, 1958; E. W e g e - H o g e, Turkish foreign policy 1918—1948, Geŕeŕe, 1950.

³ K a r a l, E n v e r Z i y a, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Istanbul, 1944.

⁴ Журн. «Международная жизнь», 1958, № 2, стор. 103—106.

⁵ А. Есмер. Назв. праця, стор. 3—25.

⁶ А. Міллер. Против фальсификации истории советско-турецких отношений, журн. «Международная жизнь», 1958, № 2, стор. 103—106; Й о г о ж. Еще раз об исторических экскурсах Эсмера, журн. «Международная жизнь», 1958, № 6, стор. 108—110.

Одним з найзападливіших послідовників З. Карала і Ш. Есмера є колишній турецький посол у Москві (1920—1922 рр.) Алі Фуат Джебесой, який у роки національно-визвольної війни доклав чимало зусиль, щоб зрівнати союз соціалістичної держави з новою Туреччиною. Його «Московські спогади»⁷ наскрізь проймають ворожістю до Радянського Союзу. А. Джебесой не соромиться перекручувати й ігнорувати навіть ті факти, які підтверджуються турецькими документами.

В даній статті робиться спроба висвітлити допомогу Радянських республік турецькому народові в його боротьбі за національну незалежність. Революційна боротьба трудящих мас Закавказзя за Радянську владу восени 1920 р. дуже налякала держави Антанти. Не маючи власних сил для придушення цього революційного руху, Англія і Франція вирішили розв'язати війну Туреччині проти повсталих робітників і селян Грузії, Вірменії та Азербайджану. Водночас вони розраховували втягти в збройний конфлікт і Радянську Росію, посварити її з Туреччиною, не допустити укладення між ними союзу дружби і братерства. На другій Лондонській нараді (грудень 1920 р.) президент Французької республіки Лейг заявив: «Нам належить зробити все можливе, щоб запобігти цьому союзові... Немає більшої небезпеки для Італії, Франції і Англії, ніж пасивно спостерігати, як іде зближення цих двох сил, і не зупинити це зближення»⁸. А французький офіціоз «Тан» конкретизував заяву президента: «Турки повинні компенсувати себе на Кавказі за втрати в Сирії та Ізмірі»⁹. Наступ Туреччини на Кавказ, за планами Антанти, мав стати однією з ланок нового походу імперіалістичних держав на Республіку Рад. Він повинен був доповнити дії панської Польщі на заході і Врангеля в Криму.

Водночас країни Антанти збиралися протиставити радянсько-турецьким переговорам союзницьку конференцію в Лондоні, на яку мала бути запрошена і кемалістська Туреччина. Конференція повинна була схилити її уряд до розриву дружніх відносин з Радянською державою. За це іноземні імперіалісти обіцяли внести деякі зміни до Севрського договору, а Франція пропонувала «більш перспективний» з політичного і економічного погляду франко-турецький союз. Підступні задуми міжнародного імперіалізму знайшли підтримку серед представників опозиції Анкарського уряду, яка зірвала мирне розв'язання вірмено-турецького конфлікту, відмовившись від посередництва Радянської Росії.

В кінці вересня 1920 р., коли дашнацькі зграї, підбурювані англо-французькою агентурою, вдалися до нових провокацій у районі міста Олту, турецьким контрреволюціонерам вдалося протягти через меджлис рішення про початок війни з Вірменією. Дебати з цього приводу точилися в уряді протягом двох тижнів. 5 жовтня 1920 р. генерал Карабекір наказав Східній армії перейти від операції місцевого характеру до наступу на всьому фронті по лінії Олту — Сарикамиш. Місяць боїв показав «усю примарність псевдо-народної владн дашнацької буржуазії»¹⁰. 6 листопада 1920 р. лідери контрреволюційної партії дашнакціонун запросили перемир'я.

Проте анкарські завойовники на цьому не заспокоїлися. 2 грудня 1920 р. в м. Александрополі переговори Карабекіра з дашнаками закінчилися підписанням кабального договору, за яким Туреччина діставала «право» на анексію всієї Вірменії і частини грузинських територій. «Генеральська опозиція» мріяла про нові авантюри на Кавказі, націлюючись на Республіку Рад.

Але радянський уряд не піддався на провокації. Розрахунки правого крила кемалістів на те, що окремі сутічки між турецькими і радянськими військами, спровоковані командуванням 15-го турецького корпусу, переростуть у збройний конфлікт між Республікою Рад і Туреччиною, не виправдалися. Радянський уряд і надалі послідовно здійснював ленінську політику миру. В телеграмі Народного Комісаріату закордонних справ РРФСР від 10 грудня 1920 р. на ім'я повноважного представника в Грузії з цього приводу говорилося: «За всіма ознаками спроби замирення між Антантою і кемалістами не налагоджуються... Наш престиж серед мас Туреччини настільки великий, що праве крило кемалістів не змогло в даний момент круго повернути політику проти нас і лише інтригами і шкідливими дипломатичними діями намагається перешкодити нам»¹¹.

Відстоюючи право кожної нації на вільне існування, РРФСР не визнала Александропольського договору. В ноті радянського уряду вказувалося, що цей договір несе трудящим масам Вірменії одвічну кабалу, ганьбу, жебрацтво і приниження¹². Крім того, Александропольський договір з точки зору міжнародного права був фікцією, оскільки в момент підписання договору дашнацький уряд вже не існував. 29 листо-

⁷ A. G e b e s o y. *Moskova Hatiralari (1920—1922)*. Ankara, 1955.

⁸ «Documents on British foreign policy (1919—1939), series 1, vol. VIII», Oxford, 1953, стор. 845.

⁹ Газ. «Temps», 20 грудня 1920 р.

¹⁰ «Документы внешней политики СССР» (далі — ДВП СССР), т. IV. М., 1960, стор. 727.

¹¹ ДВП СССР, т. III, М., 1959, стор. 374.

¹² Там же, стор. 378.

пада 1920 р. ревком проголосив у Вірменії Радянську владу. В. І. Ленін телеграфував на початку грудня 1920 р. голові революційно-військового комітету Вірменії С. І. Касьяну: «Не маю сумніву, що ви докладете всіх зусиль для встановлення братерської солідарності між трудящими Вірменії, Туреччини, Азербайджану»¹³.

Радянський уряд запропонував Великим Національним Зборам Туреччини (ВНЗТ) своє посередництво для остаточного розв'язання вірмено-турецького конфлікту, вважаючи за необхідне розглянути це питання на конференції зацікавлених держав — Туреччини, Радянської Росії, Вірменії і Азербайджану. В своїй ноті від 19 грудня 1920 р. Народний Комісаріат закордонних справ РРФСР повідомляв Анкарський уряд, що «мир між Вірменією і Туреччиною має бути миром, що ґрунтується на самовизначенні народів»¹⁴. Голова цього уряду М. Кемаль у принципі вважав прийнятною дану пропозицію. 18 грудня 1920 р. він телеграфував у Москву: «До бажаної мети нас (Туреччину і Радянську Росію.— Д. Ф.) може привести лише тісна співдружність»¹⁵. В Москву для переговорів вїїхала турецька делегація в складі Юсуф Кемаль-бей, Різа-бей і генерала Фуада-паші.

Але турецька контрреволюція не збиралася так легко складати зброю. У змові з міжнародним імперіалізмом, насамперед з французькою буржуазією, вона поставила собі за мету зірвати радянсько-турецькі переговори в Москві. Генерал Алі Фуад-паша (посол уряду ВНЗТ в Москві), послідовник і довірена особа міністра закордонних справ Туреччини Бекір Самі-бей, одержав завдання якомога довше зволікати з початком переговорів. До порядку денного не були включені питання, що стосувалися вірмено-турецького конфлікту¹⁶. 5 лютого 1921 р., перед від'їздом у Лондон, Бекір Самі-бей надіслав на ім'я народного комісара закордонних справ РРФСР ноту, в якій повідомляв, що Александропольський договір розв'язує всі непорозуміння між двома державами з вірменського питання¹⁷. Це можна було розуміти, як спробу зірвати московські переговори. Прибувши на лондонську конференцію, Бекір Самі-бей поспішив заявити: «Якщо Захід піде нам назустріч, то вже ніщо не примусить нас підтримувати зв'язки з Радянським урядом»¹⁸.

У Лондоні Бекір Самі-бей пропонував використати Туреччину для нового походу Антанти проти першої соціалістичної держави. Він висловив задоволення з приводу проєктів створення турецько-польсько-румунського союзу, який значною мірою сприяв би посиленню впливу Франції у Східній Європі¹⁹. Радянський уряд в ноті від 12 березня 1921 р. попереджав уряд ВНЗТ, що вступ Туреччини до антирадянського польсько-румунського союзу неминуче приведе до збройного конфлікту між Туреччиною і Радянською Росією²⁰.

Перед лицем підступів міжнародної і внутрішньої реакції більшість депутатів анкарського меджилісу зайняли вірну позицію, висловившись за дружні відносини з Країною Рад. 16 березня 1921 р. Туреччина і Радянська Росія підписали договір про дружбу і братерство²¹. Це був перший в історії нової Туреччини рівноправний договір з великою державою. Його підписання зміцнило становище всіх прогресивних сил у Туреччині, які боролися проти імперіалістичного поневолення своєї країни, поклато край міжнародній ізоляції кемалістського уряду і відкрило перед усім турецьким народом перспективи дальшої успішної боротьби за національну незалежність.

Московська конференція визнала неіснуючим Севрський договір, за яким турецькому народові «належало стати одвічним рабом і данником великого фінансового капіталу Західної Європи»²².

Тимчасом підписання радянсько-турецького договору означало ліквідацію александропольської капітуляції. Територіальні питання між Туреччиною і Радянською Вірменією були розв'язані в Московському договорі. Радянська Вірменія стала для революційної Туреччини «міцним тилом і надійною опорою в боротьбі проти західного імперіалізму»²³. Отже, сподівання англо-французьких колонізаторів розпалити війну між Туреччиною і Радянською державою не мали успіху. Французький офіціоз змушений був визнати, що, незважаючи на всі підступи західних держав, «уряд Кемалія лишився байдужим до ідеї загарбання Кавказу»²⁴.

Дружба з Радянською Росією чіткіше визначила зовнішньополітичний курс нової Туреччини. Уряд ВНЗТ відмовлявся вступити в будь-які зносини з західними держа-

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 392.

¹⁴ ДВП СССР, т. III, стор. 392.

¹⁵ Там же, стор. 451.

¹⁶ Там же, стор. 468.

¹⁷ Там же, стор. 487.

¹⁸ Газ. «Temps», 20 і 22 лютого 1921 р.

¹⁹ ДВП СССР, т. III, стор. 589.

²⁰ Там же.

²¹ Текст див. ДВП СССР, т. III, стор. 597—604.

²² Там же, стор. 684.

²³ ДВП СССР, т. III, стор. 452.

²⁴ Газ. «Temps», 15 травня 1921 р.

вами на основі Севрського договору. На пленарному засіданні радянсько-турецької конференції 26 лютого 1921 р. глава турецької делегації Юсуф Кемаль-бей говорив: «Хай Лондон переглядає Севрський договір... Ми надто добре знаємо, в якому напрямі може піти перегляд і які «вігиди» віщує він турецькому народові. Де це чувано, щоб імперіалізм зрікся своїх домагань!»²⁵.

За Московським договором Радянська Росія і нова Туреччина домовилися всі свої зовнішньополітичні дії погоджувати і координувати шляхом консультацій і переговорів. Про плідність такої практики свідчить той факт, що анкарський уряд під час переговорів з французьким посланцем Франклен-Буйоном активно обстоював національні інтереси, економічну і політичну незалежність країни. Користуючись допомогою Радянської Росії, уряд ВНЗТ спромігся відбити ще один натиск міжнародного імперіалізму на дипломатичному фронті. За франко-турецькою угодою від 20 жовтня 1921 р. Франція брала на себе зобов'язання до січня 1922 р. закінчити евакуацію експедиційного корпусу з Кілікії (південно-східна Туреччина), а також визнавала правомірність більшості положень Національного обігу²⁶.

В турецькій історіографії викривлялась політика радянського уряду щодо Туреччини і Франції в той період. Переважна частина істориків твердить, що радянський уряд взагалі виступав проти переговорів кемалістів з країнами Антанти, зокрема Францією. А. Джебесой писав, що звістка про підписання Анкарської угоди була зустрінута в Росії вороже і що там «почали готувати нам (Анатолійській Туреччині.— Д. Ф.) відсіч спільно з Англією»²⁷. Це твердження, як і попередні, не мало під собою будь-яких підстав.

Ще в грудні 1920 р. відбувся перший обмін думками між радянським і анкарським урядами про можливість встановлення відносин з країнами Антанти. Ось як оцінював радянський уряд Анкарську угоду. В листі від 19 листопада 1921 р. на ім'я М. В. Фрунзе НКЗС РРФСР писав: «Ми неодноразово повторювали, що коли Туреччині вигідно укласти мир з Францією, ми поставимося позитивно до всього, що сприяє поліпшенню становища Туреччини»²⁸. Радянський уряд лише застерігав Великі Національні Збори Туреччини від таких «економічних поступок, які сприяли б економічному вкоріненню Франції в Малій Азії і цим самим могли б призвести до поневолення турецького народу французьким капіталом»²⁹.

Події першої половини 1921 р. підтвердили правильність цих слів. Франко-турецькі переговори в Анкарі, як і попередні в Лондоні, були використані французькими імперіалістами для того, щоб нав'язати Туреччині «модернізовані» зобов'язання в дусі Севрського договору і розколоти радянсько-турецький союз. Перед відрадженням французької місії в Анкару реакційна паризька газета «Фігаро» прозоро натякала, що Франклен-Буйон одержав наказ «протидіяти згубному впливові більшовиків на Мустафу Кемалю»³⁰.

Але й на цей раз внутрішня контрреволюція, інспірована іноземними імперіалістами, зазнала поразки. 1921 рік пройшов під знаком зміцнення дружби між двома країнами: до кінця серпня 1921 р. було остаточно погоджено питання про скликання закавказько-турецької конференції в Карсі, а 13 серпня 1921 р. уряд Радянської України дав згоду відрадити найближчим часом в Анкару місію на чолі з М. В. Фрунзе

13 жовтня 1921 р. в м. Карсі було укладено договір про дружбу між Азербайджанською, Вірменською і Грузинською Радянськими Соціалістичними Республіками з одного боку, і Туреччиною, з другого. Текст його в основному повторював положення Московського договору.

Виятково важливе значення для революційної Туреччини в тяжкий для неї час мав дружній візит в Анкару Надзвичайної урядової місії Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з М. В. Фрунзе (листопад 1921 р.— січень 1922 р.) 2 січня 1922 р. було укладено договір про дружбу і братерство між Радянською Україною і Туреччиною. На Першому Закавказькому з'їзді комуністичних організацій (18—22 лютого 1922 р.) Серго Орджонікідзе, підбиваючи підсумки зовнішньополітичної діяльності уряду Радянської Росії за серпень 1921 р.— лютий 1922 р., вказував, що підступні дії іноземних імперіалістів і турецької реакції, спрямовані на підірвання радянсько-турецької дружби, зазнали повного краху. «В зв'язку з підписанням угоди між Туреччиною і Францією,— говорив С. Орджонікідзе,— були всілякі балачки про агресивні наміри Туреччини щодо нашої країни, але після поїздки в Туреччину Фрунзе питання було вичерпане, і тепер у нас з Туреччиною найкращі відносини»³¹.

Підписання договору між Українською РСР і Туреччиною завершило період ста-

²⁵ ДВП СССР, т. III, стор. 685.

²⁶ Національний обіг — прийнята 28 січня 1920 р. декларація турецького парламенту, в якій викладені основні принципи створення незалежної Турецької держави.

²⁷ А. Gebesoy. Назв. праця, стор. 263.

²⁸ ДВП СССР, т. IV, стор. 513.

²⁹ Там же.

³⁰ Газ. «Figaro», 21 травня 1921 р.

³¹ Журн. «Жизнь национальностей», 1922, № 6—7.

новлення дружніх радянсько-турецьких відносин, успішному розвитку і зміцненню яких активно сприяв перший в історії людства робітничо-селянський уряд Радянської Росії, очолюваний засновником Радянської держави і щирим другом усіх пригноблених народів В. І. Ленініним.

У 1920—1922 рр. Радянська держава подала Туреччині значну матеріальну допомогу, що великою мірою сприяло перемозі турецького народу над іноземними завойовниками. У той самий період почалося економічне співробітництво двох держав.

Проте буржуазні історики сучасної Туреччини з особливою впертістю замовчують або перекидують саме цю сторону радянсько-турецьких відносин. Так, Енвер Зія Карал намагається довести, що допомога Радянської Росії не мала будь-якого позитивного впливу на перемогу турецького народу у визвольній війні. Більш того, на його думку, Радянська Росія весь час зволікала з нормалізацією радянсько-турецьких відносин³². Це безпідставне твердження директора Інституту турецької революції взяв на себе клопіт «обгрунтувати фактами» у своїх спогадах Алі Фуат Джебесой. Він пише, що перед вирішальною битвою турецьких національних військ з грецькими інтервентами під Іненю Росія відмовилась допомогти Анкарському урядові грошима чи зброєю. В кінці 1921 р., твердить Джебесой, Росія взагалі припинила допомогу³³. Подібні інсинуації професора Карала і дипломата Джебесоя суперечать історичній правді.

Йдучи назустріч проханням уряду ВНЗТ, радянський уряд, незважаючи на обмежені можливості, вирішив негайно подати Туреччині військову й фінансову допомогу. Влітку 1920 р. в розпорядження Г. К. Орджонікідзе, члена Революційної військової ради Кавказького фронту, для наступної передачі представнику уряду ВНЗТ було надіслано 6 тис. гвинтівок, понад 5 млн. патронів до них, 17 600 снарядів. У вересні 1920 р. в Ерзерумі представник турецького уряду і військового командування одержав 200,6 кг золота у злитках. У січні—лютому 1921 р. представнику турецької місії в Туапсе передали 1000 бомб, 1000 взривачів, 1000 зарядів, 4000 гранатних і 4000 шрапнельних патронів³⁴. У ноті НКЗС РРФСР від 29 травня 1921 р. відзначалося, що допомога, яку Туреччина отримала до підписання Московського договору, була значно більшою, ніж це передбачалося³⁵. Показово, що в нарисах «Війна за незалежність», виданих міністерством внутрішніх справ Туреччини, радянська допомога одержала високу оцінку, в той час як про італійські та французькі поставки зброї зовсім не згадувалося³⁶.

При укладенні в Москві договору від 16 березня 1921 р. було досягнуто угоди про подання Туреччині безвідплатної допомоги—фінансової в розмірі 10 млн. крб. золотом і зброєю. Відповідно до цієї угоди Радянський уряд протягом 1921 р. надіслав у розпорядження турецького уряду 33 275 гвинтівок, 57 986 тис. патронів, 327 кулеметів, 54 гармати, 129 479 снарядів, 1500 шабель, 20 тис. протигазів і величезну кількість іншого військового спорядження³⁷. Радянський уряд передав Туреччині у 1921 р. 6,5 млн. крб. золотом, у травні 1922 р. ще 3,5 млн. крб. золотом³⁸. В 1922 р. радянський уряд продовжував поставляти в Туреччину зброю і військові матеріали. Зокрема, в лютому 1922 р. для західного фронту в Апатолії було надіслано значну партію боеприпасів³⁹.

Наклепницькі твердження А. Джебесоя спростовуються даними навіть турецьких документів. Наприклад, у збірнику «Документи і розповіді про визвольну війну», який вийшов за редакцією Х. Баюра, є відомості про транспорт військових вантажів через Трабзон на Інеболу і Амасру (північна Апатолія). Пункт відправки цих вантажів—радянський порт Туапсе⁴⁰. З травня 1921 р. потік вантажів з Туапсе ішов безперервно. У другій половині 1921 р. в Трабзон на моторних човнах і парусних фелюгах було доставлено багато зброї і боеприпасів⁴¹. Незаперечні факти повністю спростовують безвідповідальні твердження Карала та Джебесоя і свідчать про те, що військова і фінансова допомога Радянської держави була вирішальним фактором усіх перемог турецької національної армії в 1920—1922 рр.

Союз двох сусідніх країн—Радянської Республіки і нової Туреччини—дав чудові наслідки. В жовтні 1922 р. іноземні полчища були вигнані за межі Апатолії, турецький народ святкував перемогу. Ніякі підступи зовнішніх і внутрішніх ворогів Туреччини не могли зламати цього союзу. Дружба з Країною Рад зміцнила становище Туреччини на міжнародній арені.

³² Karal. Enver Ziya. Назв. праця, стор. 78—79.

³³ A. Gebesoy. Назв. праця, стор. 274.

³⁴ ДВП СССР, т. III, стор. 675.

³⁵ ДВП СССР, т. IV, стор. 146.

³⁶ «La guerre de l'indépendance turque», Ankara, 1937, стор. 58.

³⁷ ДВП СССР, т. III, стор. 675.

³⁸ ДВП СССР, т. III, стор. 675; ДВП СССР, т. IV, стор. 138; ДВП СССР, т. V, М., 1961, стор. 143.

³⁹ ДВП СССР, т. V, стор. 107.

⁴⁰ «1918—1922. İstiklâl savaşı vesika ve resimleri», İstanbul, 1955, стор. 402.

⁴¹ «1918—1923. İstiklâl savaşı vesika ve resimleri», стор. 402—403.

Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу

М. В. ПОПРОЦЬКИЙ

СПІВДРУЖНІСТЬ НАРОДІВ СРСР У ПАРТИЗАНСЬКІЙ БОРОТБІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Історичні перемоги нашої країни нерозривно зв'язані з виникненням і розвитком дружби радянських народів, яка з великою силою проявилась у роки Великої Вітчизняної війни. Комуністична партія розробила бойову програму боротьби проти гітлерівської Німеччини, викладену в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня і постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»¹, закликала трудящих тимчасово окупованих радянських областей створювати партизанські загони, організовувати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, ставила завдання створювати нестерпні умови для фашистських загарбників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі заходи гітлерівців².

Під керівництвом підпільних партійних організацій в усіх районах і республіках, тимчасово окупованих ворогом, розгоралась народна партизанська війна. Вже на першому етапі війни радянські партизани завдавали жорстоких ударів по ворогу.

У листопаді 1941 р. фронтова газета «Во славу Родины» писала: «Партизанський рух у захоплених фашистами радянських районах уже тепер не дає їм спокійно жити, грабувати і насилувати. Вже тепер партизани є кошмаром для тилів німецьких військ. Але партизанська війна тільки починається, вона розростається в справжню і смертельну боротьбу проти загарбників»³.

У партизанському русі брали участь люди різного віку, різних національностей — росіяни і українці, білоруси і литовці, латиші і естонці, молдавани і марійці, грузини і узбеки, люди різного соціального стану — робітники і службовці, колгоспники та представники інтелігенції.

В авангарді партизанської боротьби йшов російський народ, який своєю безприкладною мужністю і безстрашністю вселяв іншим народам нашої країни впевненість у перемозі.

Широкого розмаху набрав партизанський рух на Україні. Українському народу в його боротьбі з ворогом допомагали народи всіх радянських республік і, насамперед, російський народ. На території РРФСР були розміщені Український штаб партизанського руху, партизанські школи і госпіталі. З Москви через лінію фронту прибували в партизанські загони літаки із зброєю, боеприпасами, обмундируванням, медикаментами тощо. За роки війни партизанам України було доставлено 1532 т різних вантажів, літаки вивезли з ворожого тилу 2446 поранених і хворих партизанів⁴. Багато російських патріотів, таких, як О. М. Сабуров, С. Ф. Маліков, С. В. Руднев та ін., були безпосередніми організаторами партизанського руху на Україні.

В партизанських загонах, які допомагали Радянській Армії визволяти Україну від німецько-фашистських загарбників, боролись представники 62 національностей Радянського Союзу⁵. Тільки в п'яти з'єднаннях українських партизанів Я. І. Мельника, М. І. Наумова, С. А. Ковпака, А. З. Одуха і тов. Сіворонова мужньо боролись проти окупантів представники дев'ятнадцяти національностей, у тому числі: українці (46%), росіяни (37%), білоруси (6,2%), а також вірмени, поляки, євреї, грузини, татари, казахи, узбеки, чехи, азербайджанці, башкири, таджикки та ін.⁶

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 2, М., 1961, стор. 55—56.

² «КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза», М., 1958, стор. 356.

³ Газ. «Во славу Родины», 10 листопада 1941 р.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 135—136.

⁵ «Комуністична партія — натхненник і організатор братського союзу і непорушної дружби народів СРСР. Збірник статей», К., 1957, стор. 143.

⁶ Київський державний історичний музей. Фонди музею, док. МПУ-Д — 588, папка 173.

У партизанських загонах, якими командував Герой Радянського Союзу Ю. Збанацький, були представники 12 національностей. Серед них хоробро бився за Україну тульський учитель Б. Маркін⁷. В рядах українських партизанів героїчно бився син грузинського народу Герой Радянського Союзу Давид Бакрадзе. В книзі «Від Путивля до Карпат» С. А. Ковпак, розповідаючи про загальну любов і повагу партизанів з'єднання до нього, пише: «Всім було дуже приємно, що серед нас, народних месників, українців, білорусів, росіян, з'явилася відважна людина грузинської національності»⁸.

Серед українських партизанів був славний син вірменського народу Григорій Хачатурян. В одному з боїв на фронті він був тяжко поранений. Українські селяни підібрали радянського воїна і оточили його піклуваннями і увагою. Трохи підлікувавшись, Григорій Хачатурян пішов до партизанів. В одному з своїх листів він писав: «...Не зрозумію, що мені рідніше — чи Україна, чи Вірменія. Хіба можна забути всіх тих людей, які врятували від смерті... Хіба можна забути ту землю, яку два рази полив своєю кров'ю»⁹.

Казах Кайсенов командував партизанським загonom з'єднання імені Чапаєва, що діяв у Переяслав-Хмельницькому районі¹⁰.

Українські партизани свої бойові операції проводили в тісній взаємодії з російськими, білоруськими і молдавськими партизанами. Ця взаємодія проявлялась у проведенні спільних бойових операцій проти великих сил ворога, у взаємній інформації, в обміні розвідувальними даними про противника, в поданні допомоги один одному зброєю, боеприпасами, медикаментами.

Тісна взаємодія була налагоджена між партизанськими загонами Сумської і Орловської областей. У лютому 1942 р. українські партизани під командуванням О. М. Сабурова знищили гарнізон ворога в районному центрі Суземка та допомогли місцевим партизанам розгромити ворожі частини в місті Трубчевськ¹¹. Весною 1942 р. українські партизани під командуванням С. А. Ковпака спільно з орловськими партизанами розгромили фашистські гарнізони у селах Пігарьовка, Жихов, Чернатське¹².

В результаті сміливих спільних бойових дій партизанських загонів Орловської і Курської областей, а також українських партизанів було очищено від фашистських окупантів ряд районів південної частини Брянських лісів. Тут був утворений великий «партизанський край», що охоплював територію Трубчевського, Суземського, Комаричського, Брасовського, Навлінського і Вигонігського районів. На території цього краю існувала Радянська влада.

«Партизанський край» в зоні Брянських лісів відіграв виняткову роль у розвитку партизанського руху на території багатьох областей України. Спираючись на нього, як на свою базу, і отримуючи велику допомогу з радянського тилу, від місцевого населення і орловських партизанів, з'єднання українських партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова добре підготувалося і здійснило глибокі рейди з північних районів Сумщини на Правобережну Україну.

Тісна взаємодія була також між українськими і білоруськими партизанами. Перебуваючись під час рейдів по окупованих районах Білорусії, українські партизанські з'єднання і загони, очолювані С. А. Ковпаком, О. Ф. Федоровим, О. М. Сабуровим, В. А. Бегмою і багатьма іншими, всюди завжди зустрічали підтримку з боку місцевого населення і білоруських партизанів. Один з організаторів партизанського руху в Білорусії Герой Радянського Союзу В. І. Козлов розповідає: «Ми встановили контакт з українськими і польськими партизанами, допомагали їм. Відчуття була наша допомога українським партизанам, зокрема бригаді Ковпака, коли вона протягом певного часу перебувала на території Білорусії»¹³.

Про міцні зв'язки і взаємодію між українськими і білоруськими партизанами свідчать такі факти. З 22 травня по 25 червня 1942 р. чернігівській обласний об'єднаний загін О. Ф. Федорова разом з іншими чернігівськими, білоруськими і орловськими партизанськими загонами тт. Маркова, Воронова, Левченка проводили диверсійні операції на залізницях Гомельського вузла. За цей період партизани пустили під укіс 20 ворожих ешелонів, що йшли на фронт з військами, технікою, боеприпасами та іншим військовим майном, висадили в повітря три залізничних мости і віадук¹⁴.

У квітні 1943 р. командир з'єднання українських партизанів С. А. Ковпак і комісар цього з'єднання С. В. Руднев просили начальника об'єднаних партизанських загонів Гомельської області тов. Барикіна провести розвідку мостів через р. Дніпро, гарнізону м. Речиці та найближчих гарнізонів противника, а також розвідку як на правому, так

⁷ Журн. «Українська література», 1944, № 7—8, стор. 127.

⁸ С. А. К о в п а к. От Путивля до Карпат, М., 1945, стор. 120.

⁹ Журн. «Українська література», 1944, № 7—8, стор. 126—127.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 27, арк. 47.

¹¹ В. А н д р е е в. Народная война, Л., 1952, стор. 187.

¹² С. А. К о в п а к. Назв. праця, стор. 61.

¹³ В. И. К о з л о в. Люди особого склада, М., 1953, стор. 259.

¹⁴ В. К л о к о в, І. К у л и к, І. С л и н ь к о. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 88.

і лівому березі Дніпра: підходи, гарнізон, укріплення, озброєння, наявність переправних засобів для перекидання живої сили на лівий берег Дніпра¹⁵.

Під час білоруського рейду Першої Української партизанської дивізії полк ім. С. В. Руднева допоміг білоруському партизанському з'єднанню Комарова розгромити фашистських карателів. Тоді білоруські партизани загону ім. Котовського на відзнаку цієї події подарували командирі полку Д. Бакрадзе саморобний автомат, який у боях показав добрі бойові якості¹⁶.

Велике значення в зміцненні бойової дружби і єдності дій партизанів мали партійні й загальнопартизанські конференції та наради. Одна з таких нарад відбулась у квітні 1942 р. в с. Червоній Слободі, розташованому в глибині Брянських лісів. Про цю нараду С. А. Ковпак говорить: «Нарада в Червоній Слободі ще більше згуртувала нас, українців, з орловськими партизанами. Був створений об'єднаний штаб партизанів Брянських лісів. Після цього проти німців і мад'яр, які блокували Брянські ліси, почались активні операції всіх партизанських загонів, що діяли від Новгород-Сіверського до Суземки. Утворився майже суцільний фронт протяжністю приблизно в 150 кілометрів»¹⁷.

У січні 1943 р. на білоруській землі, в с. Ляховичах, була проведена нарада командування групи партизанських загонів Сумської області з командирами білоруських партизанських загонів. На цій нараді С. А. Ковпак розповів білоруським товаришам про нараду партизанських командирів у Москві, про ті важливі завдання, які були поставлені Центральним Комітетом партії і радянським урядом перед усіма радянськими партизанами¹⁸. На нарадах командири українських і білоруських партизанських загонів обмінювались досвідом організації бойової і політичної роботи.

Постійний міцний зв'язок підтримували між собою протягом усієї війни й інші загони українських та білоруських партизанів.

На території України і Білорусії формувались загони молдавських партизанів, які згодом направлялись в окуповану ворогом Молдавію для розгортання там партизанського руху. В березні 1943 р. на аеродром українського партизанського з'єднання О. М. Сабурова (Лельницький район, Поліська область, БРСР) була скинута перша група організаторів рейдових молдавських партизанських загонів на чолі з тов. Кожухар¹⁹. У травні й червні 1943 р. на цей самий аеродром було скинуто ще дві групи організаторів молдавських партизанських загонів²⁰.

При братерській допомозі українських і білоруських партизанів були створені молдавські партизанські загони ім. Котовського, «За звільнення Радянської Молдавії» та ім. Фрунзе²¹. Дві групи організаторів, які були скинуті в квітні 1943 р. на Україну в районі м. Щорс (Чернігівська область), скоро створили два нових молдавських загони, в яких було багато росіян, українців, білорусів, а також представників інших національностей²².

Використовуючи досвід російських, українських і білоруських партизанів, ЦК КП(б) Молдавії і Український штаб партизанського руху об'єднали молдавські загони і створили два молдавських з'єднання.

Молдавські партизани здійснили рейди по багатьох районах України і Білорусії. Пліч-о-пліч з українськими партизанами вони допомагали Радянській армії визволяти від фашистських загарбників ряд районів України. За час своєї бойової і диверсійної діяльності на українській і білоруській землях тільки партизани Першого молдавського з'єднання пустили під укіс 289 ешелонів з живою силою і технікою ворога, знищили 20 813 гітлерівців, взяли з боями 55 населених пунктів, знищили 50 складів воєнного значення, захопили і знищили 76 танків, 21 бронемашину та інше озброєння²³.

Бойові операції проти ворога молдавські партизани нерідко проводили спільно з українськими і білоруськими партизанами. Так, 24 травня 1943 р. молдавський партизанський загін під командуванням тов. Шкрябача й українські партизани із з'єднання М. М. Попудренка напали на німецько-поліцейський гарнізон у містечку Тушчіві, Чернігівської області. На другий день партизани захопили станцію Хоробичі, підірвали водонапірну башту, зруйнували залізничний міст і скинули під укіс поїзд²⁴.

Спільно діяли українські і молдавські партизани і на території Молдавії. Про це свідчить боротьба українських партизанських загонів ім. Калініна, ім. Дзержинського,

¹⁵ Київський державний історичний музей. Відділ Вітчизняної війни. Фонди музею. док. № МПУ-366.

¹⁶ Там же.

¹⁷ С. А. Ковпак. Назв. праця, стор. 60—61.

¹⁸ Там же, стор. 98—99.

¹⁹ ПА ЦК КП України, ф. 89, оп. 89-1, од. зб. 1, арк. 2, 3.

²⁰ Там же, арк. 4, 6.

²¹ Там же, арк. 4, 5, 7.

²² Там же, ф. 90, оп. 90-1, од. зб. 1, арк. 2, 4, 23.

²³ Там же, ф. 89, оп. 89-1, од. зб. 1, арк. 147—165.

²⁴ Там же, ф. 90, оп. 90-1, од. зб. 1, арк. 9, 26.

ім. Хрушова і молдавських партизанських загонів ім. Котовського, ім. Альошина, ім. Лазо та інших на залізницях Бендери — Бессарабська, Кишинів — Котовськ, Лепуша — Немцани, Кишинів — Яси²⁵.

Під керівництвом Комуністичної партії український народ досяг великих успіхів у партизанській боротьбі. Майже в кожному районі у ворожому тилу були організовані партизанські групи, які скоро виростили в загони, з'єднання. Партизанський рух на Україні набув величезного, справді всенародного розмаху. Він став грізною силою для ворога. В окупованих районах України діяло понад 220 тис. партизанів²⁶. За роки війни вони знищили 464 628 гітлерівських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 4958 військових ешелонів з живою силою, технікою і боеприпасами противника, підірвали 2206 залізничних і шосейних мостів, 915 складів, знищили 13 535 автомашин, 1556 танків і бронемашин, 719 гармат і 211 літаків, спалили і зруйнували 402 німецькі підприємства воєнного значення²⁷. Домагаючи Радянській Армії, українські партизани за час війни відвернули на себе понад 700 тис. ворожих солдатів і офіцерів²⁸.

Великим за розмахом, глибиною і масовістю був партизанський рух у Білорусії. На її території під керівництвом Комуністичної партії діяли 198 партизанських бригад, які об'єднували 1053 партизанських загони, що налічували понад 300 тис. партизанів²⁹. За три роки Вітчизняної війни вони знищили близько 500 тис. фашистських солдатів і офіцерів³⁰, 10 239 ворожих ешелонів, 32 бронепоезди, 298 літаків, 1192 танки, 16 804 автомашин, 7234 паровози, 67 522 вагони, зруйнували 2400 км залізничної колії, висадили в повітря 4274 мости³¹.

В успіхах всенародного партизанського руху на білоруській землі яскраво проявилась сила дружби радянських народів.

На допомогу білоруському народу, який піднявся на партизанську війну проти фашистських загарбників, прийшли всі народи нашої Батьківщини. В партизанських загонах Білорусії пліч-о-пліч з синами білоруського народу проти гітлерівців боролись сини російського, українського, молдавського, литовського, латиського, естонського та інших народів Радянського Союзу.

Білоруські партизани в усьому відчували братню допомогу радянських народів. Тільки з літа 1942 р. по березень 1944 р. партизани Білорусії одержали з радянського тилу понад 60 тис. гвинтівок, 5 тис. кулеметів, 15 тис. автоматів, 400 т вибухових речовин, 100 млн. патронів та інше озброєння і майно. За лінію фронту в радянський тил літаками було вивезено з Білорусії понад 12 тис. поранених і хворих, жінок і дітей, партизанів і партизанок³².

Велику і активну допомогу подали білоруським партизанам москвичі й населення інших областей РРФСР. В з'єднання В. І. Козлова прибув загін автоматників ім. Гастелло, сформований майже виключно з москвичів-комсомольців³³.

Білоруські партизани протягом усієї війни підтримували братні зв'язки з партизанами сусідніх районів і областей РРФСР, України та інших радянських республік. Братня співдружність партизанів значно полегшувала їх боротьбу в тилу ворога, сприяла зростанню їх рядів. Народні месники Білорусії подавали неоцінну допомогу в розгортанні партизанського руху в Литві, Латвії, Естонії. Освейський район БРСР для партизанів Латвії і Литви став міцною опорною базою. Спираючись на неї, партизани здійснювали глибокі рейди на території своїх республік³⁴.

Білоруські партизани передавали своїм литовським і латвійським братам розвідувальні дані, навчали їх тактики партизанської війни, ділились з ними зброєю і боеприпасами, лікували їхніх хворих і поранених, проводили спільні бойові операції проти німецьких частин і підрозділів поліції. Так, партизани білоруських бригад під командуванням Пономарьова, Чернишова і бригади ім. Гастелло передавали литовським партизанам відомості про скупчення ворожих сил, розвідували шляхи переходу в райони Литви. Білоруські партизанські бригади «Спартак», ім. Гастелло і з'єднання литовських партизанів «Жалгіріс», «Вільнос», загін ім. Костаса Калінаускаса спільно про-

²⁵ «Ученые записки Кишиневского пединститута», Кишинев, т. I, 1949, стор. 16.

²⁶ Н. С. Хрушев. Отчетный доклад ЦК КП(б)У XVI съезду Коммунистической партии (большевиков) Украины, К., 1949, стор. 10.

²⁷ Журн. «Партійне життя», 1947, № 5, стор. 57.

²⁸ Журн. «Пропагандист і агітатор», 1945, № 10, стор. 43.

²⁹ Т. Горбунов. Воссоединение белорусского народа в едином Советском социалистическом государстве, М., 1948, стор. 214.

³⁰ Е. И. Бугаев. Советская Белоруссия к тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции, Минск, 1947, стор. 52.

³¹ Т. Горбунов. Назв. праця, стор. 214.

³² И. С. Кравченко. С партией во главе, «Советские партизаны», М., 1961, стор. 388.

³³ В. И. Козлов. Назв. праця, стор. 259.

³⁴ «История Латвийской ССР», т. 3, Рига, 1958, стор. 558.

водили бойові операції на залізницях Вільнюс — Даугавпілс, Вільнюс — Мінськ, Даугавпілс — Кенігсберг і Вільнюс — Гродно³⁵.

Дружно і згуртовано діяли білоруські і латиські партизани. Перші великі партизанські операції на території Латвії були проведені під керівництвом і з участю білоруських партизанів. У тісній бойовій співдружності з латиськими партизанами на початку червня 1942 р. була здійснена операція по розгрому німецького гарнізону в Шкяуне, на території Латвії³⁶.

В Білорусії і Ленінградській області спільно з місцевими партизанами діяли також і естонські партизани³⁷.

В спільних боях білоруських, російських, латиських, литовських і естонських партизанів проти окупантів міцніла дружба братніх народів, зростала впевненість у перемозі над ворогом. У цих боях прибалтійські партизани загартовувались, вивчали теорію і тактику партизанської боротьби, що дало їм можливість широко розгорнути партизанський рух у Прибалтії.

В розгортанні партизанської боротьби в Латвії, Литві і Естонії велике значення мала допомога калінінських і особливо ленінградських партизанів. Один з керівників партизанського руху в Латвії Герой Радянського Союзу В. Самсон пише: «Ленінградський партизанський край був бойовою школою підготовки керівних кадрів партизанського руху... Тут майбутні партизанські командири Північної Латвії пройшли першу бойову школу... Якраз тут склалась і зміцніла бойова дружба російських і латиських партизанів, яка мала велике значення в розвитку партизанського руху в Латвії³⁸.

Спираючись на підтримку російського, білоруського та інших народів нашої країни, партизани Латвії, Литви, Естонії добились серйозних успіхів у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. За весь період війни партизани Латвії знищили 30 тис. гітлерівців, велику кількість танків, автоматів та іншої техніки ворога, пустили під укіс багато військових ешелонів. За неповними даними, литовські партизани пустили під укіс 364 ешелони, вивели з ладу близько 300 паровозів і більше 2 тис. вагонів, знищили понад 10 тис. німецьких солдатів, офіцерів та їх посібників, велику кількість воєнних складів та інших об'єктів, розгромили 18 гарнізонів, захопили великі трофеї³⁹. Естонські партизани знищили близько 3600 гітлерівців, а також велику кількість воєнної техніки ворога⁴⁰. Трулячі Карелії смертельно ненавистю зустріли німецько-фашистських окупантів та їх фінських лакеїв. Карельські партизани постійно відчували допомогу всіх братніх народів СРСР і, насамперед, російського народу. Керуючись почуттям дружби, сотні добровольців з ленінградських партизанських бригад, патріотів Архангельської, Вологодської та інших областей країни об'єднались в партизанські загони і рушили в Карелію. Так, у листопаді 1942 р. був сформований партизанський загін «Комсомолец Карелії». До цього загону ввійшли комсомольці Карелії, Свердловської, Іркутської і Вологодської областей, Красноярського краю і міста Ташкента. В той самий час були створені два інших партизанських загони з представників Архангельської області⁴¹.

У Південній Карелії разом з карельськими партизанськими загонами діяли ленінградські партизани І. І. Сіманова, Г. Алексеева, Б. І. Карасева, І. І. Святотова та ін.⁴²

У бойовій співдружності з іншими народами нашої країни партизани Карелії завдавали великих втрат загарбникам. Тільки за 8 місяців 1943 р. карельські партизани знищили 2036 солдатів і офіцерів противника, 17 гарнізонів, 54 685 м телефонно-телеграфної лінії, 6 гармат, 188 автоматів і гвинтівок, 46 автомашин, 24 склади і бази тощо, а також захопили великі трофеї⁴³.

Партизанський рух, керований Комуністичною партією, подав неочікувану допомогу Радянській Армії в розгромі збройних сил фашистської Німеччини. Радянські партизани своїми бойовими діями в тилу ворога відтягали сотні відбірних частин гітлерівської армії. Тільки влітку і восени 1942 р., в період наступу гітлерівців на берегах Волги, противник змушений був тримати в тилowych районах для боротьби проти радянських партизанів 144 окремих поліцейських батальйони, 26 поліцейських полків, 10 охоронних дивізій СС, два охоронних корпуси, 72 спеціальні частини, 15 польових дивізій, 5 угорських дивізій, білофінські та інші каральні частини⁴⁴.

³⁵ П. Ф. Штарас. В едином строю, «Советские партизаны», стор. 642, 643, 649.

³⁶ В. Е. Лобанюк. В боях за Родину, Минск, 1961, стор. 341.

³⁷ «История Эстонской ССР», Таллин, 1952, стор. 465.

³⁸ В. Самсон. Партизанское движение в Северной Латвии, Рига, 1951, стор. 60.

³⁹ Юстас Палецкис. Советская Литва, М., 1949, стор. 87.

⁴⁰ «История Эстонской ССР», Таллин, 1952, стор. 465.

⁴¹ И. С. Яковлев. В лесах Карелии, «Советские партизаны», стор. 688.

⁴² П. Р. Швердалкин. Народ взялся за оружие, «Советские партизаны», стор. 84.

⁴³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 788, арк. 143.

⁴⁴ М. Лахтиков. Советская Армия — армия братства и дружбы народов СССР, М., 1952, стор. 108.

Сила партизанського руху полягала в його тісному зв'язку з народом. В. І. Ленін характеризував партизанів як людей, що «вирішили битися не на життя, а на смерть, знають чудово місцевість, зв'язані найтісніше з населенням»⁴⁵. Комуністична партія, керуючись цим положенням, завжди вчила партизанів підтримувати і зміцнювати зв'язки з населенням. «Якби ми діяли тільки силами свого загону, ми нічого не змогли б зробити, дуже скоро ми були б паралізовані і навіть знищені. Населення було нашим вірним помічником і захисником. На всіх етапах боротьби воно було нашою міцною і надійною опорою в тилу ворога»⁴⁶. — писав Герой Радянського Союзу командир партизанського загону Д. Медведєв. Населення допомагало партизанам зброєю, продуктами харчування, одягом. Радянські патріоти збирали для партизанів розвідувальні дані, попереджали їх про підготовку виступів «карателів», з ризиком для життя переходили до партизанів. Населення всіх тимчасово окупованих радянських районів показало зразки героїзму і відданості Батьківщині.

За своєю силою, розмахом та ідейністю партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни стояв незрівняно вище партизанського руху в минулому. Він мав масовий, загальнонародний характер. Комуністи були душею партизанського руху. В тяжку годину випробувань, що припали на долю радянських людей, комуністи лишилися на своєму бойовому посту в тилу ворога, продовжуючи з підпілля керувати боротьбою проти німецьких загарбників. Так, коли ворог окупував Орловську область, 22 міських райони і райкоми партії, сотні первинних партійних і комсомольських організацій пішли в підпілля⁴⁷. На Україні велику організаційну і партійно-політичну роботу серед населення в тилу ворога, спрямовану на зміцнення збройної боротьби проти фашистських загарбників, проводили Київська, Харківська, Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Чернігівська, Сумська, Ровенська, Житомирська області та багато районних і первинних підпільних партійних організацій. У партизанських загонах України було близько 15 тис. комуністів⁴⁸. Для посилення керівництва партійним підпіллям і партизанським рухом у тилу ворога у вересні 1942 р. був створений нелегальний ЦК КП України з 17 членів ЦК під керівництвом М. С. Хрущова⁴⁹.

У Білорусії в тилу ворога було 1113 первинних партійних організацій в партизанських бригадах і загонах і 184 територіальних підпільних організацій, працювали 9 підпільних обкомів і 174 міських райкомів Комуністичної партії Білорусії⁵⁰.

На окупованій ворогом території комуністи проводили велику агітаційно-пропагандистську роботу. Комуністи-партизани несли в маси слово правди, читали радянські листівки і газети, викладали зміст повідомлень Радянського Інформбюро і ТАРС. У цьому їм активно допомагали комсомольці, безпартійні активісти.

В багатьох партизанських загонах виходили газети і листівки. Так, у партизанських загонах України видавалось 22 друковані газети: «Радянська Україна», «Червоний прапор», «Більшовицька Правда» та ін.⁵¹

Організована комуністами в тилу ворога преса відіграла виняткову роль у зміцненні дисципліни і бойового духу партизанів, підіймала населення окупованих районів на всенародну боротьбу проти ворога.

Комуністи забезпечували виконання бойових операцій, показуючи приклад мужності і героїзму. Багато комуністів за героїзм, проявлений в боях з окупантами, були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Серед них: О. Іжукін, П. Стрілець, О. Бондаренко, М. Дука, В. Рябок (з Орловщини); С. Ковпак, С. Руднев, О. Федоров, М. Попудренко, В. Бегма (з України); К. Заслонов, М. Сильницький, Т. Бумажков, О. Ісаченко, Ф. Язикович (з Білорусії) та ін.

Безстрашні воїни-комуністи були в партизанських загонах основною, цементуючою, організуючою силою, керівниками і натхненниками всенародної нещадної боротьби з німецько-фашистськими загарбниками.

Під керівництвом партійних організацій активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників вела наша славна молодь. Командир з'єднання українських партизанів Герой Радянського Союзу М. І. Наумов згадує: «Комсомольське плем'я ні за що не хотіло лишатись осторонь боротьби з німецько-фашистськими загарбниками і пробивалося у загоны через будь-які рогатки, як пробивається у весняну пору зелена поросль»⁵².

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 103.

⁴⁶ Д. Медведєв. Сильные духом, М., 1951, стор. 54.

⁴⁷ Р. Сидельский. Борьба советских партизан против фашистских захватчиков, М., 1944, стор. 42.

⁴⁸ Н. С. Хрущев. Отчетный доклад ЦК КП(б)У XVI съезду Коммунистической партии (большевиков) Украины, К., 1949, стор. 10.

⁴⁹ Л. Е. Кизя, В. И. Клоков. Украина в пламени народной войны, «Советские партизаны», М., 1961, стор. 482.

⁵⁰ Журн. «Большевик Белоруссии», 1949, № 3, стор. 18.

⁵¹ Журн. «Пропагандист і агітатор», 1945, № 10, стор. 40.

⁵² М. І. Наумов. Хинельские походы, Л., 1953, стор. 61.

Комсомольці і молодь були великою силою в партизанському русі. В багатьох партизанських загонах комсомольці і молодь становили від 60 до 70% бійців, а деякі партизанські загоны складались виключно з молоді⁵³.

В тилу німецько-фашистських загарбників діяли підпільно комсомольські організації. До 1943 р. на окупованій ворогом території нашої країни було 1780 первинних підпільних комсомольських організацій⁵⁴.

Комсомольці-підпільники успішно вели пропагандистську і агітаційну роботу серед населення окупованих районів, добували і переправляли до партизанів зброю, медикаменти, продовольство, збирали розвідувальні дані.

Всій країні відомі героїчні подвиги комсомольців-підпільників Калузької області, Краснодона, Полтави, Каунаса, Кривого Рога, Ніжина і Львова. Підпільні комсомольські організації, допомагаючи партії згуртувати і підняти на боротьбу з ворогом населення в окупованих районах, були бойовими помічниками підпільних партійних організацій.

Могутній всенародний партизанський рух, масовий героїзм радянських людей у тилу ворога є яскравим проявом непорушної дружби радянських народів, яка водночас була одним з найважливіших джерел сили цього руху. Комуністична партія, очоливши боротьбу народних месників, надала їй організовані форми, цілеспрямованість, високу свідомість.

М. В. КОВАЛЬ

СПІВРОБІТНИЦТВО ДІЯЧІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ РЕСПУБЛІК СРСР ПІД ЧАС ВІЙНИ

Одним з джерел перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була соціалістична співдружність радянських народів, яка ще більше загартувалася в спільній боротьбі проти фашистських загарбників. Політичне, економічне і культурне співробітництво та взаємодопомога народів СРСР у той час набули нового змісту і розвивалися під гаслом: «Все для фронту, все для перемоги!» Яскравим проявом братерської дружби радянських народів у роки війни була творча співдружність учених, письменників, артистів, композиторів і художників Радянської України та діячів науки і культури республік Середньої Азії і Башкирської АРСР.

На початок 1942 р., внаслідок окупації німецько-фашистськими загарбниками більшої частини території України, у братніх Узбецькій, Казахській, Туркменській, Таджикиській, Киргизькій, Башкирській радянських республіках були зібрані значні творчі сили українського народу. В евакуації почали працювати 16 науково-дослідних інститутів наркомзему і наркомздраву УРСР, 21 наукова установа Академії наук УРСР, більше 20 вищих учбових закладів (ряд інших вузів стали факультетами місцевих інститутів), понад 40 театрів, спілки письменників, композиторів, художників України¹.

Евакуйовані представники української творчої інтелігенції перебували в Уфі, Ташкенті, Самарканді, Фергані, Ашхабаді, Алма-Аті, Актюбінську, Караганді, Қустанай, Фрунзе, Душанбе, Семипалатинську, Казані, Қзил-Орді, Акмолінську та інших містах². В деяких з цих міст було зосереджено досить багато працівників науки і культури. В Уфі, наприклад, працювало більше 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників АН УРСР. З 58 евакуйованих композиторів 18 були в Ташкенті й Ашхабаді. В Уфі перебували 20 українських письменників, Ташкенті — 18, Самарканді — 13, Ленінабаді — 4. В Ташкенті, Уфі, Алма-Аті, Самарканді працювало кілька десятків українських художників³. Багато з цих діячів української науки і культури своїми видатними досягненнями були відомі не тільки в Радянському Союзі, а й за його межами⁴.

З перших днів евакуації українські вчені, діячі мистецтва і літератури були оточені повагою і піклуванням з боку російського, казахського, узбецького, туркменського, таджицького, башкирського та інших народів. Керівні організації братніх республік зробили все можливе, щоб створити сприятливі умови для їхньої роботи.

Своє основне завдання вчені, діячі мистецтва і літератури Радянської України вбачали в тому, щоб науковими відкриттями, високохудожніми патріотичними творами

⁵³ «Победа. Сборник материалов», вып. 5, Нальчик, 1945, стор. 51.

⁵⁴ «За нашу Советскую Родину», М., 1948, стор. 4.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІІ ЦК КП України), ф. 1, оп. 16, од. зб. 5, арк. 11—12, 14—18; од. зб. 49, арк. 4—6, 7—8; од. зб. 59, арк. 25.

² Там же, од. зб. 124, арк. 195.

³ Там же, оп. 14, од. зб. 436, арк. 28; оп. 16, од. зб. 64, арк. 22—23; од. зб. 43, арк. 190—195, 199—202; од. зб. 44, арк. 39; од. зб. 175, арк. 165.

⁴ Див. О. Богомолец. Вчені України в дні війни, Уфа, 1942.

допомогти радянському народові мобілізувати свої сили на розгром ворога. Вони приділяли велику увагу питанням розвитку народного господарства, науки, мистецтва і літератури народів, серед яких жили. Багато зробили діячі науки і культури України для популяризації досягнень українського радянського образотворчого мистецтва, літератури, театру, кіно, музики.

Особливо велику допомогу братам народам подали вчені Академії наук УРСР, яка працювала в Уфі. Науково-виробничі зв'язки АН УРСР не обмежувалися територією Башкирії, а охоплювали весь Урал, частково Казахстан і Сибір. Відразу після переїзду в Уфу до планів відділень фізико-математичних, технічних, біологічних наук українські вчені внесли зміни і доповнення, спрямовані на організацію практичної допомоги промисловості і сільському господарству східних районів.

Велику науково-дослідницьку роботу провели у співробітництві з башкирськими організаціями інституту хімії, геології, енергетики, металургії щодо розвитку деяких золотоносних районів братньої республіки⁵. Спеціальні партії в складі співробітників цих інститутів протягом 1942 р. успішно досліджували мінералогію рідких елементів і поліметалічних руд в Учалинському поліметалічному родовищі. Особливо цікавили українських учених проблеми організації виробництва алюмінію на базі використання місцевих бокситів і збільшення виплавки міді в Казахстані за рахунок нових джерел сировини⁶. Серйозну увагу АН УРСР привертало питання розвитку чорної і кольорової металургії, а також покладів бурого вугілля в східних районах СРСР.

Значний вклад у розвиток металургійної промисловості Казахстану внесли науковці Фізико-технічного інституту АН УРСР, які працювали в найтіснішому зв'язку з промисловими підприємствами. Спеціальні бригади науковців постійно консультували виробників в різних спеціальних питаннях і водночас брали безпосередню участь у раціоналізації виробництва. За час евакуації було розроблено і впроваджено на підприємствах кольорової промисловості Казахстану виробництво кальцію, сірчастого натрію, рідкого скла, карборунду, сурми, свинцю та ін. На Б'лхашському мідкомбінаті успішно проведена серія заходів по збереженню мідного пилу. Бригада співробітників інституту під керівництвом професора М. І. Корсунського багато зробила для визначення радіоактивних покладів у надрах Казахстану⁷.

Повсякденну допомогу промисловості Узбекистану подавали науковці Київського політехнічного інституту, що перебував у Ташкенті. За час евакуації вони розв'язали проблеми використання місцевої сировини, підвищення продуктивності машинобудівної промисловості, організації і розвитку енергетичної бази Узбекистану та ін. Професорсько-викладацький склад і студенти інституту взяли безпосередню участь у монтажі устаткування евакуйованих у Ташкент підприємств, працювали на народних будовах Узбекистану, підвищували кваліфікацію інженерно-технічних працівників заводів, допомагали розгортати роботу інженерно-технічних товариств. Важливе значення для дальшого розвитку промисловості Узбекистану мало проектування ними перших у республіці металургійного комбінату і механізованого склозаводу. Вчені Київського політехнічного інституту сприяли спорудженню перших в Узбекистані заводів по виробництву феросплавів і каучуку на базі місцевої сировини⁸. Значну допомогу подали вони місцевим спеціалістам в організації у Середній Азії цукроваріння, виробництва соди і паперу⁹.

Велике значення для промисловості будівельних матеріалів Башкирії та Уралу мали дослідження, проведені співробітниками Інституту хімії АН УРСР, в результаті яких було розв'язано питання про використання місцевих глин¹⁰.

Протягом 1942 — першої половини 1943 рр. в Академії наук УРСР широко провадилися гідрогеологічні дослідження «Великої Уфи», які згодом лягли в основу вироблення методики боротьби з кастровими явищами¹¹.

Дуже важливими для економіки Башкирської АРСР були праці, проведені АН УРСР по водопостачанню республіки. Оскільки відсутність рідкого хлору не давала можливості хлорувати воду звичайними методами, населення постійно відчувало недостачу води, придатної для пиття. Жителям Уфи та інших населених пунктів допомогли українські хіміки, які створили установку для очистки води з допомогою гіпохлоритомнатрію, одержуваного у розчині електrolітичним шляхом. З травня 1942 р. вода Уфи і 20 інших міст очищувалась цими установками¹². Крім того, науковці Інсти-

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 5, арк. 14.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 16, од. зб. 5, арк. 14; оп. 14, од. зб. 436, арк. 35.

⁷ Там же, оп. 14, од. зб. 436, арк. 77.

⁸ «О деятельности коллектива Киевского индустриального института в г. Ташкенте в дни Великой Отечественной войны», К., 1944, стор. 2, 7.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 988, арк. 38.

¹⁰ Там же, оп. 14, од. зб. 436, арк. 40.

¹¹ Там же, од. зб. 91, арк. 57.

¹² Там же, арк. 53.

туту геології АН УРСР склали гідрогеологічну карту і провели гідрогеологічне районування Башкирії¹³.

Активну участь українські вчені взяли і в роботі по оздоровленню озер і водоймищ Башкирії. Співробітники Інституту фізичної хімії АН УРСР розробили рецептуру замінювача нафти для заливки водоймищ у боротьбі проти личинок малярійного комара. Новим способом було оброблено близько $\frac{1}{5}$ водоймищ республіки¹⁴.

Під час дослідження озер і водоймищ Башкирії та Середньої Азії українські вчені відкрили високі лікувальні якості деяких з них. Так, цілющими виявились вода і донні мули озера Кандри-Куль. Вони негайно були використані з лікувальною метою в трьох місцевих госпіталях¹⁵. Зацікавившись цілющими якостями соляного озера, розташованого в Байрам-Алійському районі Туркменської РСР (поблизу руїн старого міста Мевр), співробітники Одеського університету встановили, що грязі цього озера є кращими за своїми якостями, ніж грязі Сак (Крим) та одеських курортів, і дуже добре впливають на відновлення тканин і швидке загоювання ран. Грязі Байрам-Алійського озера стали широко застосовуватися у лікувальних процедурах¹⁶.

Чималу допомогу подали вчені України сільському господарству братніх республік. Ряд сільськогосподарських науково-дослідних інститутів (наприклад, Український інститут соціалістичного землеробства та ін.) і вузів, в яких працювало багато відомих учених України, брали безпосередню участь у розвитку сільськогосподарського виробництва Середньої Азії і Башкирії. Керуючи кафедрою агрохімії в Казахському сільськогосподарському інституті, А. І. Душечкін написав одну з своїх видатних праць «Підвищення ефективності фосфоритів Кара-Тау». Широкі й успішні досліді по лінійному садінню свіжозібраних бульб картоплі проводилися в Туркменії науковцями Одеського університету¹⁷.

Українські ботаніки і фармацевти з перших днів евакуації почали вивчати флору східних районів СРСР з метою знайти сировину для виробництва ліків і лікувальних препаратів. У Башкирії, Узбекистані та інших республіках знайдено сировину, на основі якої налагоджено масовий випуск найважливіших лікувальних препаратів (інсуліну, адреналіну та ін.), а також вітамінів. Цю роботу проводили Український інститут експериментальної ендокринології, інститути ботаніки і хімії АН УРСР та інші установи. Одночасно вчені України вивчали флору братніх республік. Інститут ботаніки АН УРСР організував ряд експедицій для складання гербарію флори Башкирії. На кінець перебування в евакуації українські вчені підготували перший визначник флори Башкирії, який включав 1500 видів рослин, поширених у республіці¹⁸.

Тісні ділові зв'язки з науковими і мистецькими організаціями Башкирії і Середньої Азії встановили українські економісти, історики, археологи, мовознавці і літературознавці. Основне місце в тематичному плані Інституту економіки зайняли питання допомоги у розвитку народного господарства республіки. На замовлення Держплану БАРСР співробітники інституту виконали роботу по економіко-географічному вивченню 15 адміністративних районів Башкирії з метою розміщення на її території евакуйованих підприємств, а також для дальшого розвитку продуктивних сил¹⁹. Одночасно вивчалось розміщення корисних копалин у Башкирії. В кінці 1941 — на початку 1942 рр. інститут узяв найактивнішу участь у складанні трудового балансу БАРСР виявляючи потреби у робочій силі і резервах праці²⁰. Ряд найважливіших досліджень спрямованих на допомогу Башкирії, Інститут економіки виконував спільно з іншими установами АН УРСР. У співробітництві з науковцями інститутів енергетики і геології АН УРСР економісти склали проекти розвитку енергобазиса і енергогосподарства промисловості Башкирії²¹.

Певну роль у підготовці кадрів вищої кваліфікації в Башкирії відіграли історики АН УРСР, викладаючи курс історії СРСР і ряд спецкурсів у Башкирському педагогічному інституті²².

Пам'ятники матеріальної культури Башкирської АРСР, західного та південно-приуралля досліджували археологи України, які створили праці про бронзовий вік у Башкирії і давню металургію на її території. Проводились дослідження башкир

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 91, арк. 40.

¹⁴ Там же, арк. 51.

¹⁵ Там же, арк. 54.

¹⁶ «История Туркменской ССР», т. II, Ашхабад, 1956, стор. 634.

¹⁷ «Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова. Анотації наукових робіт виконаних у 1941—1945 рр.», Одеса, 1946, стор. 41—43.

¹⁸ Газ. «Правда України», 16 січня 1945 р.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 145, арк. 69—71.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, од. зб. 45, арк. 3—4.

²² Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 1, спр. 8, арк. 69.

ських могильників IV—VII ст. н. е.²³ Українські мовознавці допомогли башкирським філологам у підготовці «Нарису башкирської діалектології»²⁴

За час евакуації в українських вузах було підготовлено чимало висококваліфікованих спеціалістів з місцевого населення. Лише Харківський хіміко-технологічний інститут, що перебував у м. Чирчику (УзРСР), за роки евакуації зріс з 10 до 400 студентів і випустив близько 100 інженерів-хіміків²⁵.

Практичну допомогу земельним органам, колгоспам і радгоспам, а також місцевій промисловості подали такі українські сільськогосподарські інститути, як Луганський, що працював у Таджикистані, Харківський — в Узбекистані, Полтавський — в Уральську та ін.²⁶ Як факультети різних інститутів працювали 17 українських вузів²⁷ — Київський політехнічний інститут, Харківський інститут інженерів залізничного транспорту ім. С. М. Кірова, евакуйовані в Ташкент, Київський і Харківський стоматологічні інститути, а також Харківський ветеринарний інститут, що працювали у Фрунзе, та ін.²⁸ Завдяки їх діяльності було налагоджено підготовку місцевих кадрів за новими спеціальностями, в яких братні республіки відчували надзвичайну потребу. Після реєвакуації українських вузів на базі ряду з них у братніх республіках були створені нові інститути і факультети. Так, на базі Київського політехнічного інституту, що був реєвакуйований у 1944 р. в Київ, виникли при Середньоазіатському індустріальному інституті зовсім нові для Узбекистану механічний факультет, а також теплотехнічна спеціалізація енергетичного факультету²⁹.

Українські професори, викладачі та студентство проводили велику громадську і масово-політичну роботу серед місцевого населення, читали лекції, доповіді, виступали в пресі з статтями на політичні і науково-популярні теми. Практичну допомогу викладачам історії вузів Казахської РСР та Туркменської РСР у підвищенні їх наукової та педагогічної кваліфікації, в складанні кандидатського мінімуму і підготовці дисертацій подали професори і викладачі Об'єднаного українського державного університету в Кизил-Орді і Одеського державного університету в Байрам-Алі³⁰. Дружия і безкорислива допомога українських учених сприяла дальшому піднесенню промисловості і сільськогосподарства східних районів СРСР.

За час Великої Вітчизняної війни значно змінили і розвинулись творчі зв'язки між українською культурою, з одного боку, і культурами народів інших радянських республік, з другого. Сотні українських митців не тільки знайомили братні народи з багатющою культурою України, а й усіма засобами прагнули внести свій вклад у розвиток театру, мистецтва і літератури братніх народів, передати свій досвід молодим діячам культури Радянського Сходу.

Великих успіхів у зміцненні братерства культур радянських народів добились представники українського театрального мистецтва. Українські театри, в яких працювали відомі артисти і режисери А. Бучма, Д. Мілютенко, Г. Юра, М. Романов, Ю. Лавров, І. Мар'яненко, М. Крушельницький, Б. Романицький, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут та ряд інших, у період евакуації давали спектаклі і концерти в Ташкенті, Алма-Аті, Фрунзе, Душанбе, Уфі, Бугуруслані, Намангані, Улан-Уде, Токмаку, Чимкенті, Бухарі, Оші, у сотнях інших міст та населених пунктах країни. Концертні бригади українських артистів можна було бачити і на будівництві залізниць в Казахстані, і на лісорозробках в Башкирії, і на польових станах в Узбекистані. І всюди з боку широких народних мас артисти України зустрічали найщиріший інтерес до українського театру.

Прагнучи задовольнити мільйонні маси глядачів, артисти працювали з винятковим напруженням. Наприклад, дніпропетровський театр ім. Т. Г. Шевченка в Актюбінську з вересня 1941 до травня 1943 рр. поставив 20 п'єс, дав 570 спектаклів, які проглянули півмільйона глядачів³¹. Долаючи труднощі воєнного часу, українські театри в найстисліші строки готували нові вистави, створювали декорації, костюми. Так, Київський театр української драми ім. І. Франка, що перебував у Семипалатинську, лише за 1942 р. підготував і поставив сім нових спектаклів³².

²³ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 1, спр. 4, арк. 21, спр. 3, арк. 1, спр. 4, арк. 20.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 30 вересня 1944 р.

²⁵ «Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города», Харьков, 1944, стор. 20.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 864, арк. 66; оп. 16, од. зб. 5, арк. 9, 11; од. зб. 49, арк. 4.

²⁷ Там же, оп. 16, од. зб. 49, арк. 7, 8.

²⁸ Там же, оп. 14, од. зб. 864, арк. 161; оп. 16, од. зб. 5, арк. 8, 9.

²⁹ Там же, оп. 16, од. зб. 988, арк. 38.

³⁰ «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет», Харьков, 1955, стор. 312; «Історія Київського університету», К., 1960, стор. 371; «Історія Української РСР», т. II, К., 1956, стор. 562.

³¹ Газ. «Література і мистецтво», 20 травня 1943 р.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 59, арк. 9.

Всіляко прагнучи популяризувати мистецтво свого народу, українські артисти разом з тим показували кращі зразки російського і західного репертуару. Поряд з п'єсами Тобілевича, Старицького, Корнійчука, Кочерги на українській сцені йшли твори Островського, Горького, Шекспіра, Лопе де Вега.

З свого боку, діячі українського театру постійно і уважно знайомилися з багатою театральною культурою Казахстану, Узбекистану та інших радянських республік, включаючи її кращі зразки до свого репертуару. Харківський театр оперети, працюючи в Самарканді, поставив п'єсу про національного героя і улюбленця узбецького глядача Ходжу Насредіна³³. Київський театр ім. І. Франка з допомогою казахського драматурга М. Ауезова підготував п'єсу «Капланди» (у перекладі на українську мову І. Стеценка), а після переїзду до Ташкента театр включив у репертуар п'єсу узбецького поета і драматурга Х. Аліджанова «Муканна» (переклад М. Терещенка)³⁴.

У свою чергу узбецькі артисти ставили на своїй сцені твори української драматургії. Ашхабадський драматичний театр поставив у перекладі на туркменську мову п'єсу А. Корнійчука «Фронт»³⁵. Ташкентський театр музикальної драми ім. Мукумі показав славетну українську оперу «Наталка Полтавка» у перекладі узбецькою мовою³⁶. Даючи оцінку цьому спектаклю, газета «Правда Востока» підкреслювала, що українські пісні, виконані узбецькою мовою на сцені, ввійшли у побут узбецького глядача, що є незаперечним показником великого успіху вистави «Наталка Полтавка» та її виконавців³⁷.

Нерідко український і місцевий театри готували і ставили спектаклі об'єднаними зусиллями. Так, колектив Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, що до середини 1942 р. перебував в Уфі, створив спільно з Башкирським оперним театром такі спектаклі, як «Травіата», «Євгеній Онегін», «Ріголетто», «Іван Сусанін», «Севільський цирульник» та ін.³⁸. Спільна робота театрів УРСР з театрами інших республік мала величезне значення для зміцнення ідейно-творчих зв'язків між мистецькими працівниками Радянської України та інших республік.

Виступи українських театрів у далеких від України республіках Середньої Азії і Башкирській АРСР залишили глибокий слід в їх культурному житті. За короткий час українські митці завсювали любов і повагу найширших мас трудящих. Відзначаючи це, Семіпалатинський обком партії повідомляв М. С. Хрущову: «Тут, у Казахстані, яскраве українське слово видатних майстрів театрального мистецтва Радянської України сприймається так само гаряче і широко, як сприймалося їхнє мистецтво на Україні»³⁹. Про те, що трудящі братніх народів відчували сердечну вдячність до українських митців за їх невтомну роботу, свідчить хоча б такий факт. У день 25-ї річниці встановлення Радянської влади на Україні колгоспники артіль «Яш Ленінці», Ферганського району (УзРСР), вирішили по-своєму віддячити акторам Харківського театру драми ім. Т. Г. Шевченка. На кількох десятках арб вони привезли артистам велику кількість продуктів, у тому числі 13 т картоплі, 5 баранів, півтори тонни рису тощо. На урочистому мітингу голова колгоспу сказав: «Хай наші скромні дарунки ще раз доведуть, якою цінною і непорушною є дружба всіх народів нашої країни. Наші гостинці вам, брати, від усієї душі!»⁴⁰.

Багатогранну творчу роботу в братніх республіках розгорнули художники Радянської України. Поряд із створенням художніх полотен і скульптурних творів про героїчну боротьбу радянських народів на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога українські художники розробляли теми про працю, життя і побут казахського, туркменського, узбецького, башкирського та інших народів нашої багатонаціональної країни. Тема дружби народів захоплює багатьох відомих українських майстрів пензля. Портрет відомого башкирського поета Сайфі Кудаша і близько 300 зарисовок і акварелей, присвячених Башкирії та її народу, написав А. Шовкуненко⁴¹. Ряд праць на башкирську тематику, в тому числі картину «Уфа», створив К. Трохименко, 25 акварельних праць про Казахстан та шість акварелей, присвячених Узбекистану, для Самаркандського художнього музею написав В. Касіян⁴².

Цікаві твори, що уславлювали героїчну працю робітників і колгоспників Туркменії, дала Т. Нелінгер. Вона створила і кілька портретів кращих представників туркменського народу, серед них співаки Ено. Бюст народного героя Казахстану Амангельди Іманова зробив український скульптор Ю. Білостоцький⁴³. Ці і багато інших

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 59, арк. 26.

³⁴ Там же.

³⁵ «История Туркменской ССР», т. II, стор. 637.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 59, арк. 26.

³⁷ Газ. «Правда Востока», 3 січня 1944 р.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 45, арк. 10.

³⁹ Там же, оп. 14, од. зб. 77, арк. 1.

⁴⁰ Газ. «Література і мистецтво», 20 січня 1943 р.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 174, арк. 17.

⁴² Там же, од. зб. 52, арк. 15.

⁴³ Там же, од. зб. 61, арк. 3.

праць, створених українськими майстрами, дістали високу оцінку художньої громадськості братніх республік.

Однією з форм популяризації досягнень художників Радянської України в період Великої Вітчизняної війни були виставки їх творів у різних містах Середньої Азії і Башкирії. На виставці, що діяла в 1942—1943 рр. в Уфі, було представлено близько 350 праць різних жанрів 60 художників⁴⁴. У лютому 1943 р. у Самарканді було відкрито виставку творів українських радянських художників, присвячену героїчній боротьбі радянських народів проти німецького фашизму⁴⁵. Активну участь брали українські майстри у виставці «Казахстан у Вітчизняній війні». Як зазначав письменник Ю. Смолич у рецензії на праці, що демонструвалися на цій виставці, українські художники «зовсім щільно підійшли до казахського мотиву і в основному вдало опанували його»⁴⁶.

Великим успіхом користувалися індивідуальні вистави праць українських графіків, скульпторів, живописців: З. Толкачова в м. Мари (Туркменської РСР), І. Плещинського в Уфі, І. Міщенко в Самарканді, Р. Мельничука в Ашхабаді та ін.⁴⁷.

Українські художники, скульптори, архітектори, перебуваючи в братніх республіках, виконували велику роботу по оформленню вікон ТАРС, по підготовці ілюстративних матеріалів для місцевих газет тощо, брали участь у створенні проекту реконструкції Самарканда, Уфи та інших міст⁴⁸. У художньому фонді Спілки радянських художників України в Уфі було відкрито майстерню по виготовленню скульптури «малих форм»: статуєток, бюстів, барельєфів народних героїв минулого і сучасного⁴⁹.

Велику допомогу подавали художники Радянської України місцевим митцям. Так, група українських художників, що перебувала в Ашхабаді, значно сприяла активізації роботи Спілки радянських художників Туркменії, створенню філіалу художнього фонду, налагодженню воєнно-шефської роботи Спілки, поліпшенню виробничих і побутових умов місцевих художників. Українські митці організували цикл лекцій з історії та теорії образотворчого мистецтва та ін.⁵⁰ Про роль і вплив українських митців у Туркменії свідчить той факт, що головою Спілки художників Туркменської РСР під час війни був обраний український художник С. В. Ткаченко⁵¹.

У роки Великої Вітчизняної війни ще більш цілеспрямованою і плідною стала співдружність композиторів України і братніх республік. Високохудожня музикальна культура народів Середньої Азії і Башкирії викликала великий інтерес з боку українських композиторів, які робили свій посильний вклад у її дальший розвиток. Близьке знайомство з життям братніх народів та їх музичним мистецтвом дозволило багатьом українським композиторам розширити тематику своєї творчості, збагатити свою музичну палітру фарбами місцевого фольклору.

У період евакуації українськими композиторами у співпраці з казахськими, башкирськими, узбецькими поетами і драматургами було створено значну кількість творів різних жанрів. У кінці 1941 р. П. Козицький спільно з башкирським драматургом Ібрагімовим і поетом С. Кудашем написали оперу «За Батьківщину». Її музика, в стилі українських і башкирських мелодій, відзначалася героїчним пафосом. Ця опера мала великий успіх на сцені Башкирського оперного театру⁵². Багатий епос і мелодії народів Середньої Азії використав Ю. Мейтус, створюючи оперу «Акбадан» і першу туркменську симфонію. Багатства танцювальних мелодій братніх народів Середньої Азії використав і композитор Нахабін у сюїті на теми народів СРСР, створений під час війни. Романи на тексти Джамбула написав композитор П. Ско-рульський⁵³. Л. М. Ревуцький написав музику до п'єси відомого узбецького драматурга К. Яшена «Смерть німецьким окупантам!», поставленої театром ім. Хамза. Н. Н. Віленський у співтворстві з узбецьким композитором-мелодістом М. Алієвим написав ряд симфонічних п'єс і обробок народних узбецьких мелодій⁵⁴.

Плідно працювали українські композитори по штовханню узбецьких музичних кадрів. Кафедра композиції, теорії та історії музики ташкентської консерваторії, керована Л. М. Ревуцьким, розгорнула велику науково-дослідну і творчу роботу, особливо у галузі вивчення народної узбецької музики і створення на її основі нових творів. Перебуваючи у братніх республіках, композитори УРСР зробили свій вклад і в розвиток пісенної творчості народів Радянського Сходу. Разом з тим, засвоївши пісенні

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 174, арк. 16.

⁴⁵ Газ. «Література і мистецтво», 20 травня 1943 р.

⁴⁶ Газ. «Література і мистецтво», 30 вересня 1942 р.

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 61, арк. 2; Газ. «Література і мистецтво», 15 червня 1943 р.; 15 серпня 1943 р.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 52, арк. 14 зв.

⁴⁹ Газ. «Література і мистецтво», 15 червня 1943 р.

⁵⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 61, арк. 1.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же, од. зб. 63, арк. 35—37.

⁵³ Газ. «Література і мистецтво», 30 липня 1942 р.

⁵⁴ Газ. «Правда Украины», 31 травня 1944 р.

скарби казахів, башкир, узбеків та інших народів, вони збагатили свою національну музичну мову, тематику, образи.

Чуття єдиної родини, дружба радянських народів та їх бойове братерство яскраво проявились у творчій співдружності письменників Радянської України і братніх республік. Спільна боротьба проти фашистських загарбників ще більше зміцнила і збагатила велику дружбу братніх літератур.

На землі узбецького народу плідно трудилися відомі українські літератори В. Владко, О. Ільченко, М. Терещенко, В. Зоровий, М. Ушаков та ін. У ряді творів, написаних у той період, висвітлюється спільна боротьба російського, українського, узбецького та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни проти іноземних загарбників. У «Ташкентському зошиті» М. Терещенка, виданому в Узбекистані з 1944 р., оспівувалась героїчна боротьба всіх народів СРСР за Радянську Україну. Перебуваючи в Узбекистані, М. Терещенко вивчав характер, звичаї, історію, культуру узбецького народу, успішно працював над антологією узбецької поезії ХІ—ХХ ст. (в українських перекладах)⁵⁵. Результатом цієї великої і копіткої праці був поетичний збірник «Слово і слава», присвячений життю і діяльності видатних письменників Узбекистану. Чимало було зроблено українськими поетами і фольклористами, зокрема П. Г. Тичиною, для розробки башкирської літературної спадщини і фольклору.

Темі дружби братніх українського і туркменського народів приділяли велику увагу українські літератори, що проживали в Ашхабаді. Сердечне ставлення, яке вони зустріли тут, викликало бажання ще більше розвивати і зміцнювати творчу співдружність радянських літератур України і Туркменії.

А в серці ми для тебе ціле море
Любові з України привезли,
Пересягнули ріки й гори,
Щоб стрітися з землею Кер-Огли,

— так писала українська поетеса А. Турчинська в поезії «Шевченко і Махтумкулі», звертаючись із словом подяки до туркменського народу.

В період перебування в Туркменії драматург Ю. Дольд-Михайлик написав п'єсу «Старе русло» про роботу вчених Туркменії в роки війни. Він же разом з Г. Коваленком на замовлення Управління в справах мистецтв Туркменської РСР займався підготовкою антології туркменської прози і поезії⁵⁶. В тісному співробітництві з казахськими письменниками і поетами в Алма-Аті працювала група українських літераторів (Ю. Смоліч, Н. Забіла, Ф. Кравченко, Ф. Бурлака та інші).

Поети і письменники братніх республік у свою чергу приділяли велику увагу розробці української теми. «Нас глибоко захоплюють і хвилюють теми України», — писав відомий поет Узбекистану Г. Гулям. У своїх творах він оспівував дружбу українського і узбецького народів. Так, у вірші «Ти не сирота» Гулям розповідав, як узбецька сім'я усиновила під час війни українського хлопчика, який втратив батьків.

Яскравим проявом літературного єднання українського народу і братніх народів Середньої Азії і Башкирії були святкування літературних дат і ювілеїв, зустрічі письменників України з письменниками братніх республік, з місцевою громадськістю та трудящими. Активну участь брали діячі української культури в урочистих вечорах, присвячених творчості відомих башкирських поетів Сайфі Кудаша, Баязіта Бікбая. Мажита Гафурі. Широко відзначалися в усіх братніх республіках Шевченківські дні 1942 і 1943 рр. Вечори, присвячені М. Кошубинському, Л. Українці, Г. Сковороді, проводилися в Ташкенті, Самарканді, Уфі, Ашхабаді, Душанбе та багатьох інших містах нашої країни.

Перебування вчених і діячів культури Радянської України у східних республіках, їх велика, багатогранна робота в співдружності з діячами науки і культури цих республік по розвитку і кращому використанню місцевих продуктивних сил, по вихованню нових кадрів радянської інтелігенції, їх великий вклад у культурне будівництво в Середній Азії і Башкирії важко переоцінити. Про велике почуття вдячності і визнання заслуг українських учених, письменників, артистів, художників, композиторів щодо народів братніх союзних республік свідчить і те, що багато з них були нагороджені Почесними Грамотами Президій Верховних Рад цих республік, дістали почесні звання Заслужених діячів науки і культури.

Дружба діячів науки та культури Радянської України, Казахстану, Таджикистану, Киргизії та інших республік, що проявлялася у взаємному обміні нагромадженим досвідом і досягненнями, зробила ще тіснішою їх творчу співдружність, збагатила новими науковими ідеями, образами, мотивами, взятими з невичерпного арсеналу братніх національних культур.

Тісне спілкування та інтенсивна співдружність науки й культури Української РСР і братніх республік у роки Великої Вітчизняної війни були серйозним кроком на шляху дальшого згуртування соціалістичних націй Радянського Союзу.

⁵⁵ Журн. «Звезда Востока», 1954, № 6, стор. 120.

⁵⁶ Газ. «Туркменская искра», 25 грудня 1942 р.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ЗАКАРПАТЦІ У ПАРТИЗАНСЬКИХ З'ЄДНАННЯХ НА УКРАЇНІ

(1941—1944 рр.)

На долю Закарпаття, що протягом століть перебувало під іноземним ярмом, припало багато тяжких випробувань. Борючись проти соціального і національного гніту, закарпатці вірили, що визволення прийде від братів зі Сходу. І якщо вони витримали натиск ворогів, то це сталося завдяки виявленому ними героїзму і постійному почуттю єдності з трудящими Радянської України, яке з особливою силою проявилось в роки Великої Вітчизняної війни, коли незмірно зріс міжнародний авторитет першої в світі країни соціалізму — Радянського Союзу як вирішальної сили у боротьбі проти фашизму. Героїчна боротьба радянського народу проти фашизму, хоч і мала свої характерні риси, злилась в єдине ціле з рухом Опору народів європейських країн. Це був спільний бойовий похід за врятування людства від поневолення фашизмом. На фронтах пліч-о-пліч з радянськими військами бились польські, чехословацькі, югославські та румунські військові формування. Тисячі закарпатців самовіддано боролись проти фашизму із зброєю в руках у складі чехословацьких військових формувань в СРСР, а з 1944 р. їх було десятки тисяч у лавах Радянської Армії.

Єдність народів яскраво проявилась і в партизанській боротьбі в тилу ворога. На окупованій радянській землі разом з сотнями тисяч росіян, українців, білорусів у партизанському русі брала участь велика кількість антифашистів з інших європейських країн. Так, у партизанських загонах і з'єднаннях України були поляки, словаки, чехи, серби, хорвати, а також українці Закарпаття. Отже, ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів яскраво проявились і в тяжкі роки другої світової війни.

Про партизанський рух на Закарпатті вже говорилося в літературі¹. Щодо участі трудящих Закарпаття в партизанській боротьбі на окупованих землях Радянської України, то це питання ще не висвітлене.

На початку 1939 р. з допомогою гітлерівської Німеччини фашистська Угорщина загарбала все Закарпаття. Антинародна діяльність продажної кліки Хорті привела до того, що Угорщина фактично загубила свою незалежність і була втягнута у злочинну війну проти Радянського Союзу. Незважаючи на жорстокий режим, на розгнудану антирадянську пропаганду, трудящі маси Угорщини в ході війни переконувались в тому, що не Радянський Союз є їх ворогом, що воюють вони за чужі їм інтереси. Антизоєнний рух у країні ширився і зливався з національно-визвольною боротьбою пригноблених народів. Насильно гнані на німецько-радянський фронт, солдати різних національностей угорської армії переконувались, що єдиним їх спасінням є здача в полон Радянської Армії або перехід на бік партизанів. Слід зазначити, що це переконання особливо ширилося серед мобілізованих в армію українців Закарпаття, сербів, хорватів, словаків і румунів, які зазнавали різних знущань з боку угорського командування. Реакційні офіцери всіляко намагалися розпалити національну ворожнечу².

Своє осудження війни і фашистських правителів не раз висловлювали військовополонені. Так, група угорських солдатів, яка здалась у полон ще восени 1941 р., заявила, що багато їх співвітчизників не хочуть воювати за чужі їм інтереси³. В кінці січня 1942 р. відбулась конференція полонених солдатів угорської армії. На конференції було обговорено питання про те, що мають робити народ і армія, щоб врятувати свою країну від катастрофи. Учасники конференції звернулися до населення Угорщини та армії з декларацією. Серед тих, хто підписав цю декларацію, крім угорців, були серби, хорвати, а також українці Закарпаття — Штефан Соловейко, Петро Ігнат, Михайло Лавра, Юрко Лелекач, Федір Томенюк, Михайло Кохан та ін.⁴

Кількість військовополонених з угорської армії значно зросла з кінця 1942 р., коли Радянська Армія розгорнула наступальні операції. Бойовий дух угорських військ падав з кожним днем, зростала ненависть до фашизму. Солдати та офіцери угорської армії, в тому числі закарпатці прагнули скористатися будь-якою нагодою, щоб вдатися в полон⁵.

¹ Див. В. Русин. Партизанское движение на Закарпатье в период второй мировой войны. В кн. «В сім'ї єдиній», Ужгород, 1954, стор. 150—160; І. Роспопа. Боротьба партизан Закарпаття проти німецько-мадьярської окупації в 1939—1944 рр., Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. V, вип. I, стор. 55—70; І. М. Гранчак. З історії партизанського руху на Закарпатті в 1943—1944 рр., Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. XXXVI, Історичний збірник, Ужгород, 1958, стор. 123—144.

² Архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 22, арк. 181.

³ «Сообщение Советского информационного бюро», т. I, стор. 372.

⁴ Газ. «Правда», 22 лютого 1942 р.

⁵ А. С. Гундоров. Бойова єдність слов'янських народів у боротьбі з гітлеризмом, К., 1945, стор. 29.

Фашистське командування використовувало угорські війська не тільки на фронті, а й в операціях проти партизанів, зокрема в північних районах України. Значних розмірів партизанський рух набрав у Сумській та Чернігівській областях. Про розмах народної боротьби в цих областях України відомо із спогадів учасників партизанського руху⁶, а також з опублікованої останнім часом історичної літератури⁷. Бої окупаційних військ з партизанами в цих місцевостях велись з осені 1941 р. до осені 1943 р., тобто до визволення їх Радянською Армією від німецько-фашистських загарбників.

Генеральний штаб угорської армії розробив і розіслав в усі частини окупаційних військ інструкцію, в якій вимагав рішуче боротися проти партизанів. Про інструкцію та інші подібні документи дуже скоро дізналися партизани, що захопили їх як трофеї⁸. Партизанам було відомо й те, що солдати угорської армії відмовлялися вести активні дії проти партизанів і нерідко ставилися до них співчутливо⁹.

Фашистське командування боялося зближення солдатів з місцевим населенням і навіть суворо забороняло їм вступати в розмови з жителями міст і сіл у районі дій партизанів¹⁰. Безумовно, що це стосувалося, головним чином, солдатів слов'янських національностей і, насамперед, закарпатців, яким було легко порозумітися з місцевим населенням. Щоб запобігти переходу солдатів на бік партизанів, офіцери залякували їх «звірствами» партизанів щодо полонених¹¹.

Проте ці та інші заходи не могли спинити сміливих, справжніх борців проти фашизму. В документах, а також у спогадах учасників партизанського руху наводиться досить фактів про перехід угорських солдатів на бік партизанів. В їх числі були угорці та українці Закарпаття, словаки, румуни, серби і хорвати.

Наведемо окремі факти, що свідчать про настрій закарпатців, а також про їх перехід на бік партизанів¹². Так, закарпатець Василь Кабатур з 136 піхотного полку, який перейшов весною 1942 р. на бік партизанів, заявив, що солдати не хочуть воювати проти партизанів і впевнені у поразці гітлерівців¹³. На початку 1942 р. солдат закарпатець 108-ої угорської піхотної дивізії перейшов на бік партизанів, привізши їм продукти і боеприпаси, призначені фашистським військам. Інший солдат закарпатець з тієї самої дивізії, перейшовши до партизанів, заявив, що його земляки завжди чекали Червону Армію, як визволительку Закарпаття з-під гніту хортистської Угорщини¹⁴.

Безперечно, що важливу роль у даному випадку відіграло гуманне ставлення партизанів до солдатів, які переходили на бік партизанів або потрапляли в полон.

Весною — влітку 1942 р. на півночі України партизанські загони вели жорстокі бої з окупантами, які, зосередивши великі сили, зробили ще одну спробу знищити партизанів або блокувати їх у Брянських лісах. І, незважаючи на це, партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака в ніч на 28 червня вступило в бій за велике село Стара Гута, на Сумщині, в якому розмістився батальйон 47-го угорського полку. В бою партизани розгромили ворожий гарнізон, знищили 211 солдатів противника, захопили значні трофеї і штабні документи¹⁵.

Учасник цих боїв начальник штабу путивльського з'єднання Г. Я. Базима в своїх спогадах відзначав, що багато з тих угорських солдатів, які після бою залишилися живими (близько 40 чоловік), добровільно здалися в полон. Вони заявили, що давно хотіли перейти на бік партизанів, але доти не було слушної нагоди. Більшість серед них становили словаки і українці Закарпаття. «Після ретельної перевірки частина

⁶ С. А. Ковпак. От Путивля до Карпат, М., 1945; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1957; М. Наумов. Хинельські походи, К., 1953; А. Сабуров. За линией фронта. Партизанские записки, кн. 1, М., 1953; Г. Артозеев. Партизанская борьба, М., 1954; П. Вершигора. Люди с чистой совестью, М., 1952, та ін.

⁷ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945, К., 1956; В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957.

⁸ А. Ф. Федоров. Назв. праця, стор. 352—353; М. Наумов. Назв. праця стор. 87—90.

⁹ Докладніше про настрої в угорських військах див. Ф. П. Шевченко. Учасники венгров і румун в партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Советского Союза, журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 5 стор. 92.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63-1, од. зб. 22, арк. 317.

¹¹ Там же, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 80, арк. 83.

¹² Про перехід солдатів угорської армії до партизанів див. Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 93—96.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 61, оп. 61-2, од. зб. 13, арк. 3.

¹⁴ Там же, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 80, арк. 83.

¹⁵ Там же, оп. 62-1, од. зб. 8, арк. 8.

з них — літні люди — стали їздовими в обозі, а молодь зі зброєю в руках боролася проти спільного ворога — фашистів»¹⁶.

Партизани-закарпатці разом з угорцями, словаками та румунами, що ввійшли до з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, воювали в Брянських лісах, форсували ріки Десну, Дніпро, Прип'ять, боролась проти ворога на білоруських і українських землях, а весною 1943 р. брали участь у рейді в район Києва. Український поет П. Воронько — учасник цих боїв і походів — писав про угорських солдатів, які перейшли на бік партизанів, серед яких було чимало закарпатців: «Воювали вони добре і за рік злилися з партизанами, нічим не відрізняючись від них. Звикли вони до ковпаківців, а ковпаківці до них, а тому вже і забули, звідки та як вони потрапили до загону»¹⁷.

Герой Радянського Союзу Д. Бакрадзе, з партизанського з'єднання С. А. Ковпака, розповів у своїх спогадах про перехід до партизанів ще в Брянських лісах групи русинів-закарпатців. «Вони виявилися прекрасними бійцями, мужніми, самовідданими людьми, — пише Д. Бакрадзе. — В поході від Старої Гути до Карпат вони не раз чинили героїчні подвиги»¹⁸.

Влітку 1943 р. партизанське з'єднання одержало завдання перейти в район Карпат. Почавши рейд з південних районів Білорусії, з'єднання пройшло з боями по окупованій ворогом території близько 2 тис. км. Цей героїчний подвиг увійшов в історію під назвою «Карпатський рейд». У безперервних і важких боях з ворогом партизанське з'єднання зазнало серйозних втрат. З угорських солдатів, які в 1942 р. перейшли на бік партизанів, до Карпат дійшло лише 8 чоловік, з них — два угорці, один румун і п'ять українців Закарпаття (Юрко Горба, Андрій Хамада, Василь Догей, Іван Козун, Іван Драгун)¹⁹.

Коли з'єднання С. А. Ковпака підійшло до кордону Угорщини, комісар С. В. Руднев під час розмови з закарпатцями-бійцями запропонував створити з партизанів, які раніше були в угорській армії, загін і направити його в рідні краї. С. А. Ковпак підтримав цю пропозицію. «Хороша думка, — сказав Ковпак. — Хай будуть вони посланцями в народ від нашої партизанської держави. Хай несуть нашу велику правду через Карпати в Угорщину, в Закарпатську Україну, в Словаччину. Треба тільки подумати, як би краще спорядити їх у цю дорогу»²⁰.

Командування з'єднання виділило бійцям цього загону зброю, боеприпаси, продовольство, поставило перед ними завдання — організувати в себе на батьківщині партизанські загони, які піднімали б народ на боротьбу проти фашистських загарбників. Командиром загону було призначено І. Козуна. У спеціальному наказі командування високо оцінило їх бойову діяльність, відзначивши, що всі вони «сумлінно виконували бойові завдання командирів і ще більш переконалися в справедливості нашої великої справи у боротьбі з гітлеризмом і в неминучості його загибелі, щиро раділи успіхам нашої героїчної Червоної Армії»²¹.

24 липня 1943 р. в ротах було проведено збори, присвячені проводам бойових друзів. З промовою виступив командир створеного загону І. Козун, який заявив, що за час перебування у з'єднанні колишні солдати угорської армії багато чого навчилися, і їх неважить до фашизму безмежно зростає. «Ми йдемо в свій рідний край як червоні партизани і даємо клятву завжди гідно носити це почесне звання»²². В той самий день загін відправився в Закарпаття.

Слід зазначити, що й в інших з'єднаннях і загонах були партизанами закарпатці. Так, у з'єднанні «За Батьківщину» під командуванням І. П. Федорова з липня 1942 р. до травня 1944 р. перебував закарпатець М. С. Ришко²³.

Число переходів на бік партизанів значно збільшилося з 1943 р., коли в результаті наступальних операцій Радянської Армії наступив перелом у війні. Це справило великий вплив на зростання боротьби народів Європи проти фашизму і поширення антивоєнних настроїв серед окупаційних військ, зокрема в частинах угорської армії. Треба зважити й на ту обставину, що тоді значно розширилася територія активних дій партизанів. Партизанський рух охопив Правобережжя і територію західних областей України.

Рештки розбитих під Воронежем і на Середньому Дону угорських дивізій відступали через Україну в безладді. Командування партизанськими загонами Сумської області в грудні 1942 р. повідомляло Український штаб партизанського руху (УШПР),

¹⁶ Григорій Базима. Слідами великого рейду, К., 1959, стор. 157.

¹⁷ П. Воронько. Партизанський генерал Руднев, К., 1956, стор. 61.

¹⁸ Д. Бакрадзе. Кровью героев, Тбилиси, 1955, стор. 183.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63-2, од. зб. 13, арк. 3.

²⁰ П. Воронько. Назв. праця, стор. 61.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63-1, од. зб. 23, арк. 63.

²² Д. Бакрадзе. Назв. праця, стор. 184.

²³ Комісія в справах партизанів Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради РСР (далі — Комісія в справах партизанів), стор. 76, арк. 80.

що моральний стан угорських солдатів низький. Воювати з партизанами не хочуть²⁴ Рейдовому партизанському з'єднанню під командуванням М. І. Наумова, що просувався з Сумщини на південь України, біля с. Нова Січ на початку 1943 р. після короткого бою здались у полон 700 угорських солдатів. Вигляд полонених був жалюгідним. В їх числі, крім угорців, були українці Закарпаття. Командування партизанського з'єднання відпустило полонених, наказавши їм: «Ви розкажіть у Карпатах і за Карпатами, в сонячних долинах Дунаю про нас — партизанів, про перемоги Червоної Армії»²⁵.

Тоді ж у с. Мезенівці було прийнято в партизанське з'єднання закарпатців, які допомогли командуванню прочитати трофейні угорські документи²⁶. Українці Закарпаття в рядах цього з'єднання з боями пройшли Сумську, Полтавську, Кіровоградську, Одеську й Вінницьку області, аж на північ Київщини.

Угорські частини, що відступали, були зупинені на лінії Житомир — Коростень — Овруч для переформування. В донесеннях, які надходили від партизанських загонів в УШПР навесні 1943 р., були відомості про стан і настрої в угорських частинах. Змучені, погано одягнуті солдати голодували. Багато з них прибули з фронту без зброї, а ті, що її мали, нерідко обмінювали в українських селян на хліб та інші продукти. Про ці факти повідомляло командування Житомирського партизанського з'єднання в березні 1943 р.²⁷.

В угорській армії частішали відкриті виступи проти війни і фашизму. Солдати і навіть офіцери заявляли: «Скоріше б вирватися від Гітлера»²⁸. В м. Сарнах було заарештовано за саботаж розпоряджень командування 300 солдатів і офіцерів²⁹. У лютому 1943 р. в м. Луцьку було засуджено до розстрілу велику групу угорських солдатів, які заявили, що не хочуть воювати³⁰. В місті Олевську 150 солдатів відмовились виступити проти партизанів, за що їх роззброїли і загнали до концетраційного табору³¹. Траплялися випадки, коли угорські солдати при зустрічі з партизанами здавали їм свою зброю³². В антивоєнних виступах активну участь брали закарпатці.

Підпільники, партизанські агітатори в містах і селах вели відповідну роботу серед солдатів окупаційної армії. Тільки Ровенський підпільний обком КП України випустив і розповсюдив серед населення, а також у гарнізонах противника 2700 екземплярів газет і листівок³³. З листівками до солдатів угорської армії зверталися партизани з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова³⁴ та інших загонів і з'єднань³⁵. Спеціальне звернення до закарпатців з угорської армії було вимушено українською мовою у з'єднанні під командуванням М. М. Попудренка³⁶. В партизанській листівці «До всіх угорських солдатів» говорилося: «За що воюєте? За що голодуєте, ходите обірвані, брудні? За що ви гинете? Що приніс вам божевільний Гітлер, крім катувань, шибениць і голоду?... Якщо ви хочете жити і повернутися на свою батьківщину, переходьте до нас! Не служіть фашистським загарбникам! Не стріляйте в партизанів! Переходьте, ми чекаємо на вас!»³⁷. Серед солдатів угорської армії антифашистську роботу проводили також комуністи Угорщини³⁸.

Командування партизанського з'єднання Житомирської області повідомляло в УШПР 25 травня 1943 р., що українці Закарпаття, серби, словаки і хорвати відкрито виявляють небажання воювати. Солдатів немадьярської національності роззброїли, сформували з них робочі команди для виконання дорожних робіт, вирубання лісу вздовж доріг і т. д.³⁹ В районі Овруч — Коростень у різних місцевостях в таких командах налічувалося 4000 чоловік. Закарпатці були в командах, що знаходилися

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 80, арк. 81.

²⁵ М. І. Наумов. Степной рейд, К., 1961, стор. 65, 68—72.

²⁶ М. Наумов. Хмельські походи, стор. 90.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 80, арк. 12; од. зб. 84, арк. 24.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 59, арк. 32; од. зб. 80, арк. 36.

²⁹ Там же, од. зб. 80, арк. 10, 44.

³⁰ Там же, ф. 64, од. зб. II, арк. 3.

³¹ Там же, ф. 62, оп. 62-5, од. зб. 84, арк. 27.

³² Там же, од. зб. 80, арк. 35.

³³ Там же, ф. 69, од. зб. 2, арк. 138.

³⁴ Там же, ф. 64, од. зб. 11, арк. 21.

³⁵ Там же, ф. 88, од. зб. 1, арк. 358.

³⁶ Там же, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 71, т. I, арк. 24.

³⁷ Цит. за книгою І. Л. Дем'яничук. Партизанська преса України (1941—1944 рр.), К., 1956, стор. 79—80.

³⁸ Комісія в справах партизанів, спр. 1099, арк. 174, 207, 238; 243; спр. 1098, арк. 207, та ін.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—5, од. зб. 80, арк. 12.

в сс. Ігнатполі⁴⁰, Потколів⁴¹ та інших населених пунктах. Іноді в цих командах на 4—5 чоловік давали одну гвинтівку або їх «охороняли» озброєні угорці⁴².

Найбільш непокірних і небезпечних для фашистів солдатів і окремих офіцерів гнали в концентраційні табори. Такі табори було організовано в с. Радагощі. Лугинського району та с. Лісовщині Коростенського району Житомирської області. Але в'язні, в їх числі закарпатці, втікали з таборів і переходили на бік партизанів.

15 травня 1943 р. велика група в'язнів втікла з Радаюшського табору і вступила в різні загоны Житомирського партизанського з'єднання, серед них були і закарпатці: А. І. Вайда, родом з с. Розтоцької Пастелі, який до війни вчителював в м. Рахові, І. О. Шепя, селянин з мукачівського передмістя Підгорян, І. С. Вакула родом з с. Тур'ї Пасіки, що був службовцем в Ужгороді, В. Л. Габер, робітник з Фридешева⁴³.

В це саме з'єднання разом з іншими втікачами з Лісовщинського табору 21 серпня вступили закарпатці: Ф. С. Крека, І. М. Бобочен, селянин з с. Синевірської Поляни⁴⁴, робітники А. А. Попович з Підгорян та К. К. Сейпі з Хуста⁴⁵. Боєць цього з'єднання І. В. Мулеса родом з села Сімер Перечинського району загинув у боях з фашистами 4 квітня 1944 р.⁴⁶

Командир Полтавського партизанського з'єднання М. Г. Салай 18 серпня 1943 р. повідомляв в УШПР, що в Козарах і Носівцях (Чернігівська область) угорські гарнізони відмовлялися йти на фронт⁴⁷, а солдати нерідко переходили на бік партизанів. У цьому з'єднанні партизаном був А. С. Турянця, столяр з Ченадійова⁴⁸. В партизанське з'єднання «За Батьківщину», що діяло на Чернігівщині, тільки третього вересня 1943 р. перейшло шість солдатів з угорської армії, в їх числі чотири закарпатці: В. І. Хомечка з с. Кошелевого, П. І. Пригора з с. Борожняви, М. М. Пайтер з с. Крайникова (всі три з Хустського округу) та М. Ф. Сидей з с. Калини Тячівського округу.

В з'єднанні під командуванням М. І. Наумова був розвідником І. І. Гатчак з с. Орошпотка (Руська Поляна) Тячівського округу⁴⁹. В з'єднанні, яким командував І. І. Шитов, бійцем був В. В. Куцина з села Теремлі⁵⁰.

До складу партизанського з'єднання під командуванням М. І. Шукаєва, яке діяло на Західній Україні влітку і восени 1944 р., входили закарпатці І. В. Мешко з с. Пузняківців, С. Прочко з с. Ставного, С. Рабич з с. Синевірської Поляни⁵¹.

До партизанів переходили люди різного віку. Були серед них селяни, робітники і представники трудової інтелігенції — вихідці з Ужгородщини, Мукачівщини, Рахівщини, Тячівщини та інших місцевостей Закарпаття. Українці становили більшість серед закарпатців, але були партизанами на Україні також угорці, словаки і євреї, родом з цього краю⁵². Це був прояв дружби народів у їх спільній боротьбі проти клятого ворога.

Не можна не відзначити й того, що Український штаб партизанського руху (УШПР) під керівництвом ЦК КП України і його Першого секретаря М. С. Хрушова приділяв велику увагу розгортанню партизанської боротьби в Закарпатті. Десятки закарпатців пройшли велику бойову школу в партизанських загонах. Від УШПР трудящі Закарпаття одержували організаційну та матеріальну допомогу в боротьбі проти фашизму на рідній землі.

Закарпатці-партизани разом з усім радянським народом визволяли Україну від фашистських загарбників. Вони були переконані, що одночасно боролись і за визволення свого рідного Закарпаття і всіх поневолених фашизмом народів Європи. Закарпатці внесли гідний вклад у боротьбу українського народу проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—5, од. зб. 59, арк. 108, 220.

⁴¹ Там же, арк. 113.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 67, од. зб. І, арк. 68.

⁴³ Комісія в справах партизанів, спр. 626, арк. 44—49.

⁴⁴ Комісія в справах партизанів, спр. 626, арк. 69—74.

⁴⁵ Там же, арк. 75—79.

⁴⁶ Там же, арк. 64.

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, од. зб. 103.

⁴⁸ Комісія в справах партизанів, спр. 788, арк. 70.

⁴⁹ Там же, спр. 648, т. ІІ, арк. 131.

⁵⁰ Там же, спр. 682, арк. 44—45; спр. 689, арк. 15—16.

⁵¹ Там же, спр. 72/4, арк. 11.

⁵² Комісія в справах партизанів, спр. 721, арк. 2; спр. 826, арк. 136; спр. 827, арк. 25—27; спр. 876, арк. 6.

До історії міст і сіл Радянської України

ПРО РОБОТУ РЕДКОЛЕГІЇ ПО СТВОРЕННЮ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

За Постановою ЦК КП України до знаменної дати — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — видається 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Громадськість Херсонщини виявляє широкий інтерес до створення історії рідного краю. Основна частина роботи зосереджена в архівних органах області. У роботі по збору та систематизації матеріалів редколегія спирається на широкі кола громадськості: співробітників музеїв, бібліотек, викладачів вузів і шкіл, учнів шкіл та середніх спеціальних учбових закладів, економістів, жителів міст і сіл, краєзнавців-аматорів. З цією метою в райони області направлені працівники архіву, члени редколегії, співробітники музеїв, які, займаючись збиранням необхідних матеріалів, ведуть широку роз'яснювальну роботу серед населення, організують записи бесід із старожилками, учасниками історичних подій. Така робота дає позитивні наслідки. Наприклад, зібрані громадською матеріали з історії с. Чалбаси (нині с. Виноградове), Скадовського району, дають можливість написати яскраву сторінку історії невпинної боротьби селян за своє визволення від покріпачення з XVII ст. Редколегія має багатий матеріал з історії легендарної Каховки. Систематизація та аналіз цих документів допоможе виразніше показати розвиток молодого соціалістичного міста Нової Каховки, створеного самовідданою працею радянського народу по волі Комуністичної партії.

Велика увага приділяється збору ілюстративного матеріалу, вивченню унікальних фотографій, виготовленню схем і карт колишніх губерній, округів та ін. Редколегія, наприклад, дістала цінну фотографію з зображенням дореволюційного Скадовська. Заснований у 1894 р. як рибальське селище Скадовськ виріс за роки Радянської влади в центр важливого району з добре розвинутими промисловістю та сільським господарством. Є також рідкісна фотокопія невиданого плану російської фортеці XVIII ст. — Збур'ївського ретраншементу, — на місці якого в кінці XVIII ст. виникло с. Збур'ївка, Голопристанського району.

Виявлення і збір матеріалів — це лише початок роботи. Потім іде написання довідок, редагування матеріалів і остаточна підготовка їх до друку — відповідальні етапи створення історії рідного краю.

Співробітниками архівів і музеїв уже вивчені деякі друковані джерела з краєзнавства, в яких висвітлюється період до 1913 р., друковані видання з краєзнавства радянського часу, районні газети Херсонської області за 1944—1961 рр., газети дореволюційного періоду: «Юг» за 1898—1904 рр., «Херсонские губернские ведомости» за 1868—1914 рр., «Херсонские новости» за 1894—1905 рр., «Херсонская колейка» за 1910—1912 рр. та ін. При вивченні цих матеріалів складено 1774 картки на 386 населених пунктів області.

Старанно обробляються відомості й про ті населені пункти, які входять зараз до складу інших областей. Редколегія має 117 таких карток, які можуть бути використані істориками з сусідніх областей.

Велику допомогу редколегії в складанні історичних довідок подає громадськість. Так, історичний гурток середньої школи с. Малої Каховки підготував альбом «Історія села Мала Каховка»; 17 історичних довідок з історії сіл одержано із Скадовського району. Тільки за матеріалами, які надійшли з районів, складено алфавітний список на 946 населених пунктів Херсонської області.

Працюючи над створенням історії міст і сіл Херсонської області, редколегія основну увагу приділяє матеріалам післяжовтневого періоду, які дають можливість відобразити велич соціалістичних перетворень, узагальнити досвід комуністичного будівництва. Такі завдання безпосередньо ставить XXII з'їзд КПРС.

В. М. ХАЛАПСІЯ
О. Н. КОРОЛЬОВА

ЗНАМЕНІВКА В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Це розповідь про минуле й сучасне одного звичайного українського радянського села. У степовій частині України, вздовж середньої течії річки Самари — притоки Дніпра — бере початок великий лісовий масив, прозваний Самарським лісом. Поблизу нього і розкинулося с. Знаменівка, Дніпропетровської області.

Жителі села брали активну участь у революційних подіях, боротьбі за встановлення Радянської влади. Як тільки в Знаменівку дійшла звістка про повалення самодержавства в Росії, в селі почалися мітинги, збори. Селяни закликали ділити землю поміщика Мизка, якому належало 17 тис. дес. Водночас 7 тис. бідняків Знаменівки ледь животіли на клаптиках найгіршої землі. Тому ще в квітні 1917 р. знаменівці ухвалили одібрати поміщицьку землю та розподілити її поміж собою й жителями сусідніх сіл, утворили земельний комітет, який наділив селян землею, реманентом і худобою всупереч перешкодам чиновників Тимчасового буржуазного уряду, а згодом — комісарів буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Трудящі Знаменівки захоплюючи зустріли Жовтневу соціалістичну революцію, встановлення Радянської влади. Але незабаром над молодого державою робітників і селян почали згущатися чорні хмари іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. У квітні 1918 р. в селі з'явилися німецькі окупанти. Почалися масові арешти та катування селян, терор та свавілля, розстріли. Німці жорстоко розправлялися з учасниками поділу поміщицької землі, з тими, хто встановлював тут Радянську владу, сім'ями червоногвардійців. Але село не заспокоювалося. У червні на одному з сходів селяни Знаменівки вирішили гетьманської влади не визнавати, землі та майна поміщиків Мизку не повертати¹. Поміщицький маєток було спалено. Селяни вирубували ліс. В село відерся каральний загін на чолі з білогвардійським офіцером. Загрожуючи силою, карателі добивалися того, щоб селяни повернули Мизку майно й худобу. Окупанти жорстоко тероризували село. Восени 1918 р. під керівництвом підпільної більшовицької організації було створено партизанський загін на чолі з комуністом Молобогою.

На Катеринославщині боротьба проти пімецьких загарбників і гетьманців дедалі розгорталася. В багатьох повітах діяли підпільні більшовицькі організації або військово-революційні штаби для керівництва збройною боротьбою. В листопаді Знаменівський загін у 250 бійців з боями вирушив на Павлоград, дорогою об'єднуючись з партизанами сусідніх сіл. Тоді в місті були зосереджені дві бригади пімецьких окупаційних військ — кавалерійська та піхотна. Зайнявши внаслідок навального наступу Павлоград і залізничну станцію, загоны швидко перегрупувалися, маючи на меті продовжити просування в двох напрямках — північному та південному. Загонові знаменівців було наказано вирушити пішки через Новомосковськ на Катеринослав і взяти участь у боях за визволення цього міста².

Після вигнання німецьких окупантів з Новомосковська владу взяли в свої руки підпільні більшовицькі організації. Деякий час у Новомосковському повітовому Комітеті КП(б) України працював З. Лисенко, повітовим військовим комісаром — М. Г. Молобига, повітовим начальником міліції — І. Ю. Яременко (Чайка), у повітовій Надзвичайній комісії — тов. Луценко та багато інших більшовиків-знаменівців.

Після вигнання німецьких інтервентів з України, 8 квітня 1919 р., більш революційно свідомі селяни Знаменівки в колишньому поміщицькому маєтку організували сільськогосподарську комуну «Нове життя», яка проіснувала до кіща червня 1919 р. У складі комуні «Нове життя» було 88 чоловік, з них 35 працездатних³. Значна частина комунарів пішла в Червону Армію боронити Радянську владу.

Як тільки денікінці захопили Знаменівку, почали діяти підпільні бойові групи. Білогвардійці одразу ж обрушили криваві репресії на село. Та недовго вони порадкували.

В липні 1919 р. було створено партизанський штаб Лозово-Синельниківського напрямку⁴. У Знаменівку прибула група більшовиків-підпільників, яка розгорнула підготовку до повстання. У вересні все село відкрито піднялося на збройну боротьбу, в якій брали участь навіть підлітки. Партизани та ударні бойові групи Знаменівки понад три місяці до приходу Червоної Армії відбивали шалені атаки денікінців на село.

Наприкінці жовтня штаб партизанів Лозово-Синельниківського напрямку об'єднував понад 40 партизанських загонів, зведених у 4 бригади і 2 дивізії, загальною

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 73, оп. 1216, спр. 96, арк. 5.

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 16, оп. 3, од. зб. 4, арк. 2—8.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 478, оп. 23, спр. 10, арк. 1—33.

⁴ К. Позняков, Г. Шульга. В період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920), Дніпропетровськ, 1960, стор. 28.

чисельністю понад 20 тис. партизанів. Згодом їх чисельність зросла до 35 тис. чоловік⁵. Район операцій червоних партизанів простягся від Знаменівки через Пішанку, Михайлівку, Андріївку, Василівку, Карабинівку, Новомосковського повіту, включаючи Булахівку, Межиріч, аж до Петропавлівки, Павлоградського повіту. Тут вирувало фронтове життя. Це був справжній партизанський край. В листопаді проти мужніх знаменівців та їх братів по зброї з інших сіл діяли цілі з'єднання білогвардійської армії Денікіна, зокрема так звана «дика» дивізія кавалерійського корпусу генерала Шкуро чисельністю 15 тис. чоловік.

Тим часом революційний штаб партизанських загонів Лозово-Синельниківського напрямку готувався до контрнаступу проти денікінців і з цією метою стягнув до Самарського лісу, біля Знаменівки, майже всі підпорядковані йому загони.

Білогвардійці розпочали запеклі атаки проти партизанів. Протягом двох тижнів сім разів добірна білогвардійська дивізія силкувалася взяти Знаменівку і стільки ж разів відкочувалася, спливаючи кров'ю. Лише згодом ціною величезних втрат денікінцям вдалося прорватися в село. Скаженіючи від люті, вони спалили близько 400 хат, вбили сотні стариків, жінок і дітей. Рятуючись від звірств ворога, селяни тікали до Самарського лісу, в якому незабаром зібралося понад 5 тис. озброєних бійців.

Задум партизанського командування полягав у тому, щоб впустити денікінців у Знаменівку, оточити їх і знищити. В ході здійснення цього плану штаб партизанів вдало розташував свої сили, завдяки чому білогвардійці потрапили в оточення. Білобандити очманіли від такої несподіванки, мстнулися було тікати — та марно: шлях їм був відрізаний. Серед тих, що опинилися в оточенні, зростала паніка. Партизани розстрілювали в упор і кололи багнетами ворогів. Частини «дикої» дивізії Шкуро, що вдерлися до села, було знищено.

Зазнавши такої поразки, білогвардійське командування відвело решту своїх військ до Катеринослава та Павлограда. Цю славу перемогу партизанів Знаменівки і сусідніх сіл Новомосковського та Павлоградського повітів було здобуто під керівництвом підпільних більшовицьких організацій, завдяки їх нерозривному зв'язку з робітниками Катеринослава, які брали участь у бою.

Підпільник-більшовик Крутой, який на той час діяв за завданням Зафронтбюро ЦК КП(б)У, у своєму звіті писав, що 11 листопада 1919 р. у с. Знаменівці були червоні, партизанів налічувалось близько 3 тис. чоловік, між ними були міські комуністи⁶.

19 грудня 1919 р. білогвардійці знову повели наступ на с. Знаменівку. Бій почався артилерійським обстрілом. Але завдяки героїзму партизанів-повстанців денікінці були відкинуті з великими втратами для них. Знаменівці стійко трималися до підходу регулярних радянських військ. У селі, що перебувало у ворожому оточенні, існувала народна влада, навіть не припинявся обіг радянських грошей, гордо майорів червоний прапор над штабом партизанських загонів, що стояли насмерть проти денікінських головорізів.

Трудящі Знаменівки добилися великих трудових досягнень у період соціалістичного будівництва, виявили безприкладний героїзм в роки Вітчизняної війни.

Великі успіхи знаменівців у комуністичному будівництві є найкращим пам'ятником народним героям, які віддали своє життя за щастя жити й працювати у вільній країні.

П. М. БАЛКОВИЙ

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ СЕЛА ДЕРНІВКИ

Дернівка — село Переяслав-Хмельницького району, Київської області, яке налічує близько 900 чоловік населення і 287 господарств. Біля села виявлено сліди скіфських та ранньослов'янських поселень. При розкопках знайдені вироби з кременю, бронзові та залізні наконечники стріл, різні прикраси, уламки глиняного посуду¹. Назва села походить від місцевості, в якій воно розташоване, — зеленої дернової долини². Першим письмовим документом, в якому згадується Дернівка, є перепис

⁵ К. Позняков, Г. Шульга. Назв. праця, стор. 30.

⁶ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 22, арк. 57.

¹ А. Савчук, Ю. Костенко. Свідки минулого, журн. «Україна», 1962, № 10, стор. 23.

² А. Стороженко. Очерки Переяславщини, оттиск из журн. «Киевская Старина», К., 1899, стор. 215.

1726 р.³ (на той час у ній було 28 господарств). За ревізькою легендою, село, що належало до Баришівської сотні, Переяславського полку, «с давних времен суть войсковое свободное, к диспозиции гетманской принадлежало и в ведении сотничьем обреталось»⁴. У XVIII ст. Дернівка перейшла у власність генерального писаря і великого землевласника Андрія Безбородька⁵. Згодом село переходило від одного роду поміщиків до іншого, поки, нарешті, не стало власністю відомих магнатів князів Мещерських, які мали тут економію аж до 1917 р. Протягом кількох століть біднота села жила під гнітом ненависних багатіїв, козацької старшини, відробляла панщину, батракувала в економії. З таким становищем селяни не могли миритися. У 1905—1906 рр. група їх брала участь у революційних подіях. За це Г. П. Дзюба та К. С. Костенко були засуджені до трьох років тюрми кожний, а К. С. Крайовий, який служив у царській армії, був ув'язнений за участь у солдатському бунті.

Велика Жовтнева соціалістична революція назавжди знищила гніт поміщиків, передала землю селянам. Почалася нова епоха в історії Дернівки. В 20-х роках біднота утворила Комітет незаможних селян (КНС), населення залучалося до споживчої кооперації, відкрилися лікнеп, хата-читальня. У 1929 р. в селі було створено комсомольський осередок. Навесні 1930 р. група членів комнезаму та комсомольців створила Товариство спільної обробки землі (СОЗ). 15 березня 1931 р. було засновано сільськогосподарську артіль ім. В. Я. Чубаря. Колгоспне господарство помітно зросло, життя селян значно поліпшувалося. У колгоспі впроваджувались багатопільна система і сучасна агротехніка, використовувались різноманітні сільськогосподарські машини.

Багато дернівців брало участь у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Чимало з них загинуло. 16 вересня 1941 р. село було окуповане гітлерівцями, які розстріляли комуністів А. Ф. Дудку та О. М. Головку, а також групу сільських активістів. Загарбники насильно вивозили молодь до Німеччини, грабували селян, палили оселі, нищили ліс. Та швидко цьому прийшов кінець. 20 вересня 1943 р. Радянська Армія визволила село від окупантів.

Після війни Дернівка швидко відбудувалася, значно зріс матеріальний і культурний рівень селян. Колгосп добився підвищення врожаю зернових культур, посіви значних площ кукурудзи сприяли розвитку тваринництва. Тут вирощено сад в 10 га, побудовано капітальне приміщення для тваринницької ферми. У 1948 р. в селі було утворено первинну партійну організацію. У 1950 р. відбулося укрупнення колгоспу, який об'єднав жителів двох сіл. Значних успіхів досягнуто завдяки невтомній праці трудівників села. Краща свинарка колгоспу М. С. Костенко у 1954 та 1955 рр. брала участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці і нагороджена двома малими Золотими медалями. У 1959 р. сільськогосподарську артіль реорганізовано в радгосп. У Дернівці утворено відділення, яке обслуговують 16 тракторів, 2 зернові та 2 силосні комбайни, 5 автомашин. Державне господарство помітно зміцнюється. Побудовано гуртожиток, свинарник та ряд інших приміщень. В селі працює початкова школа, збудовано чимало житлових будинків. У 1960 р. село електрифіковано. В ньому є медпункт, сільбуд, бібліотека, яка налічує понад 5 тис. примірників книжок. За роки Радянської влади 23 чоловіки закінчили вищі учбові заклади і одержали спеціальність інженерів, агрономів, лікарів, вчителів. Багато молоді набуло середню освіту. Нове, соціалістичне село живе заможним, повнокровним життям.

В. С. КОСТЕНКО

З МИНУЛОГО ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Хотин — одне з найдавніших міст України. «На Дністрі Хотень», за свідченнями літописів, входила до складу древньоруської держави¹. З середини XIV і до початку XVIII ст. Хотин був прикордонним містом Молдавії, мав досить міцні укріплення, які поступалися в країні лише сучаським. У Хотинській фортеці — резиденції молдавських господарів — було написано багато феодальних грамот². Вона відіграла важливу роль у війнах Росії, Польщі та українських козаків проти султанської Туреччини³.

³ Державна Публічна бібліотека АН УРСР. Ревізька книга Переяславського полку 1726 р., № 154336, арк. 459—460.

⁴ В. А. М'якотин. Генеральное следствие о маестностях Переяславского полка. Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 8, Харьков, 1896, стор. 258.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 18, арк. 312.

¹ «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов», М.—Л., 1950, стор. 475—477.

² Див. В. А. Ульяницький. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в 14—16 вв., М., 1887.

³ Див. Г. А. Василенко. Хотинська війна, К., 1960.

Але досі ще ґрунтовно не досліджена історія будівництва Хотинських укріплень. В історичній літературі можна зустріти суперечливі твердження щодо цього. Так в «Большой Советской Энциклопедии» в статті «Хотин» говориться, що фортецю заснували генуезці в XIII ст., а в замітці «Хотинская крепость» автори пишуть, що її перші укріплення були збудовані польськими військами в XVI ст.⁴ Українські історики вважають, що фортецю спорудили турки⁵. Погляди дослідників історії української оборонної архітектури також розходяться. В одному випадку вони твердять, що фортецю збудовано в XIV—XV ст.⁶, в другому — за останніх галицьких князів⁷. Молдавські архітектори вважають, що фортецю спорудили при молдавському господареві Стефані III⁸. Румунський дослідник оборонної архітектури Г. Діакону вважає, що Хотинська фортеця споруджена польськими майстрами⁹.

Яке ж твердження найбільш вірогідне? Звернемося до першоджерел.

Перша достовірна письмова згадка про Хотинську фортецю відноситься до початку XV ст.¹⁰. Але документи нічого не говорять про час побудови Хотинських укріплень. За відсутності достовірних письмових джерел важливого значення набувають інші матеріали, зокрема археологічні.

Перші розкопки на території фортеці проведено в 1961—1962 рр. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею¹¹. Зібрані нею наукові дані дають можливість по-новому підійти до питання про час спорудження укріплень.

Руїни Хотинської фортеці розміщені на правому горбастому березі Дністра і займають площу в 30 га. Вони є рештками двох фортець: кам'яної, давньої, час спорудження якої не досліджений письмовими джерелами, і земляної, збудованої на початку XVIII ст.¹² Експедиція основну увагу зосередила на вивченні кам'яних укріплень.

Як показали розкопки, територія кам'яної фортеці — це скелистий мис, який почав заселятися слов'янами в X ст.¹³ Розкопано рештки напівземлянкового житла з піччю-кам'яною та уламками глиняних горшків і сковородок, які в Подністров'ї датуються X ст.¹⁴

В X—XIX ст. людські поселення на території Хотинського мису існували постійно. Перше слов'янське поселення, напевно, вже мало укріплення. З трьох боків його захищали круті береги, а з четвертого — мис легко було перекрити земляним валом і ровом. Подібні захисні споруди в IX—X ст. були розповсюджені в Подністров'ї¹⁵.

Дерев'яно-земляні укріплення Хотинське поселення мало і тоді, коли ця територія входила до складу Галицько-Волинського князівства. Про це свідчать виявлені під час розкопок рештки спалених дерев'яних споруд та уламки глиняного посуду XII—XIII ст.

У другій половині XIII ст. на землях Галицько-Волинського князівства замість дерев'яних почали будувати кам'яні укріплення¹⁶. Хотин розміщувався на перехресті торгових шляхів, біля зручної і важливої переправи через Дністер. Його укріплення закривали прохід татаро-монгольським грабницьким загонам у багаті райони Галицької Русі. Зважаючи на важливе стратегічне значення Хотина, в ньому замість дерев'яних збудували кам'яні укріплення, які могли вистояти перед ворожим військом, озброєним камнеметальними машинами.

⁴ «Большая Советская Энциклопедия», т. 46, стор. 338—339.

⁵ «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 148.

⁶ Збірник «Пам'ятки архітектури України», К., 1954, стор. 20.

⁷ «Нариси історії архітектури УРСР (дожовтневий період)», К., 1957, стор. 72—73.

⁸ В. А. Войцеховский. Памятники архитектуры Молдавии XIV—XVIII вв., «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», вып. 56, М., 1959.

⁹ Г. Діакону. О Молдавских крепостях XIV—XV вв., т. III, Бухарест, 1959, стор. 539.

¹⁰ M. Costachescu. Dokumente Moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare, vol. I. Ясси, 1931, стор. 22—23.

¹¹ Експедиція працювала в складі наукових співробітників Чернівецького краєзнавчого музею Б. О. Тимощука, Л. Г. Коршунової та старшого наукового співробітника Академії будівництва і архітектури АН УРСР Г. Н. Логвина.

¹² «Slownik geograficzny», т. I, Варшава, 1880, стор. 599—600.

¹³ Крім решток слов'янської культури, на території Хотинського мису виявлено сліди його заселення в кінці кам'яного віку. Розкопано рештки трипільської площадка та зібрано колекцію трипільського глиняного посуду та кам'яних знарядь.

¹⁴ Г. Б. Федотов. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э., М., 1960, стор. 292.

¹⁵ Б. А. Тимощук. Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», вып. 53, М., 1954.

¹⁶ Г. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., «Материалы и исследования по археологии СССР», 52, М., 1956, стор. 157.

Під час археологічних досліджень виявлено рештки укріплень, зокрема найдавнішої кам'янистої стіни висотою 7,5 і шириною 14,5 м. Вона скріплена «цем'янюкою» — вапновим розчином, в який домішано 40—50% битої цегли. Оскільки такий розчин на цих землях почав застосовуватись у другій половині XIII ст., можна вважати, що саме до цього часу й належить спорудження перших кам'яних укріплень у Хотині¹⁷. Це підтверджується й іншими даними. У внутрішньому дворі фортеці на глибині 3,5—7 м відкопано кам'яну стіну, скріплену вапновим розчином з домішкою битої цегли, а також рештки цегляної будівлі та велику кількість різнобарвних фресок з зображенням людських облич та древньоруських літер. Академік М. М. Тихомиров відніс їх до XIII—XIV ст.

В середині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавської держави і став її прикордонним містом. Його кам'яна фортеця відіграла важливу оборонну роль. Але в XV ст. Молдавії почали загрозувати турецькі війська, забезпечені удосконаленими засобами облоги, зокрема артилерією¹⁸. Молдавський господар Стефан III, готуючись до війни з турками, багато уваги приділяв будівництву нових і реконструкції старих фортець¹⁹. У Сучаві та Хотині було споруджено нові оборонні стіни²⁰. Це підтверджується археологічними матеріалами. В будівельному смітті, що зберглося з того часу, на глибині 1 м від сучасної поверхні знайдено багато речей (зброя, кухлі, уламки глиняного посуду тощо), характерних для XV ст. Нижче цього шару зустрічаються знахідки першої половини XV ст. і ранішого часу. Це вказує на те, що кам'яну фортецю перебудували в другій половині XV ст.

Під час реконструкції Хотинську фортецю розширили більше ніж у 3 рази, спорудивши оборонну стіну в 5 м завтовшки з критими галереями для воїнів, бойові башти 40-метрової висоти, палац пиркалаба, великі підвали, житлові будинки та інші споруди. Цей комплекс фортеці в основному зберігся до наших днів.

Взявши в 1538 р. штурмом фортецю, польські війська спалили і зруйнували її²¹. Під час другого господарювання Петра Рареша хотинські укріплення відбудували²². Захопивши на початку XVIII ст. Хотин і намагаючись перетворити його в опору загарбання українських земель, турецькі яничари змінили укріплення фортеці. В зв'язку з появою дальнобійної артилерії кам'яні укріплення втратили своє оборонне значення. Тому турецькі феодали з допомогою французьких інженерів в 1718 р. руками покріпачених селян зводять величезні вали з баціонами, викопують глибокі рови з мурованими стінами²³. Земляна фортеця зайняла площу в 30 га²⁴. Кам'яні споруди залишились в центрі нових укріплень, але важливої ролі в обороні вже не відігравали. В 1856 р. Хотинська фортеця втратила військово-значення і була ліквідована.

Таким чином, письмові джерела та археологічні матеріали дають можливість виділити 4 основні періоди в історії хотинських укріплень: 1) X — перша половина XIII ст. — дерев'яно-земляні укріплення; 2) друга половина XIII — перша половина XV ст. — кам'яна фортеця площею близько 2 га, розрахована на оборону від військ, озброєних камнетальними машинами; 3) друга половина XV — початок XVIII ст. — кам'яна фортеця площею близько 6 га, розрахована на оборону від військ, озброєних артилерією; 4) початок XVIII ст. — 1856 р. — земляна фортеця площею 30 га, розрахована на оборону від військ, озброєних дальнобійною артилерією.

Висвітлення минулого Хотинської фортеці має велике значення для дослідження історії м. Хотина та його району, розкриває яскраві сторінки боротьби хотинців проти іноземних загарбників.

Б. О. ТИМОЩУК

¹⁷ Я. Пастернак. Старий Галич, Краків — Львів, 1944, стор. 85; Г. Н. Логвин, Б. А. Тимощук. Белокаменный храм XII в. в Васильеве, сборник «Памятники культуры», т. III, М., 1960, стор. 37—49.

¹⁸ G. Diaconu. Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare. «Studii cu privire la Ștefan cel Mare», Бухарест, 1956, стор. 113—168.

¹⁹ Z. Arbore. Besarabia, Бухарест, 1898, стор. 296.

²⁰ Donado de Lezze, Historia turchesca, Бухарест, 1910, стор. 91.

²¹ Grigore Ureche. Letopisetul Tarii Moldovei, Бухарест, 1955, стор. 143.

²² А. Накко. История Бессарабии с древнейших времен, ч. II, Одесса, 1876, стор. 76.

²³ Д. Кантемир. Описание Молдавии, М., 1789, стор. 38.

²⁴ Див. А. Орда. Очерк действий русских войск против турецких крепостей, «Инженерный журнал», 1877, № 6, стор. 636.

Записки

ПАРТІЙНА НАРАДА В ТИЛУ ВОРОГА

Весною 1943 р. завдяки блискучим перемогам Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками в змійовій кампанії, невтомній організаторській та масово-політичній роботі партійних організацій в тилу ворога народна партизанська боротьба в окупованих районах України набула небувалого розмаху.

Прагнучи добитись якнайбільшої оперативної взаємодії українських партизанів з радянськими військами, ЦК КП(б)У і Український штаб партизанського руху (УШПР) розробили «Оперативний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р.» На початку квітня 1943 р. цей план був обговорений у ЦК КП(б)У. Секретар Центрального Комітету М. С. Хрушов зробив глибокий аналіз діяльності партійного підпілля, політичної роботи в тилу ворога і чітко визначив основні завдання по дальшому розвитку народної партизанської боротьби в умовах, коли почалось масове вигнання німецько-фашистських окупантів з радянської землі. 26 квітня 1943 р. Державний Комітет Оборони СРСР розглянув і повністю схвалив оперативний план бойових дій партизанських загонів України, а також заходи по його здійсненню.

Весняно-літній план бойових операцій партизанів, як відзначив М. І. Калінін, був зразком «планомірного і централізованого керівництва нашої партії великими масами озброєного народу, який проявив величезну ініціативу в обороні Батьківщини і захисті свободи свого народу від поневолювачів»¹. За цим планом усі великі з'єднання і загоони, що діяли, головним чином, у північних районах України, переміщались на захід і південний захід республіки. Перед ними ставилось завдання дезорганізувати і зрвати роботу таких важливих комунікацій у тилу ворога, як Ковель—Київ, Львів—Шепетівка—Київ, Тернопіль—Жмеринка—Кременчук, Фастів—Дніпропетровськ та ін.

Великі і відповідальні завдання, що були поставлені перед партизанськими загонами України, вимагали посилення партійно-політичного і воєнно-оперативного керівництва їх діяльністю, поліпшення масово-політичної роботи серед партизанів і населення окупованих районів. У 1943 р. ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрушов підтримували тісні зв'язки за допомогою УШПР з сотнями партизанських загонів, з'єднань та підпільних організацій і спрямовували їх діяльність. Крім того, в умовах, що склались на весну 1943 р., ЦК КП(б)У подавав партизанським загонам безпосередню практичну допомогу на місцях. З цією метою в глибокий тил ворога був направлений секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко з групою відповідальних працівників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і УШПР. 22 квітня 1943 р. він прибув в розташування партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, яке знаходилось в с. Арєвичі, Поліської області, Білоруської РСР. Протягом 74 днів Д. С. Коротченко перебував у партизанському краї. Він і товариші, що з ним прибули, вивчали постановку партійно-політичної роботи серед партизанів і населення, встановлювали зв'язки з підпільними організаціями, допомагали партійним організаціям партизанських загонів налагоджувати політико-виховну роботу. Відповідальні працівники ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген та ін. вивчали досвід роботи комсомольських організацій у загонах і серед населення.

Коли з'єднання партизанських загонів Сумської області прибуло в район с. Борового, в розташування партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова, з ініціативи Д. С. Коротченка була скликана широка партійна нарада, яка проходила 28 і 29 травня 1943 р. в с. Картеничах, на річці Уборть. В ній взяли участь Д. С. Коротченко, С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, З. А. Богатир, О. Ф. Федоров, В. М. Дружинін, В. А. Бегма, С. Ф. Маліков, Я. І. Мельник, І. Я. Шушпанов, І. Ф. Чепурний, М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген, О. Н. Мартинов, І. Ф. Федоров, Л. Е. Кізя, Л. Г. Бугаєнко та деякі інші партизанські командири і комісари. Про велике значення наради свідчить те, що серед її учасників було шість членів вузького нелегального

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1945, стор. 213.

ЦК КП(б)У, відповідальні працівники ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і УШПР. Нараду відкрив вступним словом Д. С. Коротченко. Потім були заслухані і обговорені доповіді командирів і комісарів з'єднань про роботу серед партизанів і населення, намічені заходи по виконанню весняно-літнього плану бойових операцій партизанів на 1943 р.

Командирам з'єднань рекомендувалось організувати більше дрібних диверсійних груп, які повинні були діяти на флангах головного напрямку руху з'єднань з тим, щоб дезорієнтувати противника і розпорошувати його сили, а також утворювати легкі, рухливі загони автоматників з 100—150 чоловік, які здійснювали б глибокі рейди у степові райони України. Було схвалено практику роботи командування і партійних організацій деяких з'єднань по створенню нових підпільних партійних і комсомольських осередків і прихованих партизанських резервів, а також окремих самостійних партизанських загонів. Яскравим проявом інтернаціональної солідарності українського народу і Комуністичної партії України з трудящими Польщі, Чехословаччини та інших країн в боротьбі проти фашистських поневолювачів було утворення в з'єднанні, очолюваному О. М. Сабуровим, національних партизанських загонів — польського і чехословацького.

Велику увагу звернули учасники наради на підготовку командирських і політичних кадрів для новостворених загонів. У резолюції наради підкреслювалась необхідність посилювати роботу підпільних партійних організацій і командно-політичного складу загонів серед ворожих частин і гарнізонів з метою їх розкладу і переходу на бік партизанів.

Невичерпним джерелом сили партизанського руху були зв'язки партизанів з населенням, його повсякчасна підтримка і допомога. Учасники наради закликали зміцнювати ці зв'язки, активно перешкоджати угону гітлерівцями радянських людей на фашистську каторгу в Німеччину, всіма можливими засобами визволяти ув'язнених з тюрем, концтаборів, рятувати їх життя, віддавати всі сили на виконання завдань партії і уряду в самовідданій боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

На початку червня до партизанів, які сконцентрувались в районі с. Борового, на Поліссі, прибув начальник УШПР Т. А. Строкач, який разом з Д. С. Коротченком відвідав чимало загонів і з'єднань.

Ознайомившись з станом справ на місцях, Д. С. Коротченко і Т. А. Строкач допомогли командуванню партизанських підрозділів змінити або уточнити завдання на весняно-літній період бойових операцій 1943 р. в дусі рішень, ухвалених на нараді в с. Каргеничі.

Партійна нарада на р. Уборті мала велике політичне й практичне значення для дальшого поширення масово-політичної роботи серед населення у ворожому тилу, посилення бойових дій народних месників, загального піднесення партизанської боротьби проти фашистських окупантів.

І. І. СЛИНЬКО

Ю. Д. МЕЛЬНИКОВ В АСТРАХАНІ

Ім'я Ювеналія Мельникова стоїть поряд з іменами таких піонерів російської соціал-демократії, як Д. І. Благоев, М. І. Бруснев, П. В. Точинський, М. Є. Федосєєв і інші. Його активна діяльність тісно пов'язана з періодом революційного руху, коли на зміну народництву приходила соціал-демократія. Ю. Д. Мельников був організатором соціал-демократичних гуртків і організацій у Харкові, Ростові-на-Дону і Пензі, одним з захисників і популяризаторів марксистсько-ленінських ідей. Він очолював соціал-демократичний рух у Києві, був одним з активних членів Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». За революційну пропаганду серед київських робітників Мельников був засланий в Астрахань під гласний нагляд, куди прибув 28 травня 1899 р. Спочатку він жив у так званому гуртожитку політичних засланих — будинку Л. М. Маманджанова на Успенівірменській вулиці. Будинок і його господар знаходились під особливим наглядом поліції¹. Незважаючи на всі поліцейські рогатки, Ю. Мельников установив зв'язки з іншими революціонерами і розгорнув активну роботу. «З приїздом в Астрахань Мельникова,— пише один з сучасників,— життя засланих різко змінилось. Сплячка і бездіяльність, що спостерігалась серед засланих до цього, змінилась бажанням працювати з робітничим класом»².

Незабаром Ю. Мельников був висланий в повітове містечко Царев (зараз Ленінськ, Волгоградської області) за 300 км від Астрахані³. В маленькому містечку (5 тис. жителів) не було промисловості, а отже й робітничого класу. «Царев — це таке місце, — з іронією писав Мельников своїй дружині 13 червня, — краще якого, ма-

¹ Державний архів Астраханської області (далі — ДААО), ф. 286, оп. 5, спр. 158, арк. 20.

² Н. Мосип. Ю. Д. Мельников, Астрахань, 1925, стор. 27.

³ ДААО, ф. 286, оп. 2, спр. 107, арк. 127.

буть, уже не буває»⁴. За Мельниковим був установлений таємний, дуже суворий нагляд царевського справника⁵. Він був позбавлений можливості найти собі будь-який заробіток і вимушений терпіти злидні⁶. Про це свідчив царевський справник: «Ювеналій Дмитрович Мельников живе вкрай бідно, засобів для життя не має, від казни допомоги не одержує»⁷. Суворий клімат і надзвичайно тяжке матеріальне становище загострили хворобу Ю. Мельникова⁸. Але і в цих неймовірно тяжких умовах він не припиняв революційної діяльності. В Цареві тоді жило багато політичних засланих, разом з якими Мельников і вів революційну роботу. В кінці жовтня 1899 р. Ювеналій Дмитрович знову переїхав до Астрахані і поселився в будинку Мадатських, на Великих Ісадах. Він порівняно швидко зв'язався з політичними засланими і об'єднав їх в соціал-демократичний гурток⁹, до якого входили ткаля Марина Розумовська, заслана з Петербурга, слюсар К. Х. Беллер з Варшави, ткач А. А. Козлов з Іваново-Вознесенська та ін. В Астрахані Ю. Мельников познайомився з Л. М. Кніпович¹⁰, яка була заслана за участь в ленінському «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». До гуртка входили також місцеві робітники, зокрема А. М. Кавецький, який ще раніше листувався з Ю. Мельниковим.

Ю. Мельников уміло використовував найменшу можливість для революційної агітації, його квартира (на Безродній вулиці, № 57) ставала для астраханських робітників таким самим «Лук'янівським клубом», як це було в Києві. На квартирі революціонера обговорювали і розробляли «питання необхідності боротьби робітничого класу з капіталістичними заводчиками і урядом»¹¹. Велику роботу проводив Ю. Мельников в Куліковському доці, де він зимою 1899—1900 рр. працював механіком. Астраханський більшовик П. К. Горшунов, який працював тоді в доці робітником-конопатником, згадував, що Ювеналій Дмитрович проводив бесіди про життя робітників і виводив приклади про прибутки капіталістів, джерела їх капіталів. Він пояснював це так дохідливо, що слухачам ставала зрозуміла вся механіка капіталістичної експлуатації. Ювеналій Дмитрович був чуйною людиною, завжди допомагав робітникам порадами, захищав їх перед адміністрацією. З свого злиденного заробітку Мельников велику частину витрачав на літературу, яку роздавав робітникам. Він користувався великою повагою і любов'ю серед астраханського пролетаріату.

Ю. Мельников установив зв'язки з робітниками інших підприємств, створив соціал-демократичні гуртки на заводах Митрофанова, Смирнова, Бермана, Савушкіна та ін. Завдяки діяльності Ювеналія Дмитровича, його соратників і однодумців в 1901 р. в Астрахані було 12 марксистських гуртків¹².

Переслідування, тюрми і заслання підірвали здоров'я Ю. Д. Мельникова. 24 квітня 1900 р. на 32 році життя перестало битися серце одного з зачинателів соціал-демократичного руху в Росії. Всі сили віддав Ю. Д. Мельников служінню справі революції. Він глибоко вірив в перемогу робітничого класу, чесно служив великій справі його визволення¹³. Трудящі Астрахані не забули Ювеналія Мельникова, на зібрані гроші вони поставили йому пам'ятник.

І. Я. МІРОШНИКОВ

ДО ПЕРЕБУВАННЯ О. ПУГАЧОВА НА УКРАЇНІ І В БІЛОРУСІЇ

Одним з найважливіших завдань радянської історичної науки є з'ясування і узагальнення всієї різноманітності форм зближення і об'єднання сил народів в їх боротьбі за своє національне і соціальне визволення. Стихийний прояв спільності класових інтересів російських, українських і білоруських селян можна бачити в поїздки О. Пугачова на Україну і в Білорусію напередодні селянської війни 1773—1774 рр.

Весною 1772 р. О. Пугачов утік з-під варті і, маючи намір пройти в Польщу¹

⁴ В. Перазич, Ю. Д. Мельников. «Пролетарий», 1930, стор. 213.

⁵ ДААО, ф. 286, оп. 2, спр. 107, арк. 133.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 7, спр. 29, арк. 14.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ П. С. Сысоев. Ю. Д. Мельников — організатор марксистських робочих кружків в Астрахані. Ученые записки Астраханского педагогического института им. С. М. Кирова, т. IV, 1955, стор. 19.

¹⁰ ДААО, ф. 286, оп. 2, спр. 154, арк. 8. Варто згадати, що після смерті Ю. Мельникова турботи про його сім'ю, за відомостями Н. К. Крупської, взяла на себе Л. Кніпович.

¹¹ ДААО, ф. 286, оп. 2, спр. 158, арк. 35.

¹² «Ученые записки Астраханского пединститута», т. VII, 1958, стор. 56.

¹³ І. І. Шевченко. З історії соціал-демократичних організацій на Україні К., 1956, стор. 155. Додаток.

¹ Йдеться про територію Правобережної України і Білорусії, що входили тоді до складу польської держави.

прибув «у Малоросію, Ізюмського полку, в слободу, що називається Кабанню, до мужика Йосипа, якого прозивають Коровка»², куди привіз його розкольник Олексій Каверин. Після ставки віч-на-віч з Пугачовим 18 листопада 1774 р. Йосип Коровка показав, що у великий піст 1772 р. приїздила до нього до того часу незнайома людина Олексій Каверин, мешканець Білгородської губернії, Валуйського повіту, двірцевої розкольніцької слободи Черніговки. При зустрічі він об'явив себе розкольником, що вийшов з Польщі. Разом з Кавериним приїхав тоді й О. Пугачов, який заявив, що їде за обом генерала Краснощоків і хоче у когось пожити «бога — заради». Коровка спочатку відмовлявся прийняти Пугачова, побоюючись команд, які часто приїздили і зовсім розорили його за те, що він давав притулок біглим людям, але потім погодився.

Наступного дня О. Пугачов сказав, що їде за місто Кременчук у слободу, де залишив у мужика багато срібла й плаття, а потім поїде до Бендерів на вільне поселення, де генерал Кашенський дає притулок усім. Коровка також висловив бажання поселитися, оскільки «тут нашій братії — старовірам пшти не можна, ось де я за хрест і борю страждаю у Білгороді з сином років сім»³. Сам Пугачов на допиті 16 вересня 1774 р. говорив, що Коровка радив йому йти в область Польської держави в розкольніцьку слободу Вітку⁴. Там можна пожити, а потім повернутися на російський форпост, де вихідцям з Польщі видавали паспорти на право поселення в Росії. Як провідника Коровка послав свого сина Антона.

На допиті, який тривав з 2 по 6 жовтня, Пугачов говорив, що хоч Коровка і радив йти у Вітку до розкольників, він наполягав на своєму попередньому рішенні йти на поселення в Бендери. Антон Коровка написав подробиці паспорти, з якими й поїхали. Проте по дорозі, дізнавшись, що без друкованих паспортів у Бендери не пропускають, вони повернулися у Вітку. На допиті 1 листопада 1774 р. Пугачов також продовжував твердити, що мав намір їхати у Бендери і поблизу Водолаги в с. Царевому їх паспорти прописав офіцер, який не помітив, що вони були підроблені⁵. З Крюкова (передмістя Кременчука на правому березі Дніпра) вони приїхали в Єлісаветинську фортецю, а звідти в якесь містечко до мешканця Усачова, а потім у Бендери.

На допитах О. Пугачов говорив, що, залишивши Антона Коровку в слободі Вітці, він повернувся на прикордонний пост Добрянку, звідки й був відправлений у карантин. Під час шеститижневого перебування в карантині О. Пугачов познайомився з біглим гвардієр grenадером Олексієм Логачовим. Одержавши паспорт, Пугачов разом з цим grenадером відправився на р. Іргиз (Казанська губернія). З Добрянки вони прийшли в розкольніцьку слободу Черніговку до знайомого вже розкольника Олексія Каверина. Пугачов говорив тоді, «якщо на Іргизі житиметься погано, то може звідти поїхати на Кубань, куди пішли некрасовці»⁶. Ту саму думку Пугачов висловлював і у Філарета, ігумена розкольніцького монастиря на Іргизі, під час розмови про намір яїцьких козаків утікати від непосильного гніту. 18 грудня 1774 р. у таємній експедиції було допитано Олексія Логачова, який повністю підтвердив зізнання Пугачова.

На написаний графом Панінім в Ізюмську провінціальну канцелярію 26 жовтня 1774 р. лист, в якому пропонувалося розшукати і привезти в Москву Йосипа Коровку, надійшла відповідь, що останній ще в 1773 р. утік невідомо куди, а за ним і дружина з дітьми зникла. Внаслідок розшуків, що почалися, першим був затриманий брат Йосипа Коровки — Яків з дружиною й невісткою, а згодом — син Іван з дружиною і сестрою Степанидою. На допиті Степанида показала, що її батько, Йосип Коровка, мати, сестра Домлікія та брати Антон, Федір, Матвій і Корній перебувають у розкольніцькій слободі Білій Бахмутського повіту в монастирі. Посланий туди з командою капітан Шабельський заарештував Йосипа Коровку з дружиною й дітьми, за винятком сина Антона, який у 1772 р. їздив з Пугачовим в області Польської держави.

Йосипа Коровку, закутого у кайдани по руках і ногах, передали поручику Шербачову для відправки в таємну експедицію. Його дружина Євдокія і старший син Іван були залишені під арештом в Ізюмі, а решта, що перебували під вартою, — відправлені в Сватовське комісарство й віддані на поруки із суворим попередженням з'явитися на першу вимогу. Розповідаючи про зустрічі з О. Пугачовим, Йосип Коровка відмітив, що восени 1772 р. «ззначений Омелька з ...Олексієм (Кавериним — А. Ч.) на двох конях приїхав до нього в дім у купецькому російському одязі..., а син його Антон у дім до нього не повернувся». Тому, почекавши два тижні, Коровка поїхав розшукувати сина, спочатку в розкольніцьку слободу Климову, Стародубського полку, а коли там його не виявилось, «то й поїхав він до Добрянського форпосту, де свого сина

² Центральний державний архів давніх актів (далі ЦДАДА), розряд VI, спр. 512, ч. 1, арк. 338.

³ ЦДАДА, розділ VI, спр. 512, ч. 1, арк. 338.

⁴ Слобода Вітка на території Білорусії була центром російських розкольників в області Польської держави.

⁵ ЦДАДА, розділ VI, спр. 512, ч. 1, арк. 346.

⁶ ЦДАДА, розряд VI, спр. 512, ч. 1, арк. 348. «Некрасовці» — 2000 козаків учасників повстання під керівництвом Булавина, які в 1708 р. на чолі з Некрасовим пішли на Кубань.

і знайшов»⁷. При зустрічі син Антон батькові розповів, що Пугачов у Кременчуці в тамошнього мешканця за якісь раніш залишені речі одержав 20 крб., а в Польщі у нього не було ні срібла, ні речей. Паспорт Пугачов ніби загубив у Польщі.

Незаперечним є той факт, що розкольник Олексій Каверин ще до приїзду О. Пугачова був досить знайомий і зв'язаний з Йосипом Коровкою, як з людиною, що давала притул біглим людям, а Коровка в свою чергу — з розкольниками, які жили в слободах Стародубського полку, в тому числі з купцем Петром Кожевниковим. В слободі Клімів і Добрянка, Стародубського полку, він їздив у 1772 р., очевидно, не сина розшукувати, як показував на допиті, а найскоріше, після зустрічі з Пугачовим і Кавериним виконував яексь доручення. Всі матеріали слідства говорять про те, що зв'язки розкольників Лівобережної України з розкольницькими центрами на заході в області Польської держави і на сході — на р. Іргиз постійно підтримувалися. Щодо мети цих зв'язків, то документи ясної і прямої відповіді не дають. Коровка визнавав, що він постійно переховував біглих людей і дав згоду Пугачову переселитися в Бендери, але на поставлене запитання, чи обіцяв він вивезти всіх розкольників на Кубань, відповідав негативно.

Ще складнішим є питання про зв'язки розкольників з Пугачовим. За наказом Правительствующого Сенату від 10 січня 1775 р. Йосип Коровка і Петро Кожевников, «які перебували під вартою, що їх спочатку запідозрювали в зв'язках із злодіями, а за слідством виявилися невинуватими» і були звільнені⁸. Проте можна припустити, що підслідствені, перенісши всі катування, приховали правду про суть зв'язків з Пугачовим і про свою участь у повстанні. Адже весною 1773 р. спочатку сам Йосип Коровка, а пізніше п'ять синів і дружина з дочками залишили місце проживання, і тільки в листопаді 1774 р. були виявлені й заарештовані в Бахмутському повіті в розкольникському монастирі. Де вони перебували весь час і що було справжньою причиною уходу їх з дому? Можна припустити, що сам Йосип Коровка брав якусь участь у підготовці повстання, а в дальшому і вся сім'я була втягнута в події.

Цілком очевидно, що до поїздки на Україну і в Білорусію Пугачов знав про повстання Булавіна, про ухід Некрасова на Кубань і збирався очолити селянський рух. Свої наміри він не приховував, очевидно, і від Олексія Каверина. Ще весною 1772 р., під час поїздки до Йосипа Коровки, О. Пугачов «говорив, я мовляв, Олексюшка, їду не для доганяння Красногубкова, а я шукаю того місця, де послужити богам»⁹. Спочатку О. Пугачов рекомендував себе тільки багатою людиною. Він говорив у Коровки, що в районі м. Кременчука має багато речей і срібла. Можна вважати, що вигадане багатство і було вихідним для виникнення у Пугачова думки оголосити себе самозванцем. Ідучи назад, він уже розповідав, що був у Царьграді і на кордоні залишив багато цінностей, часто згадував «некрасовців» і припускав, що і йому доведеться йти на Кубань. Проте в документах, що збереглися, нема позитивних тверджень, що О. Пугачов, перебуваючи на Україні, оголосив себе імператором Петром III. Очевидно, на шлях самозванства він став під час поїздки на Україну, але логічного завершення ця думка дістала тільки з приїздом на Дон, а, можливо, ще й пізніше. У зв'язку з цим варто нагадати, що восени 1772 р. на Дону Пугачов міг дізнатися про самозванця, що там з'явився. Справа в тому, що біглий кріпак графа Воронцова Федот Богомолов, який у січні 1772 р. поступив на військову службу у новосформований тоді козацький загін, а 30 березня оголосив себе імператором Петром III. І хоча самозванець у той самий день був заарештований і відправлений у царицинську в'язницю, а в кінці червня застаний у Сибір, збудження в народі не тільки не припинилося, а й ще більше посилювалося. Н. Дубровин писав з цього приводу, що «по станицях війська Донського, в Цариніні, в Казанській губернії і навіть в Сибіру розповідали, що той, хто оголосив себе Петром III, утік і сховався невідомо куди». І, очевидно, не без підстав Н. Дубровин твердив, що «всі ці розповіді вплинули на Пугачова, і під враженням їх він поспішав залишити Глазуновську станицю і через Камишовку та Саратов приїхав з Логаčovим в Сибірську провінцію в палацове село Малінкову»¹⁰. Ця подія, треба вважати, і була поштовхом до того, що О. Пугачов оголосив себе Петром III.

Якщо факт перебування О. Пугачова на Україні не викликає сумніву, то про зв'язки його з Запоріжжям нічого невідомо. Про Запоріжжя лише згадується в зізнаннях яїцького козака Пилипа Ликина на допиті 18 жовтня 1774 р. у таємній комісії. Ликин заперечував листування Пугачова з купцями, розкольниками й іноземцями з метою одержання допомоги, «виключаючи останні його підбурювання яїцьких козаків у Запорізьку Січ, за море і в Сибір». Про підтримку О. Пугачовим безперервного зв'язку з Україною прямих вказівок нема. Ймовірніше, що такого зв'язку не було. І тільки завдяки органічному зв'язку між життям російського і українського народів події, що розгорнулися в 1773—1774 рр. у Приураллі і на Поволжі, поширилися на Україну.

А. С. ЧЕРЕВАНЬ

⁷ ЦДАДА, розряд VI, ч. 1, арк. 340.

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР у Харкові, ф. 2, спр. 368, арк. 35.

⁹ ЦДАДА, розряд VI, спр. 512, ч. 1, арк. 344.

¹⁰ Н. Дубровин. Пугачов и его сообщники, СПб, 1884, т. 1.

ПОЛУМ'ЯНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Володимир Петрович Затонський — видатний державний та партійний діяч України — народився 9 серпня (27 липня) 1888 р. в с. Лисеці, Ушицького повіту, Подільської губернії, у сім'ї дрібного чиновника. Великий вплив на молодого Затонського мала Перша російська революція. Восени 1905 р. він з юнацьким запалом брав участь у діяльності учнівського революційного гуртка, а взимку, цього ж року, вступив до РСДРП (примкнув до меншовиків)¹.

Закінчивши у 1906 р. гімназію, В. П. Затонський вступив до Київського університету, навчання в якому поєднував з агітаційно-пропагандистською діяльністю у різних студентських революційних організаціях. За участь у революційному русі Затонського неодноразово виключали з університету, навіть на рік вислали з Києва. Після закінчення університету, в 1913 р., він влаштувався на роботу керівника практичними заняттями студентів у фізичній лабораторії Київського політехнічного інституту, а в 1915 р. його було затверджено викладачем КХІІ². Одночасно Володимир Петрович керував хімічною лабораторією сітки дослідних полів товариства цукрозаводчиків, будівництвом заводу штучної селітри департаменту землеробства³.

Цю напружену наукову, педагогічну та практичну діяльність перервав початок Лютневої революції. В цей час В. П. Затонський, не вагаючись, остаточно обрав шлях революціонера, політичного діяча за перемогу справи трудового народу. Він розірвав з усім тим, що ще зв'язувало його з меншовиками, і назавжди став у ряди лєнінців. «В момент Лютневої революції офіційно вступив у партію більшовиків»⁴, — писав пізніше Володимир Петрович.

В травні 1917 р. В. П. Затонського було обрано членом Київського комітету більшовиків. Він проводив роботу по роз'ясненню серед робітників Києва та солдатів київського гарнізону політики і тактики більшовицької партії. Після одержання відомостей про збройне повстання в Петрограді більшовики Києва обрали В. П. Затонського до складу ревкому, а в листопаді 1917 р. він очолив Київський більшовицький комітет⁵.

В. П. Затонський разом з іншими більшовиками проводив велику роботу по згуртуванню більшовицьких організацій України і створенню керівного центру партії, який міг би, об'єднавши розрізані організації, повести рішучу боротьбу з буржуазним націоналізмом та шовінізмом.

З—5 грудня 1917 р. в Києві напівлегально відбувся обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-західного краю, який був першим кроком до об'єднання партійних організацій. З'їзд обрав Головний Комітет соціал-демократії України, до складу якого увійшов і В. П. Затонський. 11—12 грудня 1917 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв історичне рішення про встановлення на Україні влади Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і створення справді вільної Української Радянської держави, федеративної частини Російської Радянської Республіки. З'їзд обрав В. П. Затонського до складу Центрального Виконавчого Комітету Рад України. У першому радянському уряді його було призначено Народним Секретарем освіти. В той же час В. П. Затонського було включено до складу делегації Радянської України на мирні переговори у Брест-Литовськ. Коли делегація проїздом зупинилась у Петрограді, 12 січня 1918 р. її прийняв В. І. Ленін. За вказівкою Володимира Ілліча Затонського було залишено у Петрограді при Раді Народних Комісарів РСФСР, як офіційного представника України, з правом ухвального голосу в усіх справах, що стосувалися України⁶.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 66, арк. 26.

² Державний архів Київської області, ф. 361, оп. 2, од. зб. 99, арк. 12.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 22, оп. 5, од. зб. 80, арк. 3.

⁴ Там же, арк. 4.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 66, арк. 26.

⁶ Див. В. П. Затонський. Уривки з спогадів про Українську революцію, журн. «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 160—161.

В той час В. П. Затонському довелося взяти участь у розробці декрету про створення Червоної Армії, про що згадував Володимир Петрович: «Що Червону Армію треба утворити, це розумів кожний, але як саме — ніхто не уявляв собі. Ну, і, звичайно, мудрували. Поспереचाються, посперечаються, та й відкладуть. Засідав тоді Раднарком майже щоденно, звичайно, увечері. Часи були гарячі, вдень засідати не було коли.

Що вже там було перед тим, не пригадаю, але раптом на засіданні Ілліч заявляє, що не закріє засідання, доки ми не ухвалимо проєкту. Озброївся сам пером, почав перекреслювати. Текст було вже перероблено на машинці. Поправок було чимало, перекресленого ще більше... Раптом чую голос Ілліча: «Ану, передайте на той кінець столу, хай Затонський підпише, щоб потім Україна не відрікалась»... Це характерно для Ілліча — вміти помічати разом із найважливішим, основним кожну дрібницю, як її можна використати для справи революції. Отож і на цей раз Ілліч не поминув на всякий випадок формально забезпечити єдність майбутніх збройних сил Росії та України»⁷. Великою школою для молодого більшовика була робота з В. І. Леніна. «Мало не цілий місяць пощастило мені бути свідком того, як працював тов. Ленін... Мені самому щодо загального розвитку та розуміння більшовизму цей місяць дав дуже багато»⁸, — писав Затонський.

Коли над Радянською країною нависла загроза німецької навали, В. П. Затонський повернувся на Україну. Розуміючи всю складність становища, він рішуче виступив за лєнінську політику негайного миру з австро-німецьким блоком, а після підписання Брестського миру — за його ратифікацію. Як делегат IV Надзвичайного Всєросійського з'їзду Рад він від імені України відстоював позицію В. І. Леніна і розвінчував вигадки «лівих комуністів» про те, що нібито Україна, як і весь південь, проти миру. Затонському довелося вести запеклу боротьбу за ратифікацію Брестської угоди і на II Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся 17—19 березня 1918 р. в Катеринославі. На з'їзді В. П. Затонського було обрано головою ЦВК Рад України. Однак, у зв'язку з наступом німецьких військ обраному ВУЦВКУ довелося вийхати до Таганрога⁹. Тут при реорганізації уряду України Володимира Петровича було обрано до складу Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів.

19—20 квітня 1918 р. у Таганрозі відбулась нарада більшовицької фракції ЦВК Рад разом з партійними працівниками різних районів України, яка була важливим етапом на шляху створення Комуністичної партії України. Учасники наради обрали Організаційне бюро для підготовки і скликання Першого з'їзду КП(б)У. До Оргбюро увійшов і В. П. Затонський. На I з'їзді Затонського було обрано членом ЦК КП(б)У.

Весь період громадянської війни на Україні В. П. Затонський — на політичній роботі у Червоній Армії. У 1918 р. він — член реввійськради «групи курського напрямку», а потім українського фронту. З відновленням Радянської влади на Україні Затонський ввійшов до складу радянського уряду України, проте з наступом денікінців він знову повернувся на фронт. Як член реввійськради 12-ої армії разом з південною групою армії, якою командував Й. Е. Якір, Володимир Петрович брав участь у героїчному поході радянських військ з-під Одеси до Києва, після якого, як згадував Затонський, бійці «почували, пройшовши по частині денікінського тилу, що ворог вже не страшний, відчували свою силу»¹⁰.

В кінці 1919 — на початку 1920 рр. Червона Армія, розгромивши денікінців, виволола Харків, який став столицею Радянської України. В той час В. П. Затонський входив до Партійного Центру (Тимчасове бюро для керівництва партійною роботою на Україні) та Всеукраїнському — органу державної влади УРСР, — створених за вказівкою ЦК РКП(б) та В. І. Леніна в листопаді і в грудні 1919 р. Незабаром Володимир Петрович знову на фронті: він проводить роз'яснювальну роботу серед петлюрівців — так званих «галицьких полків», як член Реввійськради 13-ої армії організовує боротьбу з куркульським бандитизмом. Під час наступу білополяків Затонський — член Реввійськради 14-ої армії. Після визволення від білополяків частини земель Галичини В. П. Затонський очолив Галревком — Радянський уряд Східної Галичини. вів величезну роботу по згуртуванню радянських сил на західноукраїнських землях. Наприкінці 1920 р. його було призначено членом Реввійськради Південно-західного фронту.

У березні 1921 р., будучи делегатом X з'їзду партії, В. П. Затонський як комісар зведеної частини радянських військ брав безпосередню участь у придушенні кронштадтського заколоту, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора.

В. П. Затонський наполегливо відстоював лєнінську лінію від усіляких підступів фракціонерів різних замаскованих і відкритих антипартійних угруповань у КП(б)У та

⁷ Див. В. П. Затонський. Уривки з спогадів про Українську революцію, журн. «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 171—172.

⁸ Там же, стор. 170.

⁹ Див. В. Затонський. До другого з'їзду Рад, журн. «Літопис революції», 1928, № 2 (29), стор. 240.

¹⁰ В. П. Затонський. Водоворот, «Етапи більшого пути (Воспоминання о гражданской войне)», М., 1962, стор. 180.

РКП(б), вів активну боротьбу з троцькізмом, «децистами», «федералістами», українськими дрібнобуржуазними партіями боротьбістів, укалістів та ін.

Після закінчення громадянської війни та ліквідації куркульського бандитизму однією з найважливіших ділянок роботи партії було зміцнення масових організацій — Рад, КНС, профспілок, комсомолу, кооперації та ін. В 1922 р. В. П. Затонський очолив Вукоопспілку, а в 1923 р. він був призначений Наркомом освіти УРСР. В 1924 р. Володимир Петрович повернувся на військову роботу, він — начальник політичного управління, член Реввійськради Українського військового округу і член Реввійськради Радянського Союзу, брав активну участь у проведенні військової реформи 1924—1926 рр. В грудні 1925 р. В. П. Затонського обрано членом Політбюро і секретарем ЦК КП(б)У. В 1927—1933 р. В. П. Затонський очолював ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР.

З 1933 р. Затонський — знову Нарком освіти УРСР. Він проводив наполегливу роботу по запровадженню на Україні загального початкового і переходу до обов'язкового семирічного навчання, ліквідації неписьменності та розв'язанню інших питань культурної революції. У 1934 р. В. П. Затонський був обраний академіком Академії наук УРСР. Він брав активну участь у розробці історії партії та громадянської війни, багато працював над теоретичним узагальненням досвіду народної освіти, виховання молодого покоління.

В. П. Затонський був делегатом усіх з'їздів та конференцій КП(б)У, крім четвертої конференції, на I—III з'їздах, V—VIII конференціях, X, XII, XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, на X та XI — членом ЦКК КП(б)У. В 1925—1937 рр. він — член Політбюро ЦК КП(б)У. Володимир Петрович був делегатом X—XVII з'їздів партії, на XV та XVI з'їздах обирався членом ЦКК ВКП(б), на XVII — кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Був членом Президії ВУЦВК та членом ЦВК СРСР.

В 1937 р. В. П. Затонський був безпідставно звинувачений і в 1940 р. загинув. Комуністична партія, відновивши на своїх XX та XXII з'їздах історичну правду, ліквідувала тяжкі наслідки культу особи Сталіна. Серед імен інших визначних діячів партії і народу, вірних лєнінців, борців за перемогу Жовтня та соціалізму партія назвала й славне ім'я Володимира Петровича Затонського.

А. В. ГРЕЧКО

СЛОВО ПРО ІВАНА МАНЖУРУ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ)

Видатний діяч української культури другої половини XIX ст. народний демократ Іван Іванович Манжура народився 1 листопада 1851 р. у Харкові в бідній сім'ї. Осиротівши ще в дитинстві, він зазнає поневірянь, злиднів і проходить тяжку школу життя серед трудового пригнобленого народу. В 60-х роках Манжура зближається з передовою інтелігенцією Харкова. На початку 70-х років на Україні розгорнулася робота по вивченню народного побуту, культури й мови. В умовах жорстокого пригнічення української нації етнографічна і фольклористична робота була майже єдиним можливим полем діяльності для багатьох прогресивних діячів, в тому числі й істориків. У 1873 р. у Києві був створений «Юго-западный отдел Русского географического общества», яким керував П. П. Чубинський. До відділу входили І. Неучій-Лєвицький, П. Мирний з братом І. Рудченком, композитор М. Лисенко, мовознавець О. Потебня, історики М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович та інші відомі працівники культури. Енергійна робота відділу захопила молодого І. Манжуру, але налякала реакціонерів, і в 1876 р. відділ було закрито, керівники його зазнали репресій і переслідувань. Окрім ентузіастів продовжували працювати самостійно. Манжурі вдалося опублікувати окремі статті в газетах та журналах Києва, Львова, Петербурга. В 1890 р. у Харкові була надрукована підготовлена ним велика збірка зразків народної творчості. За життя Манжури видано було лише одну збірку його поезій «Степові думи та співні» у 1889 р. Невдаю дослідники виявили коштовні рукописні Манжури, які зразу ж були включені до нового видання «Творів» 1962 р.

Це була людина багатогранного таланту. Манжура пильно приділявся до важких умов життя, праці та побуту трудящих і сам черпав собі сили з глибин народної мудрості. Збирання, обробка й публікація зразків народної творчості становили основний зміст його життя, головний засіб впливу на суспільство. Його погляди на соціально-політичні явища й події органічно пов'язані з поглядами самого трудового народу. Творчість і дослідницька робота І. Манжури мають пізнавальне значення і для історичної науки. На історію людства І. Манжура також дивився очима народу. Треба було володіти видатними здатностями, «щоб під виглядом об'єктивного, безстороннього висвітлення психології, світогляду народу за допомогою його художнього слова відвести очі... цензури і добитися надрукування «крамольних...» зразків народної творчості»¹.

¹ І. П. Березовський. Іван Манжура, К., 1962, стор. 82.

І. Манжура насамперед був етнографом. На ґрунті фольклору виріс він як поет і громадський діяч. В одному з своїх краших віршів «На Новий рік» Манжура виразно висловив своє «кредо», свої соціально-політичні погляди: «Пошануймо і згадаймо всіх трудящих на землі». Згадавши хлібороба («його праця — бо кривава хліб насущний нам дає»), Манжура далі переходить до робітників, перед якими складає «чолом»:

«Всяк, хто з молотом, з зубилом, А чи з пилюкою, з теслом Поперек свій гне за ділом — Хай приймає наш «чолом».	І отих, що по заводах, У шахтарнях, у п'їтми, У далеких десь заходах, І згадаєм тепер ми».
---	---

Далі Манжура називає трудову інтелігенцію, що «ниву розума оре». Посилаючись на ці приклади, слід зазначити, що розуміння Манжурою терміну «трудящий народ» було цілком конкретним, історично вірним.

Інші побутові поезії Манжури також розкривають його соціально-політичний світогляд. Наприклад, в «Різдвяній зірці» поет говорить про надії в серці, «що прийде краща пора». Він, як раніше Т. Шевченко, уболіває за народ, щоб його не «приспало.. лихо!» В поезії «Теплого Олексі» Манжура устами Дніпра закликає численні струмки (слід розуміти: молодих людей) не тікати від рідних степів, від Батьківщини:

«Пождіть-бо ось трохи, тоді поглядіте —
Яке отут буде добро».

«Весняночка» розкриває сумну картину спустошеного села, в якому залишилися «хворі та дівчата», бо парубоцтво у далекі заробітки «ще з осені розігнала лихая година».

В епічних творах народу, переказах про богатирів просвічується збагачення їх образами, взятими з сучасного робітничого життя. Наприклад, казковий персонаж Іван Попович заявляє своїй матері-наймичці: «Хіба зараз такій час, щоб за шматок хліба хто-небудь служив?»². Тут автор показує, що, крім харчів, трудящі прагнули до вищих, духовних ідеалів. Цю думку стверджує також переказ «Машинистий».

В поезії Манжури особливо стверджується антирелігійність трудящих, їхнє келкування над церквою і служителями релігії. У «Щирій молитві» Манжура устами бабусі соромить панів-ненажер. Виклик релігійникам відчувається і в ряді віршів, опублікованих у «Киевской старине»³. У вірші під назвою «Скорбь киевлян о потерю Магдебургского права» (1882, № 5) він висловлює обурення народу про те, що «хочуть нас... до церкви заганяють». У прозаїчному тексті «Молитва» відчувається глибока зненависть до гнобителів і гострий сарказм щодо релігії. Слід зазначити, що Манжура по своєму духу не міг погоджуватись із релігійно-міфічним тлумаченням народних звичаїв⁴.

У вірші «Декому» Манжура засуджує письменників-націоналістів, які вихваляли минуле України, облудно твердячи, ніби вона колись «своім господарством розкішно жила», у волі й братерстві. Автор виступає проти вихваляння гетьманів і козацької старшини з їхньою «силенно-важкою булавою», що гнітила рядових козаків.

Кращий історик російської та української етнографії ХІХ ст. О. Пипін звернув особливу увагу на історико-побутовий характер досліджень І. Манжури у таких матеріалах, як «Запорізьке пограбування», легенди про Семена Палія, «Панщина в піснях і молитвах», «Українська гетера», пісня пастухів «Талавіря», «Легенда про Петрів батіг» та ін.⁵

У двох піснях «Запорізького пограбування» Манжура рішуче звинувачував царське самодержавство в пограбуванні народного добра, уболіваючи разом і за всю Україну, і за сусідню Білорусію. В записаній і опублікованій Манжурою російській пісні «Новороссиа» є сміливі рядки:

«Государь ты наш, родный батюшка,
Поморил ты нас смертью голодною...»⁶

Манжура висловлював велику симпатію до народних ватажків⁷.

Стійкий демократ, ненависник експлуататорів, І. І. Манжура помер 15 травня 1893 р. в Катеринославі в страшній бідності. Пам'ять про нього, як про невтомного трудівника на ниві культури, збережеться навіки.

О. С. КУНИЦЬКИЙ

² І. І. Манжура. Сказки, пословицы, Харьков, 1890, стор. 37.

³ Журн. «Киевская старина», 1882, № 5.

⁴ Журн. «Киевская старина», 1890, № 4.

⁵ Див. А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, стор. 410.

⁶ Журн. «Русская Старина», 1879, № 10, стор. 351—352.

⁷ Журн. «Русская Старина», 1878, № 7.

ВИДАТНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР-ДЕМОКРАТ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАГИБЕЛІ СИГІЗМУНДА СЕРАКОВСЬКОГО)

Життя і діяльність Сигізмунда Сераковського — видатного польського революційного діяча — найтісніше зв'язані з суспільно-політичним життям України і передовими діячами її народу. На Україні Сигізмунд Сераковський народився і виріс. Узи братерської дружби зв'язували його з великим українським поетом і революціонером-демократом Тарасом Шевченком.

Предки С. Сераковського були корінними жителями Польщі. Вони володіли багатими помістями. Сераковські прагнули розширити свої землеволодіння і за межами Польщі: вони придбали в Білорусії с. Люцинку, а на Волині помістя в с. Завізово. Дід Сигізмунда приїхав з Польщі на Волинь на постійне проживання, але не зміг залишитись самостійним землевласником. Його господарство занепадало, розвалювалось. У 1781 р. він втратив с. Люцинку, а в 1784 р. — Завізово. Відтоді Сераковські стали безпомісними дворянами. Батько Сигізмунда засоби для життя уже здобував власною працею — служив управителем маєтків польських поміщиків на Україні В. Моравського і В. Подгороденського. Вступивши до повстанської організації, він брав участь у повстанні 1830—1831 рр. і в одному з боїв загинув.

Сім'ї загиблого повстанця Ігнатія-Антонія Сераковського довелось зазнати багато страждань. Але вона не занепадала духом і стійко боролась з труднощами. З усієї сім'ї особливо виділявся Сигізмунд — життєрадісний, енергійний і працьовитий. У 1838 р. він вступив до Житомирської гімназії. Як свідчать документи, вимогливі учителі давали йому завжди позитивну характеристику¹. У свідцтві, виданому С. Сераковському у зв'язку з закінченням гімназії, говорилося, що «завдяки тихому, дружньому характеру і ввічливості» С. Сераковський здобув у гімназії «загальну прихильність і пошану»². У гімназії С. Сераковський однаково дружельно ставився і до польських і до українських однокласників: Миколи Волощенка, Олександра Кириченка, Антона Сенкевича. Тадеуша Бобровського та багатьох інших. З багатьма він не припиняв зв'язків і в наступні роки.

Переломним моментом у житті С. Сераковського стали роки навчання в Петербурзькому університеті. На розвиток його поглядів мали вплив і польський національно-визвольний рух, і російська та українська вільнолюбна думка. Студент С. Сераковський, працюючи у підпільних гуртках, дедалі більше втягувався в революційну діяльність. Коли в 1848 р. в Західній Європі спалахнула революція, С. Сераковський вирішив взяти в ній участь. Проте йому не вдалося здійснити свій намір. Про невдачі С. Сераковського докладно розповідається в документах. Одержавши 12 квітня 1848 р. відпускний квиток Петербурзького університету, він 3 травня приїхав в м. Почаїв, на Волині. Кременецький земський справник Майборода у рапорті Київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову повідомляв, що затримано студента С.-Петербурзького університету С. Сераковського, у якого були різні дорожні речі, гроші і зброя. Візник, який привіз студента, розпитував у служників дорогу до австрійського кордону і питав, чи не допоможуть вони «панові, якого привіз, перебраться в Австрію»³. У рапорті далі говорилося, що студент С. Сераковський має відпускний квиток у Херсонську губернію, а приїхав у Почаїв, що, проїжджаючи через м. Житомир і живучи в м. Дубно, він ніде не подавав своєї подорожньої. Тому, писав справник, «маючи на нього підозру в неблагонадійній меті перебраться за кордон, вирішив такого з усіма знайденими при ньому паперами, речами і розіском пристава відправити нарочним жандармом до пана начальника Волинської губернії»⁴.

Обставини арешту С. Сераковського досить докладно описуються в рапорті командира 3-ї роти прикордонної стражі підполковника Шишмарьова, поданому 4 травня на ім'я начальника Радзивіллівського митного округу.

Пристав одвіз Сераковського і його фурмана 21 квітня в м. Кременець, здав їх там офіцеру корпусу жандармів, який відправив С. Сераковського у Житомир⁵. 6 травня С. Сераковського було відвезено у Київ і «посаджено під суворий арешт в особому відділенні Київської гауптвахти»⁶. Наступного дня надійшов наказ Бібікова відправити С. Сераковського під вартою жандарма в Петербург, до III відділення. 16 травня С. Сераковський був доставлений у Петербург за призначенням. Справу з С. Сераковським тут було вирішено дуже швидко. 25 травня шеф жандармів і начальник III відділення О. Ф. Орлов повідомляв Д. Г. Бібікова, що доставлений в С.-Петербург студент С. Сераковський не признався в намірі втекти за кордон і хоча прямих доказів по

¹ Житомирський обласний державний архів, ф. 72, оп. 1, спр. 37, арк. 1—2.

² В. Дьяков. Сигизмунд Сераковский, М., 1959, стор. 7.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 442, оп. 798, 1848, спр. 108, арк. 14.

⁴ Там же, арк. 5.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 798, 1848, спр. 108, арк. 13, 16.

⁶ Там же, арк. 7.

звинуваченню його не було, проте обставини кидають на нього підозру. За наказом імператора С. Сераковського віддали в солдати і відправили в окремих Оренбурзький корпус під суворий нагляд⁷. Солдатську службу він почав 13 червня 1848 р. у 2-му півбатальйоні Оренбурзького лінійного батальйону в Новопетровському укріпленні. 11 вересня 1849 р. він був переведений в Уральськ. Три з половиною роки С. Сераковський тягнув солдатську лямку, а потім (з січня 1852 р.) ще більше трьох років — унтер-офіцерську. Майже вісім років звдав С. Сераковський тяжкій солдатчині. У лютому 1856 р. йому було присвоєно звання прапорщика⁸, а влітку він повернувся в Петербург і через рік вступив до Академії генерального штабу, яку успішно закінчив у грудні 1860 р.

Перебування С. Сераковського в Петербурзі (з деякими перервами з 1856 до березня 1863 р.) було сповнене кипучою діяльністю. Немало сил він витратив на те, щоб разом з друзями і шанувальниками великого українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка добитися визволення його з неволі. Ідейне спілкування з Тарасом Шевченком, а також з великими російськими революціонерами-демократами М. О. Добролюбовим, М. Г. Чернишевським та ін. благотворно впливало на революційну діяльність С. Сераковського. Обдарований і енергійний, він взявся за створення польських революційних гуртків, що потім об'єдналися у Петербурзьку організацію Сераковського — Домбровського. Учасник гуртків Ф. Варавський, притягнений в 1865 р. до суду, розповідав, що після приїзду з Києва в Петербург, в Академію, капітан С. Сераковський познайомився з усіма поляками курсу і перезнайомив їх. Через нього Ф. Варавський познайомився з Домбровським, Станевичем та ін. С. Сераковський соромив Ф. Варавського та інших поляків за те, що вони забули рідну мову, давав їм польські книжки, а також «Колокол» і взагалі прагнув повернути їх до ідей, які пропагував потім⁹. Петербурзька організація Сераковського — Домбровського мала зв'язки з польським підпіллям на Україні і допомагала йому в підготовці до повстання. З її участю в Києво-Печерській лаврі була створена підпільна друкарня, де було передруковано «Великорусса» та видавалася газета «Одродженіє» («Відродження»).

Напередодні польського національно-визвольного повстання 1863 р. діячі Петербурзької організації Сераковського — Домбровського виїхали в різні місця. П. Хойновський, Т. Опочкий та ін. прибули на Україну нелегально. 6 квітня 1863 р. С. Сераковський залишив Петербург і виїхав у Литву. Тут проявився його талант організатора і керівника повстання. Проте це повстання зазнало поразки. Тяжко поранений в одному з боїв з царськими військами С. Сераковський був схоплений і доставлений у м. Вільно. 4 травня віленський генерал-губернатор і командуючий військами М. М. Муравйов наказав судити С. Сераковського, як тільки він буде спроможний відповідати на допиті. 17 червня голова віленської слідчої комісії в політичних справах подав генерал-губернатору рапорт про результати допиту С. Сераковського. У рапорті говорилось, що 16 червня слідча комісія в госпіталі св. Якова поставила перед С. Сераковським 12 запитань, з яких на п'ять він дав відповідь. Посилаючись на слабкість здоров'я, С. Сераковський пообіцяв більш докладно розповісти про свою участь у повстанні після одужання. З протоколу допиту видно, що він відповідав на загальні питання, зв'язані з його службовим і сімейним станом, походженням і т. п., але ухилився від відповіді на питання про його діяльність у повстанні.¹⁰

23 червня 1863 р. військовий суд, створений при Віленському ордонансгаузі, за судив С. Сераковського до смертної кари. Вирок суду з доповіддю слідчої комісії було подано генерал-губернатору М. М. Муравйову на конфірмацію і останній 25 червня написав резолюцію: «Згоден з думкою військово-судової комісії Сераковського покарати смертю, а замість розстрілу — *повісити*, виконавши вирок над ним у Вільно»¹¹. Всі прохання рідних і друзів про помилування С. Сераковського були відхилені як у Вільно (М. М. Муравйовим), так і в Петербурзі (Олександром II). 27 червня 1863 р. вирок над С. Сераковським був виконаний. Так обірвалося життя борця за свободу і незалежність Польщі.

Засуджуючи царське свавілля, прогресивна громадська Росія і Європи високо оцінила діяльність Сигізмунда Сераковського. Ганьбою таврував О. І. Герцен російських катів Муравйових за те, що вони «вбили найблагороднішого Сераковського»¹². Радянський народ високо шанує пам'ять С. Сераковського — борця за свободу і дружбу братніх народів Росії, України і Польщі.

Г. І. МАРАХОВ

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 798, 1848, спр. 108, арк. 20.

⁸ Центральний державний військово-історичний архів, ф. 725, 1859, спр. 127, арк. 759—760.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 33, арк. 203.

¹⁰ ЦДІА Литовської РСР, ф. 439, оп. 18, 1868, спр. 48, арк. 18, 20.

¹¹ Там же, арк. 6, 32.

¹² А. І. Герцен. Собрание сочинений, т. XVIII, стор. 40.

МАТЕЙКО І УКРАЇНА

Ян Алойзій Матейко належить до славної плеяди видатних майстрів польського мистецтва, значення яких виходить далеко за межі їх рідного краю. В. В. Стасов по-вінював Я. Матейка з В. Суріковим¹ і вважав його «однією з найкрупніших величин художньої Європи XIX віку»².

Ян Матейко — видатний майстер історичного живопису. Його чудові епічні картини «Станьчнк», «Проповідь Скарги», «Рейтан на Варшавському сеймі», «Звін Сигізмунда», «Прусська дань», «Битва при Грюнвальді» та «Костюшко під Рацлавцями» приваблюють реалістичною силою багатогранно відтворених образів історичних діячів Польщі, вдалим розкриттям масового народного героїзму.

Ідеєю інтернаціональної єдності слов'янських і прибалтійських народів проникнута відома картина Я. Матейка «Битва при Грюнвальді». В ній створені яскраві й незабутні образи простих народних героїв — росіян, поляків, чехів, литовців, які завдали поразки розбійницькому Тевтонському ордену.

Національний польський художник зумів надзвичайно глибоко відобразити незабутні події героїчної історії свого народу. Разом з тим Матейко відіграв значну роль у загальній боротьбі за реалізм, яку в кінці XIX і на початку XX ст. вели прогресивні художники проти сил занепадницького буржуазного мистецтва. Невипадково сповнені глибокого соціального змісту полотна художника викликали однакове роздратування у польських, російських і українських декадентів. Коли на сторінках російського мистецького журналу «Мир искусства» з'явилася стаття, автор якої негативно відзивався про твори Матейка, на захист польського митця виступив великий російський художник І. Ю. Рєпін³.

Українська буржуазно-націоналістична критика напала на Я. Матейка та його учнів-українців. Так, у 1926 р. львівський мистецтвознавець М. Голубець грубо обвинувачував відомого українського художника О. Новаківського за вірність реалістичному методі, засвоєному в майстерні Матейка⁴.

Плодотворна педагогічна робота Яна Матейка в Краківській Академії мистецтв відіграла позитивну роль у розвитку передового мистецтва західних областей України. В Академії навчалося чимало українців з міст і сіл Галичини. Я. Матейко не розрізняв учнів за національністю, а з однаковою чуйністю й любов'ю ставився до польської й української молоді, допомагаючи їй оволодівати основами художньої грамоти. Деяким талановитим юнакам він допомагав також і матеріально. Відомо, що у 1869 р. Матейко з власних коштів надав стипендію двом львов'янам, українцеві й поляку, які поїхали у Краків для здобуття мистецької освіти.

Видатні українські художники, які безпосередньо навчалися в майстерні Матейка (О. Новаківський, І. Труш), і ті, які виховувалися на його реалістичних традиціях, навчаючись в Академії в перші роки після смерті Матейка (М. Сосенко, А. Манастирський, Й. Курилас), залишилися провідниками реалізму в мистецтві західних областей України. В цьому — безумовна заслуга польського майстра перед українським народом.

Ян Матейко жив під час штучно розпалюваної ворожнечі між польським і українським народами. Він не схвалював примусової колонізації, яка проводилася з метою посилення соціального гніту. В листі до одного з своїх львівських кореспондентів художник висловлював бажання, щоб відбулося зближення сердець українських і польських мас, розділених нещастями й суперечками⁵. Це бажання художника повністю здійснилося в наш час, коли визволені назавжди від соціального й національного гніту український і польський народи з'єдналися міцною дружбаю в єдиному таборі соціалістичних країн.

В Радянській Україні твори Яна Матейка викликають великий інтерес. Кращі з них зберігаються в експозиції Львівської державної картинної галереї. Тут загальну увагу привертають майстерно виконані полотна: «Портрет дітей художника», «Портрет Т. Макомамської», єдиний в творчості Матейка пейзаж «Вид Бебека під Константинополем» і глибокозмистовний живописний ескіз на тему з історії визвольної боротьби чеського народу «Ян Жижка у битві під Кутною горою». Серед експонованих малюнків Матейка є його автопортрет 1873 р. і ряд цікавих ескізів, що являють собою перші на черки здійснених і нездійснених задумів.

Твори Я. Матейка користуються широкою популярністю в Радянській Україні; їх знає і любить український народ.

О. О. ЧАРНОВСЬКИЙ

¹ Див. В. В. Стасов. Избранные сочинения в трех томах, т. 3, 1952, стор. 62.

²⁻³ Там же, стор. 670.

⁴ Див. журн. «Мир искусства», 1899, № 10, стор. 3.

⁵ М. Голубець. Галицьке малярство, Львів, 1926, стор. 46.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ФОРМУВАННЯ АТЕЇСТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ УЧНІВ 10—11 КЛАСІВ

Формування вірного світогляду учнів — довготривалий процес, який здійснюється в ході викладання всього комплексу навчальних предметів у школі, включаючи історію. Почесне завдання учителя — домогтись правильного розуміння учнями різноманітних процесів і явищ природи і людського суспільства. Виховання повинно бути спрямоване на утвердження комуністичних ідеалів у свідомості школярів. Водночас необхідно дати учням правильне розуміння суті відживаючої ідеології, насамперед релігії, яка, маючи тисячолітній досвід впливу на свідомість трудящих, намагається тримати їх у духовній покорі і зараз. Шкільні курси історії дають широкую можливість на яскравому конкретному матеріалі розкрити реляційну суть релігії. Великою мірою це стосується випускних класів середньої школи. На початку навчального року укладаю план конкретних заходів по атеїстичному вихованню учнів 10—11 класів на уроках історії з таким розрахунком, щоб після закінчення школи випускники, озброєні відповідними знаннями, могли самостійно вести рішучу наступальну боротьбу проти впливу буржуазної ідеології. До цього плану включаю висвітлення на уроках історії окремих атеїстичних питань; організацію і проведення у позаурочний час вечорів запитань і відповідей, теоретичних конференцій, влаштування виставок картин з атеїзму, індивідуальну атеїстичну роботу з учнями.

Насамперед, для учнів випускних класів після уроків влаштовую лекцію на тему «Реакційна роль релігії в наш час». В лекції підкреслюю, що релігія, як відживаюча форма ідеології, сама по собі не відіме, їй в цьому потрібно допомогти. Роботу по остаточній ліквідації впливу релігії на свідомість трудящих повинно провести, передусім, молоде покоління. Наводжу конкретні факти про шкоду, яку приносить релігія радянським людям. Так, внаслідок святкування так званих «престольних свят» в час осінніх польових робіт колгоспи терплять великі збитки. В цей час на роботу не виходять близько 30% працездатних колгоспників, що складає в нашій артілі приблизно 300 чоловік. Восени за робочий день одна жінка може накопати 300 кг картоплі. Якщо не вийде на роботу 300 жінок, то колгосп не одержить 90 т цього дня, а за тиждень — 540 т. Відтягування строків копання картоплі веде до значних втрат урожаю. Іздовий з парою коней щодня в середньому виконує роботу вартістю у 2 крб. 50 коп. Якщо під час «престольних свят» іздові 2—3 дні не виходять на роботу, це значить, що 50—60 пар коней простоє. Таким чином, в артілі залишається не виконаним обсяг робіт на суму 250—300 крб.

В лекції наголошую також на тому, що в дні релігійних «свят» церковники надзвичайно наживаються. В с. Кулішах, на Житомирщині, в 1959 р. на пасху, за даними самих поїв, прибуток становив 6 тис. крб., в с. Ємільчине — близько 18 тис.

Така вступна лекція допомагає мені підготувати учнів до вивчення ряду питань в курсі історії РСРП протягом року. Розбираючи з учнями першу програму нашої партії, прийнятту II з'їздом РСДРП, зачитую пункти 5, 7, 13, в яких сказано, що партія ставить своїм завданням після перемоги над царським самодержавством забезпечити: необмежену свободу совісті, слова, друку, зборів, страйків і спілок, знищення станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності; відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Правильно зрозумівши ці пункти програми РСДРП, учні добре засвоюють питання про боротьбу партії за союзників пролетаріату в революції. Свободи совісті в царській Росії не було. Царські власті переслідували громадян за атеїстичні переконання, в законах були передбачені спеціальні статті, які загрожували засланням до 8 років за відмову від релігії. Релігія була міцною духовною опорою царизму.

Важливе місце в справі формування комуністичного світогляду в учнів належить декрету Раднаркому від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який розглядаємо на уроці «Організація Радянської держави». Його текст зачитую учням повністю, роблячи пояснення. Більшість учнів самостійно робить правильний висновок, що тільки з перемогою Жовтневої революції трудящим надаво

дійсну свободу совісті, що церкву, як опору самодержавства, необхідно було з перших днів існування Радянської влади відокремити від держави.

На уроці наголошую, що ліквідація впливу церкви на маси, залучення їх на сторону соціалістичного і комуністичного будівництва — справа не одного дня, а довготривалий процес. В ході цього будівництва трудящі шоденно переконуються у справедливості справи комунізму та шкідливості релігії.

Під час вивчення теми «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна» є можливість на великому конкретному матеріалі показати, як релігія активно служила контрреволюції. Розповідаю учням про те, що глава православної церкви патріарх Тихон закликав до «спасіння Росії» від більшовиків та до відновлення влади капіталістів і поміщиків. У складі армій генерала Денікіна проти Радянської влади діяли полки «Ісуса» і «Богородиці». Такі назви були необхідні скинутим експлуататорам для того, щоб вплинути на малосвідомих громадян і кинути їх в боротьбу за чужі їм інтереси.

При вивченні матеріалів VIII з'їзду РКП(б) особливо увагу звертаю на пункт 13 програми, в якому йдеться про форми й методи боротьби з релігією в умовах будівництва соціалізму. Багатий матеріал для викриття релігії на уроках історії дають партійні документи, зокрема постанова ЦК РКП(б) «Про постановку антирелігійної пропаганди і про порушення пункту 13 програми», постанова ЦК ВКП(б) від 24 березня 1930 р. «Про боротьбу з переконачними партійні в колгоспному русі» та ін. Всі ці матеріали і документи використовую при вивченні відповідних з'їздів партії або при характеристиці певного періоду.

Під час висвітлення теми «Культурна революція в СРСР» підбиваю підсумки атеїстичного виховання на матеріалі історії довоєнного періоду, підкреслюю, що результатом наполегливої роботи партії, спрямованої на відрив народних мас від релігії і залучення їх на бік соціалістичного будівництва, є масовий відхід трудящих від церкви в 20—30 роках.

В ході вивчення теми «СРСР в боротьбі за відновлення і дальший розвиток народного господарства країни» коротко пояснюю учням, чому в нашій країні під час війни і в післявоєнні роки відбулося певне поживлення релігії.

На уроці «Піднесення культури в СРСР» даю коротку характеристику постанови ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р. Висвітлення цього питання потрібно для правильного з'ясування завдань ідеологічної роботи та місця в ній учнівського колективу.

Атеїстичне виховання під час вивчення програмного матеріалу не потребує додаткового часу.

Велику увагу формуванню атеїстичних переконань в учнів приділяємо під час позакласної роботи. В жовтні 1960 р. проведено було вечір запитань і відповідей на тему «Що таке релігія». Заздалегідь були визначені і оголошені запитання, на які слухачі мали одержати відповідь на цьому вечорі: 1. Як виникла релігія? 2. Для чого церква відзначає релігійні свята? 3. Що таке мораль релігійна і мораль комуністична? та ін. Вчителі дали вичерпну відповідь на кожне запитання. На вечорі, який проводився в сільському клубі, були присутні учні та їх батьки.

Великий інтерес викликала учнівська теоретична конференція, проведена в школі в березні 1960 р., присвячена темі «Релігія та її реакційна роль у суспільстві». Кращі учні 10 класу за рекомендацією вчителя підготували короткі доповіді: 1. Походження релігії; 2. Перстворення природи і релігії; 3. Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії та церкви; 4. Мораль комуністична і мораль релігійна; 5. Видатні вчені про релігію; 6. Народ про релігію. В класі, де проводилась ця конференція, була влаштована виставка картин на тему «Наука і релігія», які ілюструють реакційну роль релігії.

Цікавою формою роботи є атеїстична художня самодіяльність. Учні охоче декламують вірші, читають прозу, влаштувають інсценівки атеїстичного змісту.

В переповненому залі сільського клубу учні-випускники провели вечір атеїстичної пропаганди, який відкрився лекцією на тему «Чому релігія несумісна із справою будівництва комунізму». Учителька хімії розповіла про суть «божого воюю», оновлення ікон, демонструючи відповідні досліді. Особливо сильне враження на слухачів справив виступ 78-річного переконаного атеїста К. Л. Корчика, в минулому віруючої людини. Він схвильовано розповів про свій шлях до атеїзму через знання, читання наукової та художньої літератури. Це відкрило йому очі на навколишню дійсність, утверджувало правильні погляди.

Секрет успіху атеїстичної позакласної роботи з учнями криється в різноманітності її форм, добрій організації, широкому залученні до неї учнівського колективу.

В системі науково-атеїстичного виховання в школі важливе місце повинно належати індивідуальній роботі з учнями. Це підтверджує і мій власний досвід учителя-історика. Я знав учня Якова К. з сьомого класу як здібного, уважного на уроках шкільного. Але часто він ставив учителям своєрідні запитання: Як побудований всесвіт? Що таке релігія? Чому в нас існують церковні навчальні заклади? Хто туди вступає? та ін. Кілька разів учневі давали детальні відповіді на ці запитання. У 9 і 10 класах Яша, який закінчив сім класів з похвальною грамотою, став погано вчитися, намірявся навіть

залишити школу. Учителі детально вивчили обстановку в сім'ї учня, її взаємовідносини з сусідами та ін. Виявилось, що сім'я досить релігійна. Двоє старших братів Яші, які закінчили середню школу, поїхали у Донбас, живуть, майже не підтримуючи зв'язків з батьками, які готували Яшу до вступу в духовне училище. Це й було причиною того, що хлопчик став погано вчитись. Внаслідок діючої роз'яснювальної роботи школи батьки Яші відмовились від свого наміру. А учень закінчив середню школу з срібною медаллю і поступив до автоторожного технікуму в м. Житомирі.

Досить багато довелось попрацювати з ученицею Марією К., круглою сиротою, що перебувала на утриманні своєї старшої сестри-сектантки. Сестра примушувала Марію прийняти сектантське хрещення. Про це дізнались в школі. Учнівському колективові вдалося пробудити Марію від релігійного сну, втягнути її до художньої самодіяльності. Школа подала учениці і матеріальну допомогу. В 10 класі вона вступила в комсомол, однією з перших виявила бажання поїхати на роботу в Донбас. Зараз Марія К. переюда виробничниця.

Життя нашою вихнуло нас на думку проводити з метою профілактики систематичну індивідуальну роботу з учнями по питаннях атеїзму. Ця робота допомагає їм розпізнавати шкідливість релігійного впливу, стати активними будівниками комуністичного суспільства. Випускники нашої школи будуть впевнено захищати і обстоювати свої науково-матеріалістичні переконання.

Ф. К. КОВАЛЬЧУК

ВИВЧЕННЯ В 7 КЛАСІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Вивчення питань культури на уроках історії має велике виховне і пізнавальне значення. В цій статті йтиметься про досвід вивчення в 7 класі теми «Розвиток української культури в першій половині XIX ст.» протягом двох уроків, мета яких показати розвиток української культури в тісному зв'язку з братньою російською культурою, культурою інших народів нашої країни і світу, благотворний взаємовплив і дружбу братніх культур, історичне значення української культури першої половини XIX ст.

Вивчаючи новий матеріал, я застосовував різні дидактичні прийоми і методи. Щоб пов'язати новий матеріал з раніше вивченим, у вступній бесіді запитав учнів: Які важливі події відбулися в Росії і на Україні в першій половині XIX ст.? Учні називають Вітчизняну війну 1812 р. і повстання декабристів. Підводячи підсумки бесіди, я відзначив великий вплив цих подій на розвиток революційних ідей в російській і українській літературі і мистецтві, в народній поетичній творчості.

Пропоную такий план першого уроку, який учні записують у зошитах:

1. Освіта і наука.
2. Народна поетична творчість: а) Історичні пісні та думи. б) Лірники. Кобзарі О. Вересай і А. Шут.
3. Література: а) О. С. Пушкін і Україна. б) Українська тематика творчості М. В. Гоголя. в) Значення поетичної творчості і революційної діяльності Т. Г. Шевченка.

Щоб зацікавити учнів, розповідь про освіту на Україні почав з розгляду малюнка В. Штернберга, на якому зображено покарання дітей різками учителем-дяком. Семикласникам уже дещо відомо про освіту того часу з біографії Т. Г. Шевченка, яку вони вивчали на уроках української літератури. Ставлю запитання: Що художник відобразив на цьому малюнку? Які почуття викликає у вас цей малюнок? Учні вірно розкрили зміст зображеного, а учениця М. з дитячою безпосередністю сказала: «Мені шкода цих переяканих дітей».

Такий вступ привертає увагу школярів до питання, що розглядається. Розповідаючи про освіту на Україні, використовую текст підручника, а також краєзнавчі матеріали по Чернігівській губернії. Відзначаю, що і в той тяжкий час були вчителі, які з любов'ю навчали дітей. Вказую, що значну роль у розвитку освіти і науки відіграли університети, відкриті в Харкові (1805 р.) і Києві (1834 р.), а також Одеський (1817 р.) та Ніжинський (1820 р.) ліцеї. Зазначаю, що в Ніжинському навчався М. В. Гоголь, показую фото сучасних Київського університету ім. Т. Г. Шевченка і Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Називаю міста, в яких були відкриті вищі навчальні заклади, а учні показують їх на карті.

Розглядаючи виводки по першому питанню, зазначаю, що середню і вищу освіту діставали діти дворян, що царизм був ворогом освіти для народу, зачитую уривок з історії КПРС: «Царський уряд боявся, що світло знання зробить народ непокірним. Через те він тримав народ в темряві і неучтві. Міністерство народної освіти на ділі було органом затемнення народної свідомості. На школу видавалися копійки. Царизм прирікав народ на убожество не тільки матеріальне, але й духовне»¹.

¹ «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1959, стор. 12.

Висвітлюючи друге питання плану, вказую, що, незважаючи на утиски царизму, розвивалася усна народна поетична творчість, яка завжди (за висловом М. Горького) супроводжує історію, бо в усній народній творчості відображено героїчне минуле українського народу, його побут, боротьбу з експлуататорами. Учні вивчили усну народну творчість на уроках української літератури у 5 класі, а тому веди бесіду, спираючись на їх знання, за такими питаннями:

1. Назвіть українські історичні пісні. 2. Які ви знаєте думи? Учні назвали пісні «За річкою вогні горять», «Задумали Базилевці», думи «Козак Голота», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» та ін.

Потім переходжу від бесіди до розповіді про лірників і кобзарів, які пронесли через віки народні думи. Великий інтерес в учнів викликає включення до розповіді про кобзарів краєзнавчого матеріалу (про Остапа Вересая і Андрія Шута). До цього питання заздалегідь підготувалися дві учениці. Перша з них відзначила великий талант О. Вересая, його страдницьке життя народного співака. Він подорожував по Україні, побував і в Петербурзі, у виконуваних ним думах, сатиричних, гумористичних народних піснях виступав проти панів і попів. Т. Г. Шевченко був знайомий з О. Вересаям, листувався з ним, подарував співцю свого «Кобзаря» з автографом і високо оцінював його творчість. Учні розглянули портрет О. Вересая, вміщений у підручнику.

Друга учениця розповіла про кобзаря А. Шута, який народився і жив в нашому селі Олександрівці. Дата народження кобзаря невідома, а помер він у 1872 р. Від А. Шута на початку 50-х років минулого століття були записані думи «Хмельницький і Барабаш», «Про смерть Хмельницького», «Іван Богун» та ін. А. Шут оспівав також боротьбу козацької бідноти з старшиною — багатими дуканами. Учениця зачитала уривок з думи «Козак Нетяга Фесько Ганжа Андибер»:

Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці	А ще стиха словами промовляли:
Добре дбали —	«Ей, думи, кажуть, в дуки!
Сих дуків серебранників за лоб брали,	За вами всі луги і луки,—
Із-за столу, наче волів, виводжали.	Ніде нашому брату, козаку-нетязі,
Перед окнами покладали,	Стати і коня попасти! ¹
У три березини потягали,	

Після цього відзначаю, що про творчість кобзаря з Олександрівки знали не тільки на Україні, а й в Росії. «Гомерами України» називав кобзарів А. В. Луначарський. В середині XIX ст. стали видаватися в Москві і Петербурзі збірники українських пісень. Українські пісні і думи любили М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, О. С. Пушкін, К. Ф. Рилев, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, І. Ю. Рєпін, М. Горький. Т. Г. Шевченко пророче писав: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине».

Розповідь про розвиток української літератури починаю коротенькою характеристикою російсько-українських літературних зв'язків, підкреслюю великий вплив російської літератури на розвиток української. Враховуючи знання учнів з історії і літератури, проводжу бесіду з таких питань: «В яких місцях на Україні побував О. С. Пушкін?», «Що він показав у поемі «Полтава»?».

Семикласникам відомі твори великого російського письменника М. В. Гоголя. Його творчість була тісно зв'язана з Україною, де він народився і виріс. Письменник у своїх творах оспівав рідну землю: безкраї українські степи, Дніпро, українські місячні ночі. Він відобразив благородні подвиги запорожців, любов їх до рідного краю, красу дружби і товаришування. Зачитую слова, виголошені Тарасом Бульбою перед боєм під Дубно: «Бували і по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів»². Підкреслюю, що М. В. Гоголь передбачав могутній розквіт нашої країни.

Коротенько розповівши про поетичну творчість Т. Г. Шевченка, ставлю запитання: «За що великого поета переслідував царський уряд?» Учениця С. відповіла: «Т. Г. Шевченко виступав проти царського гніту і кріпацтва. Він хотів добитися волі для селян». Розповідаю, що Т. Г. Шевченко дружив з передовими діячами російської культури М. О. Некрасовим, М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, М. С. Щепкіним та іншими. Великого українського поета-революціонера високо цінували В. І. Ленін і М. Горький. М. Горький писав: «Шевченко, Пушкін і Міцкевич — люди, які втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повнотою». Розповідаючи учням про вшанування пам'яті великого Кобзаря в нашій країні і в усьому світі, показую фото пам'ятників поета в Києві, Харкові, Ромнах, Палермо (Канада).

Додому, крім вивчення матеріалу підручника, задаю підготувати відповіді на запитання: 1) Як розвивалася наука на Україні? 2) Розповіді про життя і творчість кобзарів (О. Вересая, А. Шута). 3) Яке значення Т. Г. Шевченка в розвитку української літератури? 4) Розповіді про його дружбу з передовими діячами російської культури.

¹ «Українські народні думи та історичні пісні», К., 1955, стор. 76--77.

² М. В. Гоголь. Тарас Бульба, К., 1958, стор. 68.

На початку другого уроку проводжу фронтальне опитування. Потім учні записують у зошитах такий план вивчення нового матеріалу:

- 1) Живопис. а) Т. Г. Шевченко — художник; б) народна картина «Козак Мамай».
- 2) Музика і театр. М. І. Глінка і С. С. Гулак-Артемовський.
- 3) Історичне значення української культури першої половини XIX ст.

Спочатку запитую учнів, які твори живопису Т. Г. Шевченка вони знають. Семикласники назвали «Автопортрет» і «Катерину». Потім я розповів, що Т. Г. Шевченко був учнем відомого російського художника К. П. Брюллова, показав репродукцію з картини художника Г. Меліхова «Молодий Т. Г. Шевченко у художника К. П. Брюллова». Щоб активізувати клас, залучаю учнів до аналізу репродукції з картини Шевченка «Селянська сім'я», ставлю їм запитання: 1) Що Шевченко відобразив на картині? 2) Які ідейний задум та художні особливості картини?

У своїх відповідях учні відзначали, що художник зобразив бідну селянську родину, яка живе в убогій хатині. Вірний висновок зробила учениця А.: «Т. Г. Шевченко на картині «Селянська сім'я» яскраво і правдиво показав тяжке життя селян-кріпаків. Він виразив мрію селян про щастя і волю». Коротко спіняючись на художніх особливостях картини, відзначаючи, що цей ранній твір Т. Г. Шевченка належить до побутового жанру (зображення художником подій і явищ повсякденного особистого чи громадського життя). Аналіз картин привчає учнів до спостережливості, сприяє розвитку їх образного мислення, естетичних смаків.

Далі відзначаю, що Т. Г. Шевченко досяг вершин художньої майстерності не тільки в поезії, а й в образотворчому мистецтві. За талановиті гравюри Т. Г. Шевченко дістав звання академіка Академії мистецтв. Цитую слова І. Я. Франка про Т. Г. Шевченка: «Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури»³.

Визвольна боротьба українського народу проти турецьких, польських і французьких загарбників знайшла своє відображення у народній картині, відомій під назвою «Козак-бандурист», або «Козак Мамай». Варіанти цих картин XVIII—початку XIX ст. зберігаються в художніх музеях України як чудові зразки українського живопису. Я показую репродукцію з картини «Козак Мамай», що знаходиться в Київському музеї українського мистецтва. Звертаю увагу учнів на сатиричне зображення панка-поляка, який підносить козакові чарку горілки, намагаючись підкупити його. Козак Мамай зображений гордо, відданою своєї справі людиною. В цій картині показано ненависть і презирство народу до своїх ворогів.

На цьому уроці розглядаємо питання про перебування великого російського композитора М. І. Глінки на Україні, яку він щиро любив. Глінка відвідував Київ, Харків, Качанівку, маєток поміщика Гарновського біля Бахмача. Там він писав музику до опери «Руслан і Людмила» і багато романсів, використовуючи українські народні мелодії. М. Глінка мав великий вплив на творчість українського композитора і співака С. С. Гулака-Артемовського, автора опери «Запорожець за Дунаєм». Він допоміг Гулаку-Артемовському здобути музичну освіту.

Закінчивши виклад нового матеріалу, я пропоную учням навести факти благотворного впливу передових російських митців на розвиток української культури. Узгалявши відповіді учнів, підкреслюю, що українські митці в свою чергу збагачували культуру братнього російського народу і всіх народів нашої країни, вносили свій вклад у скарбницю світової культури.

Крім завдання за підручником, зобов'язую учнів повторити матеріал минулого уроку, підготувати відповіді на такі запитання:

1. Які ви знаєте твори живопису Т. Г. Шевченка? 2. Чому Т. Г. Шевченка шанують трудящі нашої країни і всього світу? 3. Який вплив мала російська культура на розвиток української культури в першій половині XIX ст.? 4. В чому полягало значення української культури того періоду?

Відповіді учнів показали, що тему вони засвоїли. Серед них значно зріс інтерес до історії української культури. Семикласники просили мене на заняттях історико-мистецтвознавчого гуртка повніше ознайомити їх з видатними діячами української культури, докладніше розповісти про дружбу двох братніх культур — російської і української. На гуртку учні прослухали доповіді: «Т. Г. Шевченко і передова російська культура», «Т. Г. Шевченко — художник», «Т. Г. Шевченко і К. П. Брюллов», «Л. Жемчужников і Україна», «Кобзар А. Шут», «Пісні, записані в середині минулого століття в селі Олександрівці». Гуртківці збрали багато матеріалів про Т. Г. Шевченка з газет і журналів. До Шевченківського ювілею семикласники влаштували виставку: «Т. Г. Шевченко і образотворче мистецтво», де експонувалися репродукції з творів живопису і графіки Т. Г. Шевченка і радянських художників. Учні виготовили монтаж про життя і творчість Кобзаря. Отже, роботу на уроках історії ми завжди поєднуємо з відповідною позакласною.

І. З. ОНИЩЕНКО

³ І. Франко. Т. Шевченко, К., 1956, стор. 283.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Перша світова війна і Велика Жовтнева соціалістична революція поклали початок загальній кризі капіталізму. Світ розколовся на дві протилежні системи, а в історії людства наступила нова епоха, епоха переходу від капіталізму до соціалізму. Жовтнева революція завдала світовому імперіалізму нищівного удару, створила необхідні передумови для відновлення Польської держави. Польська буржуазна та реформістська історіографія зовсім ігнорувала цей вирішальний фактор і відновлення Польщі розглядала з позицій зовнішньополітичної орієнтації імушних класів. Так, та частина польської буржуазії та поміщиків, які у роки війни і після неї орієнтувалися на країни Антанти, приписували головну роль у відновленні Польщі перемозі Антанти над німецьким блоком і діяльності націонал-демократичної партії (Р. Дмовський, М. Сейда, В. Грабський, С. Козицький, С. Філяевич та ін.). Друга частина польської буржуазії та поміщиків вважала, що «Польща воскресла за велінням центральних держав»¹ і що Пілсудський та його легіони сприяли «перемозі славної німецької зброї» і тим самим схилили Німеччину до визнання польської незалежності (М. Бобжинський, С. Кутшеба, М. Сокольніцький, В. Ліпінський та ін.). Це була офіційна точка зору.

В період другої світової війни і соціалістичних революцій, що відбулися в ряді країн Європи та Азії, розгорнувся другий етап загальної кризи капіталізму, що привело до дальшого послаблення системи імперіалізму і створення соціалістичної Польщі. Польські державні та політичні діячі, а також польські історики, виходячи з наукового аналізу, робили висновок, що Польща двічі одержала національну та державну незалежність завдяки Жовтневій революції: вперше — у листопаді 1918 р. як буржуазна держава і вдруге — в липні 1944 р. як держава народної демократії. Історіографія Народної Польщі стала на шлях викриття антинаукових концепцій буржуазних істориків. Гострій критиці була піддана імперіалістична, антипольська політика великих держав у польському питанні в роки війни, особливо загарбницька політика Німеччини, а також антинаціональна політика польських буржуазних партій.

Вже на VII з'їзді польських істориків (вересень 1948 р.) Януш Паєвський зробив спробу визначити головний напрям політики Німеччини і Австро-Угорщини у ставленні до Польщі в роки війни, накреслити періодизацію цієї політики². Хоча наведена ним періодизація німецької політики у польському питанні дискусійна, висновки щодо неї правильні. Якщо до початку революції в Росії політику німецького імперіалізму у польському питанні можна було, хоча і з деяким застереженням, вважати політикою активною, що була спрямована на використання польського питання як знаряддя боротьби, то згодом вона стала пасивною, а її метою було стримання Польщі як необхідна умова підкорення інших, більш важливих територій³.

У монографії Я. Паєвського «Міттельевропа»⁴ розкривається зародження агресивних планів «серединної Європи», перетворення їх на знаряддя німецької політики і спробу їх здійснити у роки війни. Автор переконливо доводить, що німецький імперіалізм почав першу світову війну з певною метою та із заздалегідь підготовленою програмою підкорення Європи, якою і зумовлювалися окремі сторони німецької «східної» політики, в тому числі й польської. Він викриває німецьку політику у польському питанні, хоча їй відводить менше місця, і, як відзначали польські історики⁵, недостатньо досліджує зв'язок польської проблеми з німецькими планами створення «Міттельев-

¹ «Wskrzeszenie państwa polskiego», t. I i II. 1914—1924, Kraków, 1920—1925, стор. 114.

² Janusz Pajewski. Główne elementy polityki zagranicznej Niemiec i Austro-Węgier w stosunku do Polski w latach 1914—1918. Pamiętnik VII Powszechnego zjazdu historyków polskich we Wrocławiu 19—22 września 1948, t. I, Referaty, Warszawa, 1948, стор. 133—140.

³ J. Pajewski. Główne elementy polityki zagranicznej Niemiec i Austro-Węgier..., стор. 138—139.

⁴ Janusz Pajewski. «Mitteleuropa». Studie z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej. Poznań. Instytut Zachodni, 1959, стор. 445.

⁵ Журн. «Кwartalnik historyczny», 1961, N 1, стор. 51.

ропи». Це питання знайшло відображення в дослідженнях Л. Гросфельда. Його велика стаття «Господарські мотиви і мета політики центральних держав у польському питанні» є частиною великого дослідження, яке він планує здійснити⁶. В статті ставляться не тільки економічні проблеми центральних держав, пов'язані з вирішенням польського питання у межах «Міттельєвропи», а й ідеологічне обґрунтування колонізації Сходу і роль Польщі в загарбаних землях Росії. Добре показано роль польських імущих класів, зв'язаних з центральними державами, метою яких було створення Польщі як частини єдиної і об'єднаної «Міттельєвропи». Про це вони офіційно заявляли і писали в меморіях, пастирських посланнях і «подячних» телеграмах Вільгельму II⁷.

Лідери так званих німецько-австрофільських польських партій, прикриваючись, «незалежністю», фактично виконували роль знаряддя германізму. Політика центральних держав у польському питанні викривається також у статті Л. Гросфельда, що торкалася «акту п'ятого листопада»⁸. Цьому питанню, хоча і в дещо іншому аспекті, присвячено також його статтю про вплив лютневої революції на королівство у світлі австрійських документів⁹.

Окремо розробляється тема колонізації і розчленування Польського королівства. Тут слід згадати цінну працю К. Папелека¹⁰, що вийшла ще в 1947 р. Автор її знайшов в архівах Катовиць ряд документів сілезьких промисловців, що переконливо свідчать про наміри імперіалістичних кіл Німеччини загарбати Польщу. Висвітленню так званого питання про «польський прикордонний пояс» присвячено статтю А. Овсиньської, в якій викриваються анексіоністські плани німецького генерального штабу¹¹. В інших статтях піддано критиці антипольську діяльність гакатистської та пангерманської організацій¹².

Значний вклад внесли у викриття агресивних планів німецького імперіалізму і історики Німецької Демократичної Республіки: Ю. Кучинський, А. Шрейнер, Ф. Гентцен, А. Штерн¹³ та ін. Так у праці Г. Теодора всебічно аналізується діяльність відомого ідеолога «Міттельєвропи» Ф. Науманна, робиться висновок, що його книга — «ще не пусте маринія здичавілого професора, а відображення програми воєнних цілей певної групи німецького фінансового капіталу»¹⁴. Питання ставлення імперіалістів Німеччини і США до Польщі порушуються і в працях істориків Західної Німеччини. Заслужують на увагу праці Г. Хальгартена¹⁵ (перекладена російською мовою) та І. Геїса, який в основному виконав поставлене перед собою завдання «об'єктивно і без упереджень висвітлити загарбницькі і колонізаторські плани у Польщі в період першої світової війни»¹⁶, за що зазнав нищівної критики з боку західнонімецьких колег. Можна ще згадати працю А. Крука з історії Пангерманського союзу (з заснування до 1939 р.)¹⁷. Однак ці дослідження — виняток серед безлічі лженаукової ревізіоністської писанини.

⁶ Leon Grosfeld. Gospodarcze motywy i cele polityki państw centralnych wobec sprawy polskiej (1914—1916). Журн. «Kwartalnik historyczny», 1961, N 1, стор. 31—66.

⁷ Див. Leon Grosfeld. Sprawa polska w pierwszej wojnie światowej. «Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914—1923», Див. Wydanie II, 1961, стор. 61—101.

⁸ Leon Grosfeld. Tak zwany akt piątego listopada. Журн. «Kwartalnik historyczny», 1954, N 2.

⁹ Leon Grosfeld. Wpływ rewolucji lutowej na Królestwo w świetle świadectw austriackich. Журн. «Kwartalnik historyczny», 1936, N 4—5.

¹⁰ Kazimierz Popiołek. Zaborcze plany kapitalistów śląskich. Katowice—Wrocław, 1947.

¹¹ Anna Owsińska. Plany aneksyjne niemieckiego sztabu głównego wobec Polski, 1914—1918. «Rocznik historyczny», R. 18, 1949, стор. 278—317.

¹² Див. J. Krasucki. Zagadnienie polskie w publicystyce Hausa Delbrücka (1887—1917). «Przegląd Zachodni», 1958, N 4, стор. 64—81; J. Krasowski, «Grenzboten» o sprawie polskiej (1900—1918), «Przegląd Zachodni», 1958, N 6, стор. 371—382; W. Jakubczyk. Z dziejów propagandy hakatystycznej (1896—1914), «Studie i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza» t. II, zeszyt 2, Poznań 1957, стор. 153—176 та інші.

¹³ Див. Leo Штерн, Германский империализм и уроки истории, журн. «Коммунист», 1962, № 11; Ф. Г. Гентцен. Провал гакатистских планов экспансии на Восток, журн. «Новая и новейшая история», 1962, № 2; Ф. Гентцен. Крушение экспансионистских планов «хакатистов» в отношении Востока как результат влияния Октябрьской революции. «Октябрьская революция и Германия», М., 1960.

F. Gentzen. Polskie ziemie zachodnie — historyczne ziemie Polskie. Wybór prac. Wydawnictwo «Śląsk», 1958; A. Schreiner. Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871—1945. Erster Band; 1871—1918. Berlin. 1952.

¹⁴ Gertrud Theodor. Fridrich Naumann oder der Prophet des Profits, Berlin, 1957, стор. 117.

¹⁵ Г. В. Хальгартен. Империализм до 1914 г., М., 1961.

¹⁶ Immanuel Geiss. Der polnische Grenzstreifen 1914—1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im ersten Weltkrieg, Lübeck und Hamburg, s. 6.

¹⁷ Alfred Kruck. Geschichte des Alldeutsche Verbandes 1890—1939, Wiesbaden, 1954.

Після другої світової війни сучасна буржуазна історіографія особливо підкреслює роль США і Ватикану у виникненні Польщі. Тому не дивно, що польські історики досить багато місця відвели викриттю цієї фальсифікації. У 1953 р. на конференції польських істориків було прочитано доповідь про політику Ватикану і англо-американських імперіалістів у ставленні до Польщі у 1917—1919 рр.¹⁸ Проте більш докладну критику антипольської імперіалістичної політики США дав К. Ляптер у статтях, опублікованих в 1951—1954 рр.¹⁹ Особливо викривається відверте політичне втручання США і бажані використати Польщу у своїх імперіалістичних намірах в статтях К. Ляптера, присвячених плану створення польського уряду в США, тринадцятому пункту Вільсона і позиції США під час укладення перемир'я 11 листопада 1918 р.²⁰

Про германську політику Ватикану, який хотів бачити Польщу в межах Габсбургської імперії, показано частково у мемуарній літературі і публікаціях у період між двома світовими війнами. Сучасна польська історична література і, насамперед, праці Я. Юркевича і Л. Скворонського²¹, а також опубліковані раніше праці В. Беньківського²², Ю. Гурецького та ін. висвітлюють період польсько-ватиканських відносин після Версаля, або охоплюють весь історичний період відносин Польщі і Ватикану. Антипольську позицію Ватикану в роки першої світової війни показано на прикладах уже відомих фактів, що пояснюється обмеженням доступом до архівних матеріалів.

Позиція Англії і Франції в польському питанні в роки війни піддана гострій критиці у загальних працях, що торкалися проблеми відновлення Польщі. На VIII з'їзді польських істориків (вересень 1958 р.) з доповіддю про відновлення Польщі виступив Г. Яблонський, який говорив про держави коаліції, для яких «польське питання було внутрішнім російським питанням». Більш докладно він спиняється на позиції Франції, «на допомогу якої протягом десятиліть розраховувало багато поляків», а напередодні падіння царизму саме французький уряд «найбільш формально визнавав право Росії на визначення її західних кордонів»²³. Твердження Г. Яблонського про те, що Жовтнева революція несла з собою «остаточну ліквідацію будь-яких претензій Росії до панування на польських землях і підірвав юридичних основ панування інших держав шляхом ліквідації договорів про поділи»²⁴ підкреслювало вирішальне значення Жовтневої революції у відновленні Польщі, по суті ставило це питання в центр уваги. В дискусії, що розгорнулася, виступаючі погоджувалися з основною тезою Г. Яблонського про вирішальну роль Жовтневої революції у відновленні Польщі, підкреслювали необхідність висвітлення всіх факторів—міжнародних, внутрішніх, серед них і позицію польського народу,—що привели до незалежності. Г. Батовський підкреслював необхідність враховувати вільзовні рухи народів Австро-Угорщини. Це значно збагатило б висвітлення обстановки періоду першої світової війни, в якій створювалися умови відновлення польської держави²⁵. Доповідь Г. Яблонського опублікована у багатьох польських виданнях, а основні її положення викладені у статті «Міжнародні умови відновлення незалежності Польщі»²⁶.

Привертають увагу статті К. Ляптера «Жовтнева революція і незалежність Польщі у світлі документів»²⁷ та Я. Вільдера «Вплив Жовтневої революції на позицію західних союзників у польському питанні». Інтерес до Польщі після Жовтневої революції автори пояснюють не прихильністю до поляків, а тим, що Жовтнева революція так вплинула на міжнародні події, що державні діячі країн Антанти вважали вигідним говорити про можливість відновлення незалежної Польщі. На підтвердження цього наведено слова французького відповідального чиновника Міністерства закордонних справ, який 28 листопада 1917 р. заявив, що «досі Антанта серйозно не займалася ні польським

¹⁸ A. Deruge. *Polityka Watykanu i imperialistów anglo-amerykańskich wobec Polski w latach 1917—1919. Konferencje metodologiczne historyków polskich*. t. 2. Warszawa, 1953.

¹⁹ K. Lapter. *Antypolska polityka imperializmu amerykańskiego w pierwszych latach II Rzeczypospolitej*. Журн. «Nowe drogi», 5 (29), 1951, стор. 108.

²⁰ K. Lapter. *Plan utworzenia rządu polskiego w USA*, журн. «Sprawy międzynarodowe», 1953, N 3; його ж, *Trzynasty punkt Wilsona*, журн. «Sprawy międzynarodowe», 1954, N 1; його ж, «11 listopada 1918 (polityka amerykańska wobec Polski w okresie zawieszenia broni)», *Materiały i studia*, t. I, 1954.

²¹ J. Jurkiewicz. *Nuncjatura Achillesa Ratięgo w Polsce (1918—1921)*; журн. «Sprawy międzynarodowe», 1951, N 5; J. Skowroński. *Polityka episkopatu w Polsce*, *Fakty i dokumenty*, 1953.

²² W. Bieńkowski. *Polityka Watykanu wobec Polski*, Warszawa, 1949; *Górecki J. Rzym a Polska walcząca*, Warszawa, 1949.

²³ «VIII Powszechny zjazd historyków polskich. Historia najnowsza Polski», Warszawa, 1960, стор. 109.

²⁴ Там же, стор. 116.

²⁵ Там же, стор. 153.

²⁶ «Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914—1923», 1961, стор. 1—61.

²⁷ K. Lapter. *Rewolucja Październikowa a niepodległość Polski w świetle dokumentów*. Журн. «Państwo i prawo», 1958, N 11.

питанням, ні питанням центральної Європи, що тепер здійснився рішучий поворот до цих питань»²⁸. В цілому з проблеми викриття англо-французької політики у польському питанні наведено мало нових даних і немає спеціальної праці.

З досліджень, присвячених вирішальній ролі Жовтневої революції у створенні Польщі, в яких одночасно критика позицій імперіалістичних держав, слід назвати поки що лише монографію Ю. Ковальського²⁹. Хоча в ній популярно і побіжно описано ставлення держав і польських буржуазних партій до польського питання і автор ще далеко не вичерпав можливості висвітлення теми, вихід її слід вітати. Головна думка монографії правильна, автор наводить яскраві факти, що викривають лицемірство буржуазної дипломатії, наприклад запевнення американського посла у Берліні з приводу виступу Вільсона (22 січня 1917 р.) про те, що Вільсон мав на увазі «таку Польщу, яку Німеччина і Австрія самі створили». Буржуазні історики, в тому числі і Т. Комарницький, багато зробили, щоб приховати це зізнання американського дипломата німецькому канцлеру³⁰. Безумовно, значна частина положень книги дещо застаріла, що ще більш підкреслює необхідність написання нової праці з цього питання.

У ряді праць знайшла відображення і критика позицій царської Росії у польському питанні. На увагу заслуговує стаття Ірени Спустек «Польське питання у політиці Росії в 1916 р.»³¹. Її написано за матеріалами радянських архівів. Автор робить висновок, що відозвою великого князя Миколи Миколайовича Росія взяла до своїх рук ініціативу в польському питанні, однак консерватизм політичних кіл, невміння вести більш гнучку політику і військові невдачі привели до того, що ініціатива перейшла до рук центральних держав³². Це твердження в основному правильне, хоча вимагає розкриття й доповнення. У всякому разі в 1916 р. польське питання, як один з факторів царської політики, не мало значення, ним серйозно не займалися. Царизм тоді йшов до загибелі. У Росії зміцнювались нові сили. Партія більшовиків повела трудящих на штурм царизму, добилася знищення національного гноблення, проголосила й забезпечила свободу Польщі.

Отже, навіть короткий огляд дає підстави зробити висновок, що польська історіографія має значні досягнення у викритті імперіалістичної загарбницької суті політики так званих великих держав у ставленні до Польщі в роки першої світової війни.

Чимало зроблено і для викриття антинаціональної, антипольської позиції польських буржуазно-поміщицьких партій і груп. У цьому велике значення має дослідження Г. Яблонського «Політика Польської соціалістичної партії в період війни 1914—1918 рр.»³³. Можна цілком погодитись з рецензією радянського історика М. Міська, який вказав на позитивні риси цієї праці. Слід також відзначити, що автор фактично висвітлює всі питання історії Польщі періоду першої світової війни, особливу увагу приділяє відображенню позиції Польської партії соціалістичної (ППС). Можна погодитись з загальною оцінкою її позиції. Ця оцінка вірна щодо діяльності партії в цілому. Але, якщо йдеться про лідерів ППС, то їх політику слід було більш чітко відокремити від політичної лінії партії. Це викликано тим, що вони керувалися не принципами партійної програми, а були ідеологами окупантів і проводили їх політику.

Г. Яблонський говорить про близькі контакти лідерів ППС-фракції з австрійською розвідкою, а польський історик С. Арський, використовуючи знайдені ним в архіві Відня документи, дає відповідь на суперечливі питання про час встановлення пілсудчиками зв'язків з австрійською розвідкою³⁴, доповнюючи дані колишнього начальника розвідального центру у Кракові генерала Ю. Рибак, які він опублікував у мемуарах³⁵. Характерно, що біограф Пілсудського В. Побуг-Маліновський в опублікованій ним до другої світової війни книзі нічого не говорить про зв'язки Пілсудського з австрійською розвідкою і, тільки перебуваючи в еміграції, згадує про ці зв'язки у книзі, виданій у Парижі в 1953 р.³⁶ Як безпосередній наслідок цього співробітництва було створення на території Галичини польських військових організацій, що мали готувати кадри для підірвної діяльності в Росії. С. Мігдал — перший польський історик, який підкреслює

²⁸ J. Wilder. Wpływ rosyjskiej rewolucji Październikowej na stanowiskach zachodnich Aljantów wobec sprawy polskiej. Журн. «Kwartalnik historyczny», 1957, N 6, стор. 6.

²⁹ J. Kowalski. Wielka Październikowa rewolucja socjalistyczna a wyzwolenie Polski, Warszawa, 1952, стор. 275.

³⁰ Див. Titus Komarnicki. Rebirth of the Polish Republik. London—Toronto, 1957, стор. 150.

³¹ Див. «Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914—1939», t. II. Warszawa, 1959, стор. 5—33.

³² Там же, стор. 32.

³³ «Краткие сообщения Института славяноведения», т. 29, М., 1960, стор. 93.

³⁴ S. Arski. Rozmowa z wywiadem austriackim przed pierwszą wojną światową «Sprawy międzynarodowe», Warszawa, 1959, N 11—12, стор. 68—77.

³⁵ Rybak J. Pamiętniki gen. Rybaka, Warszawa, 1954.

³⁶ W. Pobóg—Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski, Paryż, 1953, т. I, стор. 253

вплив міжнародних подій на дозвіл Австрії організувати у Галичині польський військовий рух³⁷.

Діяльність партій людowych Галичини досліджує К. Дунін-Вонсович⁴⁰. Він викладає програми лудовців, їх суспільну і просвітительську діяльність серед селян і особливо політичну діяльність в період виборів. Відданість лідерів цієї партії Габсбургам очевидна. К. Дунін-Вонсович наводить приклад слізливої вірнопідданської поведінки Стапінського в австрійського імператора в 1918 р., тобто напередодні загибелі імперії⁴¹.

Німецькі і австрійські ідеологи «Міттельєвропи» дуже добре використовували у здійсненні своєї політики лідерів польських буржуазно-поміщицьких партій, що орієнтувалися на австро-німецький блок. Саме через них, використовуючи польські національні лозунги і традиції, вони намагалися впливати на широке кола польського народу.

В Західній Німеччині створено спеціальний центр з «дослідження сходу» — «Остфоршунг», який успадкував старі пангерманістські традиції про те, що на схід від їхніх кордонів розташована «культурна пустота», де німці мають здійснити «культурну місію», що на схід від Німеччини починається «Схід» — синонім «дикуства» і «варварства». Їх політичний ревізіонізм, за яким Польща була «успадкованим ворогом», неодноразово вкривався в радянській і особливо в польській історичній літературі. В жовтні 1961 р. у Познані відбулася наукова сесія з питань сучасного ревізіонізму в Західній Німеччині. Вступну доповідь: «Західнонімецька наука на службі імперіалізму і ревізіонізму» зробив професор С. Кульчинський⁴².

На наш погляд, слід відзначити, що після вступу Західної Німеччини до НАТО на заміну вульгарному пангерманістському ревізіонізму прийшов прихований ревізіонізм, що відповідає політиці атлантичних стратегів. Про це свідчить колективна праця (33 автори — спеціалісти «польських» справ і «Сходу») «Полен»⁴³ видана в Тюбінгені, в одному з трьох головних, поряд з Гетінгеном і Марбургом, центрів «досліджень Сходу», праця Вернера Конце⁴⁴ та ін. Вернер Конце найбільш повно розглядає період першої світової війни, виправдовує політику Пруссії і Німеччини у польському поділі, говорить, що у Німеччині періоду першої світової війни не було своєї концепції в розв'язанні польської проблеми, що Безелер не знав польського питання, а це привело його до помилок. «Остфоршунг» у польсько-німецьких відносинах згоден допустити деякі помилки з боку Німеччини, як і з боку «Заходу». Польща — «молодша сестра Заходу» — не завжди користувалася його підтримкою і загинула як «жертва» «Сходу». Західнонімецькі ревашисти заявляють про памир «мирним» шляхом повернути «Остдейчлянд», як вони називають західні польські землі. З приводу такого роду політиків В. Гомулка на III з'їзді ПОРП говорив: «Ніхто в світі не вважає серйозними брехливі і наївні політичні трюки пана Аденауера, який запевняє, що він хоче повернути назад наші західні землі мирним шляхом і за згодою Польщі»⁴⁵.

Ідея перетворення Польщі на «оплот» «Заходу» проти «Сходу» панує і в англо-американській історичній літературі. В 1958 р. у Лондоні вийшла книга про «відновлення Польщі» Г. Комарницького. Автор — польський емігрант, професор, колишній дипломат-пілсудчик, прихильник тісного союзу пілсудчини з ендецією, наводить думку про те, що «Захід» в складних, важких моментах історії мало уваги приділяв східно-європейським справам, не знав і не розумів польського питання та його ролі у світі, чим поставив свої країни у невигідне становище. Комарницький намагається «навести на розум» західних політиків у «справжній» ролі, яку може відіграти Польща в інтересах Заходу при правильному використанні її становища. Виходячи з цієї концепції, автор і підібрав (тільки з опублікованих джерел) досить великий матеріал. Твердячи про недоброзичливість європейських дипломатів у ставленні до Польщі, він наводить значні факти. Широко показано в книзі позицію Франції у польському питанні — доброзичливе ставлення французької громадськості і стриману, своєкорисливу позицію французьких політиків, що знайшла своє відображення у підписанні загальної франко-російської декларації в лютому 1917 р. Підкреслюючи далекосяжні наслідки цього рішення, автор наводить слова французького історика Ренувена: «Це була серйозна декларація, тому що вона дозволила царському урядові стати проти відновлення польської держави і анулювала всі попередні намагання французької дипломатії»⁴⁶.

³⁷ S t. M i g d a ł, P i l s u d c z y z n a w l a t a c h p i e r w s z e j w o j n y ś w i a t o w e j. K a t o w i c e, 1961, стор. 22.

³⁷⁻⁴⁰ K. D u n i n - W a s o w i c z. D z i e j e S t r o n n i c t w a l u d o w e g o w G a l i c j i, W a r s z a w a, 1956.

⁴¹ K. D u n i n - W a s o w i c z. L u d o w c y g a l i c y s e y w c z a s i e p i e r w s z e j w o j n y ś w i a t o w e j, ж у р н. «K w a r t a l n i k h i s t o r y c z n y», 1958, N 4, стор. 49.

⁴² Всього на цю тему зроблено п'ять доповідей.

⁴³ «Polen Herausgegeben von Werner Merkert», Köln—Graz, 1959, XXXII, стор. 829.

⁴⁴ W e r n e r C o n z e. P o l n i s c h e N a t i o n u n d d e u t s c h e P o l i t i k i m e r s t e n W e l t k r i e g e, Köln—Graz, 1958, XXII, стор. 416.

⁴⁵ В. Гомулка. Под руководством марксистско-ленинской партии к победе социализма, М., 1960, стор. 67.

⁴⁶ Див. Т. К о м а р н и ц к и. Назв. праця, стор. 56.

Ще більш різко говорить він про позицію Англії, особливо ворожу Польщі політику Л. Джорджа, що мало змінилася навіть після того, як «союзні уряди усвідомили необхідність об'єднаної та незалежної Польщі». Розділ його книги, присвячений Англії, так і названо «Англійська політика невтручання у російсько-польські відносини»⁴⁷. Друга частина — «Боротьба за кордони відновленої польської держави» — повинна переконати західного читача у тому, що дипломати їх країн недостатньо розуміли роль Польщі як форпоста «Заходу» проти «Сходу». Тут і «нерозуміння» важливості східного кордону Польщі, і «негативне» ставлення Англії до «польсько-російських конфліктів». І, нарешті, не бажаючи зрозуміти польські кошенції і можливості, «Захід» остаточно залишив Польщу «її власній долі». Такі основні напрями книги, не говорячи вже про її антирадянський характер. Однак марні намагання «атлантичних» фальсифікаторів. «Історичний двохвіковий досвід навчив поляків, — говорить В. Гомулка, — гіркій правді. На політичній шахматній дошці Європи колишня Польща була пішаком в руках великих держав в їх великій політичній грі, використовувалася ними для різного роду політичних ходів як під час її перебування у неволі, так і після одержання незалежності»⁴⁸.

Нове становище соціалістичної Польщі означає, що вперше у тисячолітній історії її кордони стали міцнішими кордонами миру й дружби, що ґрунтуються на нерозривному братерському союзі Польської Народної Республіки з Радянським Союзом, на непорушній єдності соціалістичних держав.

Американська історіографія характеризується відкритим вихвалюванням Вільсона як «творця» Польщі. Про це свідчить книжка Л. Герсон «Вудро Вільсон і відновлення Польщі в 1914—1920 рр.»⁴⁹. Автор договорився до того, що твердить, ніби в період війни «ніхто з поляків» не прагнув до незалежності, що «все суспільство» від неї відмовлялося і тільки один американський президент «дав» Польщі незалежність. Це суперечить історичній правді.

Дослідження польських істориків робітничого руху та їх партій, насамперед праці Ю. Ковальського, Ф. Тиха, Я. Моленди та ін., розкривають в основному ідеологічну позицію, внутріпартійну боротьбу, організаційну структуру та інші сторони діяльності СДКП і Л., ПЛС-лівниці та людових партій.

Радянська історіографія має певні успіхи у висвітленні цієї теми. Слід відзначити тритомну працю з історії Польщі, в якій Жовтневій революції та її впливові на створення Польської держави присвячено цілий розділ⁵⁰, а також спеціальну працю М. В. Міська «Жовтнева революція та відновлення незалежності Польщі»⁵¹. Ще у 1948 р. майже одночасно було опубліковано три статті, присвячені цій темі⁵². По суті це були нариси подій з історії Польщі 1914—1919 рр. У статтях викладені деякі події і факти, але їх висновки багаті в чому тепер застаріли. Монографія М. В. Міська — це проба більш повно висвітлити тему з марксистських позицій⁵³. Порівняно з статтями вона поглибила вивчення проблеми, висунувши нові питання, хоча автор далеко не вичерпав теми і, як відзначали польські історики, «не провів нових наукових досліджень, спираючись виключно на існуючі відомі публікації»⁵⁴. Слід відзначити також цілий ряд праць і статей (А. Манусевича, І. Белякевича, П. Калениченка та ін.), автори яких досліджують окремі сторони революційної боротьби польського народу під впливом Жовтневої революції. Праці радянських, як і прогресивних зарубіжних, істориків поклали лише початок у висвітленні величезного впливу Жовтневої революції на долю польського народу.

Назріла необхідність, використовуючи радянські, польські та інші архіви, а також підсумки дослідження сучасної історіографії, висвітлити всі сторони складного процесу виникнення незалежності Польщі, розглядаючи його кризь призму вирішального фактору, яким була Велика Жовтнева соціалістична революція.

І. М. ТЕОДОРОВИЧ

⁴⁷ Див. Т. Кот а г н і с к і. Назв. праця, стор. 57.

⁴⁸ В. Г о м у л к а. Політика Польской Народной Республики. Журн. «Международная жизнь», 1960, № 6, стор. 78.

⁴⁹ L o i s G. G e r s o n. Woodrow Wilson and the rebirth of Poland 1914—1920, 1953.

⁵⁰ «История Польши. В трех томах», М., 1958, т. III, гл. 20.

⁵¹ М. В. М и с к о. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши, М., 1957.

⁵² М. В. М и с к о. Восстановление польского государства в 1918—1920 гг., «Ученые записки Института славяноведения», М., 1948; У. Ш у с т е р. Великая Октябрьская социалистическая революция и Польша, журн. «Вестник Ленинградского университета», 1948. № 1; И. С. Ю з е ф о в и ч. Великая Октябрьская социалистическая революция и формирование Польского государства, журн. «Известия АН СССР», серия ИТ, т. V, М., 1948.

⁵³ Див. рецензію в журн. «Z pola walki», Warszawa, 1958, № 4, стор. 354—358.

⁵⁴ A. L i t w i n. Kilka uwag o zagadnieniach roku 1918 w Polsce, журн. «Kwartalnik historyczny», 1958, N 4, стор. 137.

«ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ. КОРОТКИЙ НАРИС», Книжково-журнальне видавництво. Львів, 1961, 364 с.

Наукові, партійні та радянські працівники і викладачі вузів Львова проявили цінну ініціативу, написавши і видавши на громадських засадах короткий нарис з історії обласної партійної організації.

Колективу авторів вдалося зібрати цікавий матеріал про діяльність комуністичних груп до возз'єднання західних областей з Радянською Україною, про діяльність обласної партійної організації у здійсненні соціалістичних перетворень, розгортанні комуністичного будівництва на Львівщині в роки Радянської влади. Вихід книги про Львівську обласну партійну організацію дає можливість читачам, партійним, комсомольським і радянським працівникам глибше познайомитись з історією одного з загартованих загонів славної КПРС.

«Нарис» відкривається вступом, де автори дають історичну довідку про Львівщину до возз'єднання її з Радянською Україною. Вони підкреслюють, що у створенні Комуністичної партії Східної Галичини в 1919 р. велику роль відіграли революційні галичани, що перебували в Росії як евакуйовані, або як військовополонені під час першої світової війни. У серпні 1919 р. Комуністична партія Східної Галичини та Буковини вступила до III Комуністичного Інтернаціоналу.

В. І. Ленін з великою увагою стежив за розвитком подій у Галичині, виступав проти місцевих спотворювачів марксизму. В 1920 р. на II Конгресі Комінтерну Володимир Ілліч мав зустріч з делегацією Комуністичної партії Східної Галичини й Буковини і провів, щоб його систематично інформували про розвиток подій в Галичині. Авторі «Нарису» наводять цікаві уривки із спогадів В. П. Затонського, активного борця за радянську владу в Галичині, про те, що В. І. Ленін наказував галицьким комуністам не панькатись з буржуазією і куркульнею, виховувати трудящих у дусі інтернаціоналізму, зміцнювати ряди комуністичних організацій Галичини.

Окупація білопанською Польщею Західної України негативно відбилась на роботі Комуністичної партії Східної Галичини (потім Комуністичної партії Західної України). Проте комуністичні організації переборювали всі труднощі й успішно керували революційним рухом у Західній

Україні. В 1938 р. Виконком Комінтерну прийняв помилкове рішення про розпуск Комуністичної партії Польщі, а водночас і КПЗУ. Це рішення базувалося на матеріалах, сфабрикованих провокаторами. У наші дні і КПЗУ і КПП повністю реабілітовані. Бажано було б, щоб автори більш детально проаналізували всі необхідні по цьому питанню документи і глибоко розкрили необґрунтованість розпуску КПП і КПЗУ як певний прояв культу особи Сталіна. В «Нарисі» поверхово розповідається про допомогу ЦК КП(б)У Компартії Західної України. Відсутні характеристики найбільш відомих діячів комуністичного руху в Галичині, яка перебувала під владою панської Польщі.

Значна частина книги присвячена висвітленню діяльності партійної організації Львівщини після возз'єднання західних областей України з Радянською Україною. Авторі розповідають, як у вересні 1939 р. після визволення Радянською Армією Західної України партійні організації при допомозі командування Радянської армії створювали нові державні органи управління — ревкоми, селянські комітети, які зосереджували в своїх руках всю повноту влади. За їх безпосередньою участю проводилася конфіскація поміщицьких і церковних земель, експропріація господарств осадників і куркулів, налагоджувалося господарське і культурне життя у визволених районах. Докладно висвітлюється діяльність партійної організації області по перебудові і розвитку промисловості, здійсненню соціалістичних перетворень у сільському господарстві, розгортанню культурного будівництва на Львівщині до початку Вітчизняної війни.

Окремий розділ книги присвячений діяльності комуністів Львівщини у період Великої Вітчизняної війни. В перші дні війни всі зусилля партійної організації були спрямовані на подання активної допомоги військовому командуванню в організації відсічі фашистським загарбникам, проведенні мобілізації, створенні винищувальних батальйонів. Місцеві партійні організації розгорнули широку політичну роботу по мобілізації населення на боротьбу з ворожими парашутистами, націоналістичними бандами і панікерами. Близько 80% комуністів обласної партійної організації пішло добровольцями в Радян-

ську Армію. На тимчасово окупованій території розгорілось полум'я партизанської боротьби. Керівництво більшовицьким підпіллям і партизанським рухом здійснювали Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, ЦК КП України, товариш М. С. Хрущов. З великим інтересом читаються сторінки про боротьбу підпільників, партизанів з німецькими окупантами, з українськими буржуазними націоналістами. В «Нарисі» називаються прізвища славних героїв месників-партизан, які не шкодували свого життя в боротьбі з фашизмом, за Радянську владу.

Після визволення Львівщини партійна організація мобілізує трудящих на відбудову зруйнованого фашистамп-загарбниками народного господарства, на здійснення соціалістичних перетворень. Цікаво висвітлюється матеріал про допомогу міста селу в післявоєнні роки. Особливо на високому ідейному і науковому рівні написаний підрозділ «В боротьбі за круте піднесення сільського господарства» (1953—1958 рр.). Великий інтерес становлять місяця, де показується участь М. С. Хрущова у розв'язанні ряду питань соціалістичних перетворень на Львівщині: він брав активну участь у роботі пленумів обкомів КП України, часто бував на нарадах партійного активу, інтелігенції, вчених, вчителів тощо. З інтересом читаються сторінки книги про велику й цікаву роботу, яку проводить колектив Львівського музею В. І. Леніна по комуністичному вихованню трудящих, про боротьбу трудящих Львівщини під керівництвом партійних організацій за виконання планів семирічки.

Комуністи Львівщини добились значних успіхів у галузі соціалістичних перетворень області, в комуністичному вихованні трудящих. Трудящі Львівщини пишуться своїми героями праці в промисловості і в сільському господарстві. З кожним роком зростає видобуток вугілля, нафти, випуск хімічної і машинобудівної промисловості. Успішно розвиваються колгоспи і радгоспи. Львів перетворився в одне з найбільших міст Радянської України. Понад 100 видів продукції підприємств Львівщини експортується у різні країни світу.

Проте не всі розділи написані на на-

лежному рівні. В «Нарисі» мало конкретного матеріалу про боротьбу партійної організації проти українського буржуазного націоналізму. Бажано було б, щоб автори підкреслили думку, що українські буржуазні націоналісти — це виразники інтересів заокеанських імперіалістів, то й діяльність мала бандитський характер. «Нарис» переобтяжений цифровим матеріалом. Особливо це стосується розділу, присвяченого 1945—1953 рр. В багатьох випадках цифровий матеріал подається без порівнянь з минулим періодом. Мають місце повторення одних і тих же цифр (стор 135, 158 та ін.).

В книзі є чимало сторінок, які нагадують більше довідку про економічний стан області, ніж відомості з історії партійної організації. Автори недостатньо показують життя і діяльність первинних партійних організацій, зокрема найважливіших галузей промисловості (вугільної, машинобудівної), а також колгоспів і радгоспів. Часто наводяться загальні цифри виконання виробничого плану і не розкриваються шляхи, форми і методи партійно-політичної роботи, за допомогою яких партійна організація добивалась відповідних результатів, зокрема в керівництві соціалістичним змаганням. Про зобов'язання, які брались, говориться на багатьох сторінках, але, на жаль, не завжди показується, як вони виконувались. Недостатньо висвітлене питання про роль політвідділів при МТС, які проіснували в західних областях України до січня 1954 р.

За роки Радянської влади партійні організації Львівщини виховали десятки людей, які своєю працею звеличують нашу Батьківщину. Але про їх трудові діла говориться дуже мало і сухо. Бажано було б більше сказати про людей, комуністів і безпартійних, які загинули в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів. Книга вийшла з друку до XXII з'їзду партії і, зрозуміло, автори не змогли розкрити багатьох питань у світлі нової Програми КПРС. Але і при всіх своїх недоліках «Нарис» заслуговує загальної позитивної оцінки, становить певний вклад у важливу справу дослідження історії обласних партійних організацій республіки.

П. В. ШОСТАК

«ЛІТОПИС КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА. ХРОНІКА ПОДІЙ НА УКРАЇНІ (1959—1961)», Вид-во АН УРСР, К., 1962, 424 с.

Радянському народові випала велика місія бути піонером комуністичного будівництва. Те, про що люди мріяли віками, за що тисячі кращих борців трудового народу полягли в жорстоких битвах з класовими ворогами, вперше в історії людства здійснюється трудящими нашої країни. Про досягнення українського народу

в роки розгорнутого будівництва комунізму красномовно розповідають сторінки «Літопису комуністичного будівництва», складеного колективом наукових співробітників Інституту історії АН УРСР В. П. Сидоренко, К. А. Прилипком, В. Д. Калитою, О. О. Івашинною під керівництвом кандидата іс-

торичних наук Ф. П. Шевченка. Це книга про щасливе життя радянських людей, про їх радісну, творчу працю. Читаючи сторінки «Літопису комуністичного будівництва», захоплюєшся тими грандіозними звершеннями, що їх здійснює день у день наш народ. Стають до ладу новозбудовані заводи і шахти, домни і електростанції, прокатні стани і мартени. Вчені відкривають нові горизонти в науці, проникають у таємниці космосу і атомного ядра, в надра землі і глибини океанів. Трудівники колгоспного села вирощують багаті врожаї пшениці, прикрашають землю плодоносними садами, множать поголів'я худоби, збільшують удої молока, виробництво масла і м'яса. Розквітає й шириться в масах справді народна, найпередовіша в світі соціалістична культура.

День за днем, з 1 січня 1959 р. — першого дня семиріччя — до 31 жовтня 1961 р., «Літопис» висвітлює велич наших днів, грандіозні звершення на шляху всеперемагачої ходи до комунізму. Ці три роки, сповнені подіями всесвітньо-історичного значення, є великою за своєю історичною значимістю віхою розвитку СРСР. 27 січня 1959 р. в Москві розпочав роботу позачерговий XXI з'їзд КПРС. Делегати з'їзду обговорювали доповідь Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—65 рр.», склали великий план розгорнутого будівництва комунізму. А 18 вересня 1959 р. М. С. Хрущов виступив з промовою на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН, в якій виклав пропозиції Радянського Союзу в питаннях роззброєння. Потім поїздки з місією миру і дружби в Індію, Бірму, Індонезію, Афганістан, Францію, Австрію, Фінляндію і знову, у вересні — жовтні 1960 р., М. С. Хрущов — на чолі радянської делегації на XV сесії Генеральної Асамблеї. На весь світ пролунали пропозиції Комуністичної країни про невідкладне надання свободи всім колоніальним народам, а також про розв'язання проблеми загального роззброєння.

12 квітня 1961 р. вперше в світовій історії людина — громадянин Радянського Союзу Юрій Гагарін — полетіла в космос, облетівши навколо землі на кораблі-спутнику «Восток». А ще через три місяці світ був зворушений новим великим подвигом радянської людини. Космонавт Герман Тітов на кораблі-спутнику «Восток-2» більш як 17 разів облетів Землю і щасливо повернувся на рідну землю, пробувши в космосі 25 годин і 18 хвилин. У цьому ж триріччі відбулася ще одна з найвизначніших подій світової історії. Протягом другої половини жовтня 1961 р. в Москві, у Кремлівському Палаці з'їздів, засідав ХХІІ з'їзд КПРС, який прийняв третю Програму Комуністичної партії Радянського Союзу — програму побудови комунізму. Про всі ці великі події і про тисячі інших з великим інтересом читаємо

тепер, а ще з більшим інтересом і вдячністю прочитають про них люди в майбутньому. Це — історія будівництва комунізму, який виконує історичну місію визволення усіх людей від гніту й експлуатації, від страхіть війни й утверджує на землі мир, працю, свободу, рівність, братерство і щастя всіх народів.

Маркс, Енгельс, Ленін високо цінили наукову хронологію, без якої вони не мислили можливим успішний розвиток історії, філософії та інших гуманітарних наук. Переконливим, живим, з життя взятим фактам і подіям, їх зв'язку між собою, розкриттю їх причинності та взаємозалежності надавав великого значення В. І. Ленін. На жаль, досі в радянській історичній науці не приділялось належної уваги складанню наукової хронології¹. Хроніка «Літопис комуністичного будівництва» є першою працею такого характеру. Основним джерелом для її складання була союзна, республіканська та обласна періодична преса.

Упорядники літопису подають події в послідовному викладі — за відповідний рік, місяць і день. На сторінках книжки знайшло відображення життя Радянської України за 34 місяці перших трьох років семиріччя. Тут відзначаються події загальнополітичного характеру, а також такі, що відбулися в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, у громадському житті всіх областей, багатьох районів, міст і сіл України. До «Літопису» внесено порівняно незначну кількість найбільш видатних і характерних подій. У хроніці зазначений час і місце, де відбувалися події, подані цифри й факти, названі імена людей, вказані джерела, звідки ці дані взяті складачами хроніки. Все це робить книжку цінною працею, яка може бути використана не лише як підручний матеріал для пропагандиста, а й як серйозний, документальний, джерельний матеріал для істориків, філософів, економістів, літераторів та інших наукових працівників.

Вітаючи першу серйозну спробу складання хроніки комуністичного будівництва на Україні, хочеться висловити ряд критичних зауважень і побажань, які, на наш погляд, треба врахувати в дальшій роботі над виданням хронологічних праць.

Наукова хронологія покликана з найбільшою точністю відбити події суспільного життя радянського народу. На жаль, у «Літописі комуністичного будівництва» з 2363 подій і фактів 962 занесені до книги не за часом їх здійснення, а за часом

¹ Є лише три хронологічні праці: «1917 год на Киевщине. Хроника событий», К., 1928; «Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий в 4-х томах», М., Изд-во АН СССР, 1960; «Хроника революционных событий в Одессе. Период борьбы за восстановление Радянской власти (лютий 1917 — січень 1918 р.)», Одеса, 1958.

повідомлення про ту чи іншу подію на сторінках періодичної преси. Але ж відомо, що багато подій, про які повідомляється в газетній хроніці, відбулися на кілька днів, а іноді на цілий місяць раніше, ніж про них повідомили газети. На сьомій сторінці «Літопису», наприклад, записано, що 8 січня 1960 р. опублікована постанова ЦК КП України «Про патріотичне починання бригади Комуністичної праці Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського Героя соціалістичної праці Петра Махоти», яка запропонувала створити фонд понадпланового металу для потреб сільського господарства і зобов'язалася виплавити для цього 500 т сталі. ЦК КП України схвалив цінну ініціативу бригади. Але у читача виникає питання: а коли ж (в якому місяці, якого числа) зародилась сама ініціатива бригади П. Махоти? В «Літописі» про це не сказано, хоч місцева преса, яку, до речі, вивчали складачі хроніки, повідомляла про цю подію. Починання бригади П. Махоти датується 4 січня 1960 р. Таким чином, до «Літопису» треба було занести дві дати: про починання, яке виникло 4 січня 1960 р., і про схвалення його ЦК КП України від 8 січня того ж року. Читачу відразу стане зрозумілим, з якою оперативністю підхопила партія патріотичне починання, що виникло в робітничому колективі. Для більш точного відображення подій у «Літописі» складачам потрібно було звертатися за уточненнями дат і місця подій до Раднаргоспів, місцевих державних і партійних архівів, музеїв і т. ін.

Привертає увагу також нерівномірність висвітлення подій за територіальною ознакою. Якщо події таких областей, як Київська, Дніпропетровська, Харківська, Луганська, Донецька, та деяких інших висвітлюються майже на кожній сторінці «Літопису», то події і факти з життя Кіровоградської, Чернігівської, Тернопільської, Черкаської, Полтавської, Сумської, Житомирської, Ровенської областей подаються рідко, поодинокі.

Деякі значні події, що відбулися в економічному, політичному та культурному житті окремих областей країни в «Літописі» не знайшли свого висвітлення. В хроніці подій, наприклад, говориться про 1-й обласний зліт бригад та ударників Комуністичної праці Дніпропетровщини, а про 2-й зліт, який відбувся 9 березня 1960 р., в «Літописі» чомусь немає жодного слова. Пропущені й деякі інші важливі події з життя трудящих Дніпропетровської області: обласна нарада майстрів-кукурудзодів (5 січня 1961 р.), дострокове

виконання плану металургами доменної печі № 3 Дніпропетровського заводу ім. Петровського, взятого на честь XXII з'їзду КПРС зобов'язання виплавити понад план 3 тис. т. чавуну, про що повідомлялося у пресі 9 квітня 1961 р., і т. ін. Майже не використана при складанні хроніки міська і міждрайонна преса, а також багатотиражки заводів, фабрик, колгоспів, радгоспів, учбових закладів, внаслідок чого багато важливих подій і цікавих фактів з життя робітничого класу і колгоспного селянства залишилися поза увагою складачів хроніки.

Є в «Літописі» окремі неточності. На сторінці 264, наприклад, повідомляється, що «на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Дзержинського сталевар І. Пригула встановив світовий рекорд використання потужності мартена» ...Але ж відомо, що в Дніпропетровську не існує такого заводу. Очевидно, складачі мали на увазі металургійний завод ім. Дзержинського м. Дніпродзержинська. На стор. 366 складачі називають населений пункт Хрущов містом (Кіровоградська область), а на ст. 393 — селищем. В якому ж випадку складачі хроніки правильно називають цей населений пункт?

Бажано, щоб у наступних виданнях хроніки більш широко було відтворене культурне життя України, розвиток освіти, науки, мистецтва.

Радянська Україна є суверенною державою, що активно вступає на міжнародній арені, на Україну часто приїжджають делегації державних, політичних і культурних діячів з усіх країн світу — про це також розповідається дуже обмежено. Бажано, щоб в дальшій роботі над складанням хроніки комуністичного будівництва більше уваги приділялось відтворенню подій і фактів загальносоюзного значення, а також зв'язків України з іншими союзними республіками. Недостатньо висвітлюється життя партійних організацій областей, районів, міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і учбових закладів. Відсутність іменного та географічного покажчиків значно утруднює користування хронікою.

Незважаючи на вказані недоліки, широка громадськість, безперечно, буде вдячна за «Літопис комуністичного будівництва». Можна сподіватися, що розпочате видання буде продовжено хронікою наступних років, відтворенням героїчного поступального руху радянського народу до перемоги комунізму.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ,
Ф. С. ПАВЛОВ

Д. Ф. ГРИГОРОВИЧ, КИЕВ — ГОРОД-ГЕРОЙ. Воєнпздат

Министерства оборони СССР, М., 1962, 112 с.

Серед героїчних подій Великої Вітчизняної війни почесне місце займає 83-денна оборона столиці Радянської України в липні — вересні 1941 р. Оборона Києва мала надзвичайно важливе значення в зриві німецько-фашистського плану «блискавичної» війни.

Достоїнством рецензованої книги є правдиве відтворення подій. Успіхові ворога в початковий період війни, в тому числі й на Київському напрямку, великою мірою сприяли прорахунки Сталіна у підготовці країни в 1940—1941 рр. до оборони. На основі багатого фактичного матеріалу автор показує серйозні недоліки в дислокації, комплектуванні й підготовці різних родів військ, озброєнні оборонних споруд бойовою технікою, що спричинилося до невдач і поразок військ Київського особливого воєнного округу на початку війни. В силу вказаних причин війська округу в момент грізної небезпеки не були приведені в бойову готовність.

Та віроломний напад фашистських армій на Радянський Союз 22 червня 1941 р. не виправдав надій кліки Гітлера на легку перемогу. Прикордонні частини Червоної Армії на багатьох ділянках затримали ворога, завдали йому серйозних втрат і поразок.

В книзі показується велика робота, яку провела в надзвичайно складних умовах перших тижнів війни Комуністична партія України, особисто М. С. Хрущов по мобілізації зусиль армії й населення для оборони Києва. Керівники ЦК КП(б)У стали на важливі пости воєнної роботи: М. С. Хрущова було призначено Членом Військової ради Південно-Західного напрямку, секретаря ЦК М. О. Бурмистенка — членом Військової ради Південно-Західного фронту. Особливо велику роботу розгорнула Київська міська партійна організація, яка на початку війни об'єднувала 37 519 комуністів. Вона сприяла мобілізації трудящих в Червону Армію, очолювала формування винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, партизанських загонів, створення партійного підпілля, перебудову промисловості на воєнний лад, евакуацію матеріальних цінностей і людей, спорудження оборонних рубежів у місті та на його підступах.

29 червня 1941 р. ЦК КП(б)У розглянув питання про створення оборонних рубежів на підступах до Києва. Всі, хто був здатний до фізичної праці, вийшли на будівництво цих рубежів. На початку липня на них щоденно працювало понад 160 тис. чоловік. Оборонні споруди Київського укріпленого району до 8 липня 1941 р. були приведені в стан бойової готовності. На цей час у Києві було сформовано 19 загонів народного ополчення чисельністю

29 тис. чоловік. З 6 липня розпочав свою діяльність штаб оборони Києва.

Водночас з перших днів війни під керівництвом ЦК КП(б)У робітники Києва перебудовували роботу промислових підприємств, освоєючи виробництво окремих видів бойової техніки й озброєння.

Велику увагу в книзі приділено висвітленню боїв на Київському напрямку і безпосередньо за Київ. Автор приводить ряд нових і мало відомих даних про контрудари військ Південно-Західного фронту в перші дні війни. Це на деякий час затримувало основні сили противника, що рвався на Київ, давало можливість виграти час для організації відсічі німецько-фашистській армії. Вперті бої радянських військ під Бердичевом, що точилися до 15 липня, скували тут 5 дивізій противника. В жорстоких боях 6-а німецька армія зазнала великих втрат. Так, завдяки впертому опору радянських військ, був зірваний план німецько-фашистського командування захопити столицю Радянської України раптово, з ходу. Та, незважаючи на сильний опір і контрудари з'єднань Червоної Армії, фашистським військам, які користувалися тимчасовою воєною перевагою, вдалося прорвати фронт і на кінець липня 1941 р. наблизитися до околиць Києва з півдня і заходу. Наступ на Київ гітлерівці розпочали 30 липня 1941 р. Волею партії і трудящих Київ було перетворено в неприступну фортецю, яку мужньо і самовіддано захищали воїни Червоної Армії, народні ополченці, моряки Дніпровської флотилії. Книга Д. П. Григоровича насичена новим і цікавим матеріалом про бойове розташування збройних сил у Київському укріпленому районі, про мужність і героїзм радянських воїнів і київських ополченців. Немеркнучою славою вкрили себе в боях білці батареї лейтенанта Новикова. Героїзм і мужність проявив капітан Чіквадзе. Тяжко поранений, він продовжував керувати боем.

У напружений період в бій вступали загони народних ополченців різних районів міста. Військам і ополченням у боях за Київ допомагала група кораблів Дніпровської флотилії. За героїчну оборону Києва 17 серпня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР оголосили подяку бійцям і командирам з'єднань і частин, що найбільш відзначилися в боях. 18 серпня трудящі міста вручали їм Червоні прапори.

В складних умовах захисники Києва відбивали одну за одною атаки ворога. Підступи до Києва були завалені горами ворожих трупів, розбитими танками, автомашинами. В боях за Київ гітлерівська армія втратила близько 100 тис. солдатів і офіцерів убитими й пораненими. Вперто обороняючи свої рубежі, захисники Києва тим самим подали істотну допомогу вій-

ськам Західного фронту в період Смоленської битви, сприяли зриву плану фашистського командування про наступ на Москву в серпні 1941 р. Радянські війська, утримуючи на правому березі Дніпра великий плацдарм, розділяли ворожі центральне і південне ударні угруповання. Це примусило гітлерівське командування внести зміни в плани війни на Східному фронті, перекинути з московського напрямку 25 дивізій. І тільки тоді, коли гітлерівські війська обійшли місто з півдня і півночі, мужні захисники за наказом Верховного Головнокомандування залишили Київський укріплений район і Київ. Проте розпорядження про відведення радянських військ було дано Ставкою із запізненням. Це призвело до того, що велика група військ Червоної Армії потрапила у вороже оточення. За це несе відповідальність Сталін, який відхилив своєчасні обґрунтовані пропозиції Головнокомандуючого Південно-Західного напрямку С. М. Будьонного та члена Військової ради М. С. Хрушова про відхід військ фронту. Героїчна оборона столиці Радянської України в період культу особи необґрунтовано замовчувалась і не була належно оцінена.

В рецензованій книзі коротко подається картина героїчної боротьби киян, керіваних підпільними партійними організаціями, проти звирячого німецько-фашистського окупаційного режиму. Нечувані за своєю жорстокістю репресії і масові розстріли радянських громадян не зломали їх волі до опору й боротьби. 778 чорних днів пережило місто, але в ньому ні на хвилину не припинялася підпільна боротьба, яку очолювали комуністи Г. С. Кочубей, В. С. Кудряшов, Г. І. Кулик, С. Г. Бруз, А. С. Пироговський та ін. Окремий розділ, також досить стислий, присвячено визволенню Києва військами Во-

ронезького (згодом І Українського) фронту під командуванням генерала М. Ф. Ватутіна і члена Військової ради М. С. Хрушова. І все ж хотілося б, щоб розділи книги «Чорні дні» і «Визволення» були ширшими. Очевидно, при перевиданні другий і третій розділи книги слід значно поповнити.

Загалом цінна книга не позбавлена деяких недоліків. Ряд питань висвітлено неповно (робота київських підприємств для потреб фронту, політичне виховання захисників столиці України, бойові дії партизанських загонів, сформованих у місті й за межами Києва, їх допомога Червоній Армії при її відступі у 1941 р. і форсуванні Дніпра в 1943 р.). Недостатньо розкрита взаємодія народного ополчення і винищувальних батальйонів з частинами армії в обороні Києва. Не показана діяльність штабу оборони Києва. Трапляються в книзі повторення фактичного матеріалу (стор. 6, 15 та ін.).

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили подвиг захисників Києва. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 червня 1961 р. за проявлений героїзм трудящими міста Києва в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками місто-герой було нагороджено орденом Леніна. Для нагородження учасників героїчної оборони була встановлена медаль «За оборону Києва». Книга Д. П. Григоровича, безумовно, є цікавою і змістовною працею, в якій з достатньою послідовністю показана славна героїчна сторінка історії Києва. Вона ілюстрована фотографіями героїв боротьби і картами військових дій, що також посилює інтерес до неї.

С. Н. САЖЕНЮК,

Г. Я. СЕРГІЄНКО

**«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР
ОБ'ЄДНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА УТВОРЕННЯ
СРСР. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ», Держполітвидав
УРСР, 1962, 482 с. 1.**

Після XX з'їзду КПРС спільними зусиллями істориків, філософів, юристів і економістів видано ряд важливих праць з історії будівництва і розвитку Радянської багатонаціональної держави². Але,

¹ Упорядники: П. П. Бачинський (керівник), О. Ф. Купцов, М. С. Луб'янов, Н. В. Нестерова, П. В. Палагін, М. О. Самодід, О. М. Стадник, І. С. Фунштейн, В. А. Чирко, А. Д. Ярошенко. Редакційна колегія: М. Р. Доній, Г. М. Мултих, І. Д. Назаренко, П. І. Павлюк, О. М. Стадник.

² Див. В. В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР, К., 1957;

на жаль, дальша розробка цієї проблеми серйозно гальмується внаслідок недостатньої публікації документальних матеріалів як союзних, так і республіканських та обласних архівів.

До останнього часу дослідники мали в своєму розпорядженні тільки збірник

С. И. Якубовская. Строительство союзного Советского социалистического государства. 1922—1925 гг., М., 1960; С. С. Гилилов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1960; И. П. Цамерян. Советское многонациональное государство, его особенности и пути развития, М., 1960; Д. Л. Златопольский. Государственное устройство СССР, М., 1960, та ін.

документів та матеріалів «Образование СССР», підготовлений Інститутом історії АН СРСР в 1949 р. Проте тепер він не може задовольнити їх потреб, оскільки в ньому опублікована дуже незначна кількість документів. До того ж, він наскрізь просякнутий культою особи Сталіна. Слід також додати, що в деяких документах упорядниками зроблені такі скорочення, які фактично дезорієнтують дослідників.

Значною допомогою для вивчення історії будівництва Радянської багатонаціональної держави є включення великої кількості документів, що відносяться до проблеми, в збірники з історії Жовтневої революції в центрі і на місцях, а також з історії утворення окремих республік, радянського, господарського і культурного будівництва в них. Це, зокрема, два збірники «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни» (К., 1957 і 1962 рр.), двотомник «Социалистическая Советская Республика Латвия в 1919 году и иностранная интервенция» (Рига, 1959), а також збірник «Естонська Трудова Коммуна» (Таллін, 1957), виданий тільки на естонській мові, що дуже утруднює його використання істориками інших республік. Незначна кількість документів по історії Радянської багатонаціональної держави була надрукована в окремих номерах деяких журналів («Исторический архив», «Пролетарская революция», «Литопис революції», «Український історичний журнал» та ін.). Отже, опубліковано обмежену кількість документів і матеріалів з історії будівництва і розвитку нашої багатонаціональної держави і вкрай необхідно видавати спеціальні збірники з цієї проблеми як у масштабі всієї країни, так і по окремих республіках.

Першим кроком у цьому є збірник документів і матеріалів «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР», підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України. Поява цього збірника — значна подія не тільки в житті істориків України, а й у розробці всієї проблеми будівництва і розвитку Радянської багатонаціональної держави. Про це свідчить не тільки його зміст, що повністю відповідає потребам роботи дослідників, а й те, що він виданий українською і російською мовами, а це значно полегшує його використання істориками всього Радянського Союзу. Документам передують досить змістовна вступна стаття, яка ґрунтовно характеризує проблему та шляхи її розв'язання і водночас підготовляє читача до правильного розуміння документів, що подаються. Цьому ж сприяють примітки, в яких даються стислі роз'яснення незрозумілих слів, іноді й цілих документів, а також обставин, в яких вони з'явилися. Якщо окремі документи збірника мають зв'язок між собою, то про це є посилання в підрядкових примітках, що також допо-

магає читачеві при користуванні збірником.

Упорядники провели велику і копітку роботу по виявленню документів як серед уже наявних публікацій (збірники та журнали), так і в партійних, радянських і воєнних архівах, а також у періодичній пресі. До збірника включено 325 документів. Цим він вигідно відрізняється від вищезгаданої публікації «Образование СССР», в якій ставилося завдання висвітлити питання утворення і взаємовідносин усіх суверенних і автономних республік і до якої входить лише 285 документів. Крім цього, у збірнику, що рецензується, переважна більшість документів (з центральних архівів Москви, Києва і Харкова, а також деяких обласних архівів) публікується вперше. Більше третини документів взято з різних газет за 1917—1924 рр., причому майже половина цих газет — губернські й повітові. Тогочасних газет збереглося так мало, що взяті з них документи теж можна практично вважати за введені в науковий обіг уперше.

Про повноту збірника говорить і те, що хронологічно він охоплює 1917—1924 рр., тоді як більшість авторів опублікованих уже праць висвітлюють об'єднаний рух трудящих лише до утворення СРСР, тобто до кінця 1922 р. Наведені в збірнику документи, кількість яких, правда можна було б ще збільшити, переконливо свідчать про безпосередню участь робітників і селян усіх національностей нашої країни в завершенні будівництва союзної Радянської держави в 1923—1924 рр.

Цінною якістю збірника є те, що упорядники наводять у ньому не тільки велику кількість документів про волю трудящих Радянської України об'єднатися з Радянською Росією, а й про прагнення робітників і селян Радянської Росії до братерської єдності з українським народом, про їх готовність до безкорисливої взаємодопомоги. Обопільне прагнення до єдності двох братніх народів документи показують як в роки існування на території Радянської влади, так і в період, коли Україна з допомогою українських буржуазних націоналістів була окупована німецькими загарбниками і денікцями. Ряд документів, які переважно публікуються вперше, показують прагнення до єдності з Радянською Росією і Україною робітників і селян західноукраїнських земель. У збірнику вміщено тексти виступів сучасників, їх думки щодо подій, зв'язаних з взаємовідносинами УСРР і РСФРР.

Про об'єднаний рух трудящих суверенних радянських республік, у тому числі й Радянської України, за братерську єдність і державний союз з Радянською Росією написано немало. Проте введена в науковий обіг лише незначна частина документів. За це й чіпляються «критики» наших історичних праць за кордоном, твердячи, що радянські історики «спеціально» підбирають лише «окремі» документи,

які не відображають волі народних мас. Збірник, що рецензується, тим і цінний, що вміщені в ньому документи всебічно висвітлюють увесь процес взаємовідносин народів в його розвитку на різних етапах, що ці документи дають факти в їх цілому, в їх зв'язку. А це, за висловом В. І. Леніна, «не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»³.

Документи збірника показують величуну картину об'єднавчого руху трудящих Радянської України за союз і державне об'єднання з Радянською Росією та іншими радянськими республіками. Переважна більшість документів показує волю робітників і селян Радянської України до братерської єдності з великим російським народом, а також свідчить про те, як ця воля втілюється в життя. Вміло дібрані документи яскраво характеризують умови боротьби трудящих нашої багатонаціональної вітчизни за єдність на тому чи іншому етапі.

Збірник вперше в історичній літературі на прикладі розвитку взаємовідносин УСРР з РСФРР показує, що натхненником і керівником об'єднавчого руху була славна Комуністична партія і її вождь В. І. Ленін. Тільки твори В. І. Леніна, постанови з'їздів і конференцій партії, документи центральних і місцевих партійних органів та організацій становлять в збірнику майже четверту його частину. Ці документи, з одного боку, дуже переконливо показують, як В. І. Ленін, центральні партійні органи глибоко враховували конкретно-історичну обстановку і волю мас, виробляли найбільш доцільні форми й методи керівництва об'єднавчим рухом трудящих, форм державних взаємовідносин братніх радянських республік. З другого боку, документи наочно показують, як місцеві партійні органи і партійні осередки безпосередньо спрямовували волю мас, втілювали її в життя. В цьому зв'язку дуже цінними є вперше в повному вигляді опубліковані в пресі документи №№ 94, 96, 201 та ряд інших.

Характерною рисою керівництва Комуністичної партії об'єднавчим рухом робітників і селян Радянської України за братерську єдність з великим російським народом було те, що свої плани щодо взаємовідносин двох братніх республік партія завжди суворо підпорядковувала бажанням трудящих, і тому вони фактично були втіленням волі мас в життя. Взяти хоч би питання про форму державних взаємовідносин України з Росією після повалення влади капіталістів і поміщиків. В численних документах того часу засвідчено прагнення робітників і селян України до створення своєї суверенної національної держави і встановлення її братерського союзу з Росією на основі федерації. Так, за об'єднання всіх народів

колишньої Російської імперії в єдиній «федеративній республіці», до якої повинні була ввійти і Україна, у вересні 1917 р. висловились загальні збори громадян м. Одиноківки Катеринославської губернії⁴. 10 листопада «бажаність організації країни на федеративних началах» визнала Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів⁵. Ідея федеративного союзу Радянської України з Радянською Росією стала ще більш популярною в масах після того, як її чітко сформулював В. І. Ленін 3 грудня 1917 р. в знаменитому «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до української ради». Виходячи з волі трудящих мас, I Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1917 р.) прийняв рішення про встановлення федеративних зв'язків з Російською Радянською республікою (док. № 21).

Комуністична партія не тільки ніколи не нав'язувала трудящим своєї волі, а, навпаки, завжди непримиримо ставилась да будь-якої поспішності, квалітивності в такому складному питанні, як визначення форм державних взаємовідносин суверенних радянських республік та втілення цих форм у життя. З численних документів, що наводяться в збірнику, яскраво видно, що федеративна форма державного союзу Радянської України з Радянською Росією визначилась ще в грудні 1917 р., а законодавчо була затверджена вищим органом державної влади Радянської України лише в травні 1920 р.—IV Всеукраїнським з'їздом Рад.

Вихід з друку рецензованого збірника є значною подією не тільки для дослідників будівництва Радянської багатонаціональної держави. Важливе значення збірника полягає також в тому, що кожний його документ — це разучий удар по наклепницьким твердженням буржуазних істориків за кордоном та писаним недобитків української буржуазно-націоналістичної еміграції. За роки Радянської влади вони перевели вже чимало паперу й чорнила, щоб довести нібито антинародний характер розв'язання національного питання в нашій країні, взагалі, та історії будівництва Радянської багатонаціональної держави, особливо. Вони облудно твердять, що союз України з Росією нібито не є добровільним, що він насильно нав'язаний українському народу, що Росія «поглинула» Україну. Документи збірника повністю спростовують ці наклепи. Вони викривають усіх закордонних писк як найзапекліших ворогів українського народу, яким ніколи не зрозуміти дійсної природи братерського союзу російського, ук-

⁴ Газ. «Известия Екатеринославского Совета РСД», 20 вересня 1917 р.

⁵ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Збірник документів і матеріалів», Харків, 1957, стор. 264.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

раїнського та інших народів, що ґрунтується на спільності інтересів, розвивається й міцніє на базі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Збірник допоможе також прогресивним історикам капіталістичних країн боротися проти перекозучень історії Радянської України з боку реакційних кіл буржуазної історіографії.

Успішно розв'язавши головне завдання — висвітлення керівної ролі Комуністичної партії в об'єднавчому русі трудящих України за утворення СРСР, — упорядники збірника, проте, не уникнули й окремих недоліків. Бажано було б, щоб вони висвітлили всі сторони братніх взаємовідносин Росії і України, а не обмежувалися політичним співробітництвом. Взаємовідносини, як відомо, охоплювали економічну, воєнну і культурну галузі їх життя. Проте упорядники обмежилися, головним чином, документами загального характеру з цих питань. В одному збірнику, звичайно, неможливо висвітлити в однаковій мірі всі форми взаємовідносин двох братніх республік. Але тоді треба було б зауважити це у вступній статті. З окремих періодів, наприклад, з початку 1921 р. до осені 1922 р., в збірнику приводиться порівняно мало документів, в яких проявлялася б воля трудящих України до дальшого зміцнення й розвитку братерського союзу з Радянською Росією. А пояснювалося це саме тим, що поки життя не підказало нових форм зміцнення державного союзу двох братніх республік, трудящі маси зосередили свої сили на інших формах об'єднавчого руху — на економічному і культурному співробітництві. Коли ж практика співробітництва виявила недостатність старих форм державного союзу, робітники й селяни під проводом Комуністичної партії знову звернули свою увагу на форми й методи політичного співробітництва і в ході всенародного обговорення наприкінці 1922 р. одностайно підтримали пропозицію В. І. Леніна про дальше зміцнення державного союзу суверенних радянських республік у складі Союзу РСР.

Іншим недоліком збірника є те, що в ньому відсутні деякі важливі документи. Так, не включені до збірника протоколи засідань комісії ЦК РКП(б) (початок 1922 р.) по врегулюванню державних взаємовідносин УСРР з РСФРР, а також вироблені під керівництвом цієї комісії угоди наркоматів обох республік. Майже всі вони збереглися в партійних і радянських архівах, але в збірник включені

лише два документи (№№ 201, 204). Тимчасом їх публікація була необхідна, бо рішення комісії і угоди наркоматів протягом майже цілого року були в основі братніх взаємовідносин двох республік. Ще мало використані обласні партійні й радянські архіви — з них є тільки 15 документів. Ширше треба було б використати повітові газети, які представлені лише 5 документами.

В окремих документах збірника слід було б уточнити дати. Упорядники датують ряд важливих документів часом їх публікації, в той час як сама подія відбулась раніше. Так, декрет уряду про встановлення нової назви республіки — «Українська Соціалістична Радянська Республіка», що був прийнятий 6 січня 1919 р., датується часом публікації документа — 14 січня (док. № 69). Угода раднаргоспів РСФРР і УСРР про єдність економічної політики підписана 26 березня 1919 р. і була опублікована тільки через два тижні — 12 квітня, а упорядники не роблять до неї жодних зауважень (док. № 95). До окремих документів слід було б обов'язково дати примітки. Зокрема, примітка необхідна до документа № 180, в якому говориться про рішення Президії ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. надіслати представника України в комісію по виробленню Федеральної Конституції. Бажано було б вказати на наслідки роботи комісії. До документа № 203 треба було б додати в примітках, що хоч постановою ВЦВК і РНК РСФРР про призначення представників Наркомнацу в договірні радянські республіки й була прийнята 8 червня 1922 р., фактично вони все ж не були туди надіслані. Документ № 204 потребує зауваження про те, що положення про взаємовідносини ВРНГ РСФРР і РНГ УСРР від 21 липня 1922 р. так і не було затверджене вищими органами влади обох республік, але відповідно до рішення Політбюро ЦК РКП(б) від 10 серпня того ж року комуністи цих двох установ повинні були керуватись ним у своїх взаємовідносинах.

Можна було б вказати ще на деякі дрібні недоліки збірника, проте вони не можуть знизити в цілому високої його оцінки. Безперечно, що збірник відповідає основним вимогам до нього і є значним вкладом у розробку історії розв'язання в нашій країні національного питання загалом і історії будівництва Радянської багатонаціональної держави особливо.

М. І. КУЛІЧЕНКО

М. Я. ЗАПОРОЖЕЦ. КОМУНИСТЫ МАКЕЕВКИ В БОРЬБЕ
ЗА ПОБЕДУ И УКРЕПЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ, Донецкое
книжное изд-во, Донецк, 1961, 193 с.

Подіям у Донбасі періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, в тому числі й діяльнос-

ті більшовиків у 1917 р. — на початку 1918 р. присвячено чимало монографій, статей, кандидатських дисертацій, а також

збірників документів та спогадів, серед яких значна частина вийшла у світ після ХХ з'їзду партії. Проте майже всі ці праці висвітлюють події на території всього Донбасу. Тому поява книги М. Я. Запорожець про діяльність однієї з значних і найстаріших районних більшовицьких організацій Донбасу, без сумніву, викликала інтерес читачів.

Книга, що рецензується, цінна тим, що вона відтворює героїчні сторінки минулого, самовіддану боротьбу трудящих Макіївського району, очолюваних міцною більшовицькою організацією, яка вже мала певний досвід підпільної боротьби з царизмом. Автор переконливо показує, чому з перших днів після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції ця організація існувала як самостійна більшовицька, тоді як у сусідніх Юзівці, Бахмуті, Маріуполі були об'єднані і організаційний розрив з меншовиками відбувся там дещо пізніше. Велике місце відводиться у книзі висвітленню будівництва організації відразу після виходу її з підпілля, показується процес відбудови і створення ряду нових організацій на рудниках і заводах. Не менш важливими для характеристики діяльності Макіївської організації РСДРП є відомості про структуру організації, її тісні зв'язки з центром і з організаціями сусідніх районів (особливо Катеринославоном та Харковом). Нерозривно пов'язане з діяльністю комуністів Макіївки ім'я В. І. Леніна. І цілком закономірна та велика увага, яку приділяє М. Я. Запорожець висвітленню піклування і уваги до донецьких пролетарів з боку Володимира Ілліча, показу конкретних прикладів його реальної допомоги місцевим більшовикам.

Аналізуючи значний фактичний матеріал, автор переконливо показує, як з перших днів березня 1917 р. і аж до початку німецької окупації комуністи Макіївки вели велику роботу в масах. У цьому зв'язку слід зазначити, що автору вдалось детально висвітлити діяльність комуністів Макіївки по керівництву масовими організаціями трудящих на різних етапах підготовки і проведення соціалістичної революції. Особливо це стосується діяльності заводських та рудничних комітетів у період двовладдя. Це, безумовно, заслуга автора, бо в наявних дослідженнях головна увага акцентувалася на діяльності тільки Рад робітничих депутатів, робота ж завкомів, а особливо рудкомів та шахткомів, часто не показувалася. Шкода лише, що при дослідженні подій наступних періодів увага до цих питань і в даній праці послаблена. Значно менше місця відведено в книзі висвітленню діяльності більшовиків серед селянських мас, хоч і з цього питання деякий матеріал наводиться.

З живим інтересом читаються сторінки, де йдеться про ту величезну роль, яку відіграло в перемозі революції дальнє зміцнення дружби і взаємодопомоги між російським і українським народами, зміц-

нення інтернаціональних зв'язків з іншими народами.

Однією з центральних проблем книги є висвітлення участі комуністів Макіївки у збройній боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади (кінець 1917 р.—початок 1918 р.). Правда, на наш погляд, зайвим було показувати наступні події громадянської війни, які хронологічно не збігаються з темою. До того ж, ці 9 сторінок (стор. 181—189) нічого нового в дослідження даного питання не вносять.

Отже, книга становить певний інтерес у вивченні історії Комуністичної партії України періоду підготовки і проведення Жовтневої революції. Водночас хотілося б висловити і деякі зауваження. Книга вийшла у 1961 р. і, цілком природно, вона вигідно відрізняється від праць періоду культу особи Сталіна. В значній мірі відновляється добра пам'ять про людей, імена яких повністю або частково були забуті (Д. Мельникова, А. Батова, Р. Терехова, С. Лапіна, І. Вишнякова, Я. Залмаєва, Т. Кирилєнка, М. Острогурського, Ф. Рябцева та ін.). Особливо тепло пише М. Я. Запорожець про мужність і самовідданість жінок-більшовичок Г. Залмаєвої, Н. Вишнякової, К. Сегіди, О. Зайцевої, О. Кожем'якіної. Проте слід відзначити, що автор недостатньо приділив уваги критиці тих помилок, які були припущені в історичній літературі, зокрема у висвітленні подій березня—квітня 1917 р. Бажано було б дати хоча б стислий історіографічний огляд того, що вже зроблено радянськими істориками в цьому питанні. Залишає бажати кращого і структура книги: весь текст (понад 10 друкованих аркушів) розділений лише на два розділи, навіть без підрозділу на параграфи, що значно утруднює читання, хоча в цілому книга написана добре.

Одним з найважливіших завдань істориків взагалі, а істориків Комуністичної партії особливо, є глибоке і детальне вивчення усіх документів і матеріалів, які стосуються досліджуваної теми. Рецензована праця написана на основі використання досить широкого кола архівних і друкованих матеріалів, більшовицької преси 1917 р. і періодичних видань ворожого табору. Особливий інтерес викликають матеріали Донецького обласного державного архіву, а також Ростовського обласного державного і партійного архівів, які українськими істориками використовувалися мало. Цікавими є часто зовсім нові матеріали краєзнавчих музеїв. Водночас не можна не відзначити, що праця багато виграла б, якби ширше і повніше були використані матеріали центральних державних архівів Москви, Ленінграда, Києва і Харкова, бо саме в них збереглося багато цінних документів з історії Жовтня на Україні і, зокрема, в Донбасі. Крім того, поліпшенню висвітлення деяких питань сприяло б більш ретельне ознайомлення з новішою історичною літературою. Особливо це по-

їтно у висвітленні питань економіки району і становища робітничого класу у 1917 р. Автор же обмежується тільки наведенням алопереконливих, уривчастих даних про іадіння видобутку вугілля (стор. 177 та н.) тощо. А ці питання вже широко висвітлені в літературі, та й в архівах є багато цінних матеріалів (наприклад, у Центральному державному історичному архіві в Ленінграді, в Центральному державному військово-історичному архіві у Москві тощо). Через недостатнє використання центральних архівів погано висвітлено питання про боротьбу більшовиків проти антиробітничої політики Тимчасового уряду.

Не завжди автор досить критично підходить до документів, наводячи різний цифровий матеріал, не співставляє його по різних джерелах і не зазначає, які з них найбільш вірогідні. Так, без будь-якого джерелознавчого аналізу подаються на стор. 15 цифри про склад Макіївської Ради першого скликання з посиланням на журнал «Горнозаводское дело» (з 58 членів — 9 більшовиків). Проте ж існують і інші дані в історичній літературі. Є в книзі деяка неузгодженість у наведеному цифровому матеріалі. Так, в одному місці книги зазначено, що в Макіївському райо-

ні у 1917 р. було 25 тис. пролетаріату, а на стор. 136 автор пише, що 18 жовтня тут страйкувало близько 30 тис. чоловік. В ряді місць важливий цифровий і фактичний матеріал наводиться зовсім без посилань на джерела (стор. 28, 57, 64, 77, 158—159 та ін.).

У висвітленні деяких подій автор проявляє певне спрощення, не враховує в достатній мірі ті труднощі, які зустрічали більшовики в боротьбі проти угодців за вплив на маси. Насамперед, це стосується показу ролі більшовиків у діяльності масових організацій трудящих — Рад робітничих та селянських депутатів у період двовладдя. Цьому автор міг би запобігти при більш ретельному аналізі специфіки становища в районі, більш чіткому висвітленню умов роботи більшовиків у самій Макіївці і на шахтах та рудниках, що її оточували.

В цілому ж книга М. Я. Запорожець становить інтерес не тільки для істориків, а й для широкого кола читачів. Вона відкриває у пам'яті сучасників славні сторінки минулого нашої Батьківщини, пагадує трудящим про героїчні традиції народу, про безсмертний подвиг борців за Жовтень.

А. П. ГРИЦЕНКО

«ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ СССР С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ»,

под редакцией В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева, Изд-во социально-экономической литературы, М., 1961, 511 с.

В останні роки помітно пошвавилась робота по дослідженню історіографічних проблем історії нашої Батьківщини. Свідченням цього є опубліковані великі синтетичні праці «Очерки истории исторической науки в СССР» (т. 1—2), «Русская историография до XIX века» Л. В. Черепнина, «Курс лекций по русской историографии» В. І. Астахова. Колектив Інституту історії АН УРСР готує до друку нарис з історії історичної науки на Україні. Особливий інтерес у цьому зв'язку становить недавно опублікований за редакцією В. Е. Іллерицького та І. А. Кудрявцева навчальний посібник з історіографії СРСР, в якому викладається матеріал про розвиток історичної науки в нашій країні з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вихід у світ такої книги — значна подія в радянській історичній науці. В книзі всебічно й глибоко висвітлені передові напрями в російській історіографії, пов'язані з іменами М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева, декабристів, революціонерів-демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, перших російських марксистів Г. В. Плеханова і М. Е. Федосєєва. Досить повно показано вклад К. Маркса і Ф. Енгельса в розробку про-

блем історії Росії і ленінську концепцію російського історичного процесу.

Висвітлення ж в посібнику проблем національних історіографій не можна визнати задовільним. Автори далеко не повністю використали досягнення істориків національних республік СРСР, у тому числі дослідження істориків Радянської України, які опубліковані в останні роки як окремими виданнями¹, так і у вигляді статей в «Українському історичному журналі», «Наукових записках» вузів УРСР тощо. В книзі згадується лише одна радянська

¹ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу у творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957; М. І. Марченко і Л. К. Полухін. Видатний історик України О. М. Лазаревський, К., 1958; Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, К., 1959; Д. Х. Острянин. Світогляд М. О. Максимовича, К., 1960; І. О. Гуржій і В. Г. Сарбей. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України, К., 1960; В. Г. Сарбей. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961; збірник статей «І. Я. Франко як історик», К., 1956, та ін.

праця з історії історичної науки на Україні (М. І. Марченко «Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.»). Сторінки, присвячені українській історіографії XVII—першої половини XVIII ст., не викликають істотних заперечень, але висвітлення розвитку української історіографії наступних періодів не може цілком задовольнити читача. Ряд історіографічних характеристик у книзі відзначаються нестачністю. Не можна, наприклад, погодитись з тим, нібито відома пам'ятка української історіографії «Історія русів» ґрунтувалася на положенні про «самостійну і вільну Україну» (стор. 127). Провідною в «Історії русів» є ідея старшинсько-шляхетської автономії України в системі царської Росії. То ж політична декларація «тієї частини українського дворянства, яка намагалася зміцнити своє класове панування під верховною владою російського царизму»¹. В ряді місць цього історико-публіцистичного твору є фальшиві твердження і перекучення націоналістичного характеру, які згодом були підхоплені українськими істориками «школи» М. Грушевського.

До речі, в характеристиці М. С. Грушевського автори припускають не досить чітке, в певній мірі двозначне формулювання: «Він робив спробу обґрунтувати наскрізь брехливе і політично-шкідливе положення про повну «самостійність» українського народу, як в його минулому, так і в теперішньому» (стор. 488). Виходить, нібито український народ ніколи не мав національної незалежності та й не має права претендувати на будь-яку самостійність. Насправді реакція на суть поглядів Грушевського, насамперед, полягала в тому, що він проповідував шкідливу для трудящих України ідею відчуженості щодо російського народу, який був незмінним другом і товаришем українського народу в його боротьбі за соціальну і національну незалежність.

У посібнику достатня увага приділена висвітленню поглядів таких представників української буржуазної історіографії, як В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, О. Я. Єфіменко, Д. І. Еварницький, В. С. Іконніков, але оцінка їх діяльності в книзі далеко не завжди вірна. Суперечливою і плутоною уявляється нам характеристика В. Б. Антоновича (стор. 232). З одного боку, він розглядається прямим попередником українського буржуазного націоналіста М. С. Грушевського, з другого — беззастеречно відзначаються заслуги Антоновича у виданні та вивченні джерел з історії України, хоч відповідним публікаціям передували великі статті історика, в яких викладалась його реакційні погляди. Ряд неточностей припущено в характеристиці О. М. Лазаревського (стор. 232—233). З трьох згаданих у книзі дат,

що стосуються його життя і діяльності, дві є помилковими. Монографія «Малоросійське посполитіє крестьяне 1648—1783 гг.» опублікована не в 1886, а в 1866 р., помер історик не в 1907, а в 1902 р. На жаль, остання неввірна дата переходить з одного московського видання до іншого. Тим часом, досить заглянути на відповідні сторінки «Історії Української РСР», щоб не повторювати цієї помилки. Неточно висвітлюються історичні погляди Лазаревського, якому приписується сумнівне твердження про те, нібито розвиток кріпосництва на Україні був наслідком... «розшарування в середовищі козацтва і селянства». Тим часом, розшарування селянства є, як відомо, ознакою розкладу феодально-кріпосницької системи. О. М. Лазаревський своїми працями, написаними на великому конкретному матеріалі, довів лише, що кріпосне право на Лівобережній Україні з'явилося внаслідок кріпосницької політики козацької старшини XVII—XVIII ст. Цей висновок спростовував фальшиві положення української буржуазної націоналістичної історіографії про те, нібито кріпосне право на Україні настало в результаті законодавчих актів російського царизму. Позитивно оцінюючи вказаний висновок Лазаревського, радянська історіографія вважає великою заслугою історика те, що його праці викривали антинародну соціальну політику українських поміщиків XVII—XVIII ст., спростовуючи фальшиві буржуазно-націоналістичні «теорії» про «безкласовість» українського народу. Щоправда, О. М. Лазаревському можна закрити недооцінку ним ролі народних мас, нерозуміння соціального змісту класової боротьби селянства проти поміщиків, певну ідеалізацію діяльності царських чиновників на Україні тощо.

Ці і ряд інших помилкових положень впливали з буржуазно-ліберальною світоглядом Лазаревського. Ідеалізацію соціально-політичного ладу Лівобережної України в працях Лазаревського можна бачити тільки щодо періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і певною мірою — другої половини XVII ст., але ніяк не у відношенні до XVIII ст., про що говориться у посібнику. Позитивною стороною праць Лазаревського є те, що вони об'єктивно спрямовані на викриття буржуазно-націоналістичної легенди про демократичність соціально-політичних порядків на Лівобережній Україні в XVIII ст.

В дуже загальному плані говориться в посібнику про О. Я. Єфіменко (стор. 233, 486—487), основною працею якої автори книги вважають конспективно-схематичний курс «Історія українського народа» (1906 р.). Насправді, її головні дослідницькі праці написані в другій половині XIX ст. В 1905 р. вони були видані в двотомному збірнику «Южная Русь». Не можна не пожалкувати, що в «Історіографії історії СССР» О. Я. Єфіменко представлена, головним чином, як історик України. Треба

¹ «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 459.

було більше сказати і про її дослідження в галузі історії Росії. О. Я. Єфіменко загинула від рук петлорівських бандитів у 1918 р., а не в 1919 р., як зазначено у посібнику.

Викликає певне почуття невдоволення в цілому змістовний нарис про історичні погляди М. І. Костомарова, де кілька сторінок (270—273) присвячено його поглядам на проблеми історії України, але названа лише одна його праця «Богдан Хмельницький». Не згадуються такі великі твори історика, як «Руїна 1663—1687 гг.», «Мазепа і мазепинці» тощо. Аналізуючи внесок В. С. Іконнікова в історіографію України, автори спиняються тільки на статті «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—1827 гг.», навіть не згадуючи про такі великі його розвідки, як «Киев в 1654—1855 гг.», «Максим Грек и его время» та ін., що характеризують автора як дослідника проблем загальноросійської тематики. В посібнику немає соціальної характеристики Іконнікова, не говориться про його заслуги і помилки як історика.

Найбільшим недоліком у висвітленні проблем української історіографії в рецензованій книзі є, на нашу думку, те, що в ній майже зовсім не розглядається демократична течія. Про основоположника української революційно-демократичної історіографії Т. Г. Шевченка автори лише згадують, а І. Я. Франка, який був фахівцем-істориком, П. А. Грабовського, Лесю Українку та інших представників революційно-демократичної течії в українській

історіографії навіть не називають. Ігнорування прогресивних і демократичних істориків і публіцистів привело авторів до одностороннього висновку, нібито в національних історіографіях Росії (в тому числі і в українській) «панували погляди буржуазно-дворянських, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків» (стор. 486). Цей висновок є результатом занадто прямолінійного розв'язання питання про національні рухи, що, на основі помилкових положень Сталіна, пов'язуються авторами книги тільки з своєкорисливими інтересами буржуазії (стор. 481).

Не показано в книзі і марксистського напрямку в українській історіографії, зокрема не розкрито значення ленінських праць для конкретної розробки найважливіших проблем історії України, боротьби В. І. Леніна проти буржуазного націоналізму, що відіграла величезну роль в утвердженні марксизму в національних історіографіях. Значний вклад у розробку історії України внесли більшовицькі історики-публіцисти, сподвижники В. І. Леніна — В. Д. Бонч-Бруевич, В. В. Вакар, О. Г. Шліхтер, В. В. Воробський, Г. І. Петровський та ін. Велику роль у цій справі відіграла дожовтнева центральна і місцева більшовицька преса.

Отже, у висвітленні історіографії історії України рецензований посібник має істотні недоліки. Це тим більше прикро, що книга в цілому вийшла досить вдалою.

В. Г. САРБЕИ

Л. О. МЕДВЕДСЬКА. СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ МУРАВЬОВ-АПОСТОЛ (Біографічний нарис), Вид-во «Радянська школа», К., 1961, 148 с.

Повстання декабристів 14 грудня 1825 р. у Петербурзі і 29 грудня 1825—3 січня 1826 рр. на Україні увійшло в історію визвольного руху Росії як перший в країні відкритий збройний виступ проти самодержавства. «В 1825 році, — говорить В. І. Ленін, — Росія вперше бачила революційний рух проти царизму»¹. Керівником повстання декабристів на Україні був голова Васильківської управи Південного товариства декабристів підполковник Сергій Іванович Муравйов-Апостол, який тоді займав посаду командира 2-го батальйону, розквартированого у Васильківському повіті, на Київщині, Чернігівського полку.

Син відомого дипломата і письменника Івана Матвійовича Муравйова-Апостола, Сергій був людиною великих здібностей й блогородних поривань. Шістнадцятирічним хлопцем він блискуче закінчив у 1812 р. Корпус інженерів шляхів сполучення і вступив до армії, брав участь у багатьох битвах Вітчизняної війни 1812 р., у поході російських військ до Європи, був нагороджений

золотою шапою «За хоробрість». У 1816 р. дев'ятнадцятирічний гвардійський офіцер С. І. Муравйов-Апостол разом з старшим братом Матвієм став одним із засновників першої таємної організації дворянських революціонерів «Союзу порятунку», пізніше брав активну участь у діяльності «Союзу благоденства» і Південного товариства декабристів, очолював його найактивнішу Васильківську управу. В кінці 1825 р. С. І. Муравйов-Апостол очолив повстання Чернігівського піхотного полку. Закінчив свій славний життєвий шлях С. І. Муравйов-Апостол 13 липня 1826 р. на ешафоті в Петропавлівській фортеці.

Про всі ці події, про характер, життя та кипучу діяльність С. І. Муравйова-Апостола цікаво розповідає Л. О. Медведська. Її невелика за обсягом книжка містить цінний матеріал, зібраний в результаті багаторічної дослідницької роботи. Автор вірно робить, коли дає не просто опис життя і діяльності видатного дворянського революціонера, а глибоко аналізує його думки й дії. Книжка просякнута ідеєю критичного аналізу як роздумів С. І. Мурав-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

йова-Апостола, так і його практичної діяльності.

У першому розділі («Початок шляху») поряд з яскравим описом дитинства, юнацтва та початку політичної діяльності С. І. Муравйова-Апостола дається докладна і правильна характеристика його батьків і всієї сім'ї, а також сім'ї Капністів. Великий інтерес становить та частина розділу, в якій описано повернення С. І. Муравйова-Апостола в 1820 р. на Україну, його роздуми про революційні події 20-х років XIX ст. в Європі (стор. 35—57). Автор використав ще не опубліковані, взяті з архівів матеріали.

Центральним є другий розділ («У Південному товаристві декабристів»), в якому висвітлено діяльність Васильківської управи Південного товариства, очолюваної С. І. Муравйовим-Апостолом, глибоко проаналізовано особливий склад управи, взаємовідносини Південного товариства з Польським патріотичним товариством, розкрито умови об'єднання Товариства об'єднаних слов'ян з Васильківською управою Південного товариства. Значне місце займають питання взаємовідносин Південного товариства з Північним. Третій («На чолі повстання Чернігівського полку») і четвертий («В казематах Петропавлівської фортеці») розділи дещо бідніші на нові факти та думки.

У праці Л. О. Медведської піднімаються та аналізуються спірні питання історії декабристського руху, навколо яких уже тривалий період точиться дискусія. Однак, не з усіма твердженнями автора у розробці цих питань можна погодитись. Так, поряд з вірним викладом лєнінської оцінки декабристів, автор твердить, ніби В. І. Ленін підкреслював, що слабкий «зв'язок з народом і обрана тактика військової революції привели до порушення планів і затумів дворянських революціонерів» (стор. 7). В. І. Ленін ніколи і ніде не називав декабристів «прибічниками військової революції». Свою думку про те, що С. Муравйов-Апостол був прихильником «військової революції», автор пов'язує з його позитивною оцінкою революційних подій в Іспанії в 1820 р., у яких армія відіграла вирішальну роль. Але іспанська революція

1820 р. не називалась ніколи і ніким «військовою революцією». До числа «військових революцій» класики марксизму-лєнінізму відносили лише ті військові перевороти в Іспанії і Латинській Америці, які змінювали лише урядову партію і не змінювали політичної та соціальної структури суспільного ладу країни¹. У поглядах С. Муравйова-Апостола та інших декабристів нічого спільного з такою «революцією» не було.

Декабристи, будучи об'єктивно далекими від народу і нечисленними, не змогли підняти народ на революцію, але спробували зв'язатися з народом і підготувати його до революції у них було багато. Згадаймо агітаційні вірші і пісні К. Рилєєва і О. Бєстужева, просвітительську діяльність М. Орлова, В. Раєвського, М. Бєстужева-Рюміна, О. Борисова, М. Спиридова та багатьох інших. С. Муравйов-Апостол був полум'яним агітатором серед солдатів, він, як змушений визнати і автор нарисів, допомагав матеріально селянам (стор. 48), написав під час повстання Чернігівського полку революційну прокламацію «Православний катехізіс», у якому закликав не тільки армію, а й увесь народ до революції. Хіба ж після цього можна твердити, що С. Муравйов-Апостол і декабристи боялися втягнути народ в революцію.

Серед інших питань, що викликають сумніви, назвемо ще одне. На основі відомих записок декабриста І. Горбачєвського, автор описує конфлікт (стор. 115) С. Муравйова-Апостола з офіцерами батальйону, які без його дозволу вступили до складу Товариства з'єднаних слов'ян. На наш погляд, не слід так довірливо ставитись до повідомлення мемуариста, бо інші джерела не підтверджують цього факту. У нарисі є окремі невдачі формулювання думок та описки (стор. 24, 25, 62, 98, 102 та ін.). Проте вказані недоліки і огріхи не знижують загального наукового рівня нарисів. Його з інтересом прочитають студент, вчитель історії, науковець.

М. М. ЛИСЕНКО

¹ Див. К. Маркс и Ф. Енгельс. Сочинения, т. XI, ч. I, стор. 47—48.

М. Н. ТИХОМИРОВА. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ СССР, вып. I.
С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XVIII в. Учебное пособие,
Соцэргиз, М., 1962, 495 с.

У 1940 р. вийшов у світ підручник М. М. Тихомирова з джерелознавства історії СРСР періоду феодалізму. Це був перший підручник з джерелознавства, виданий у нашій країні. За минуле двадцятиріччя радянські історики мають значні досягнення у вивченні історії СРСР, зокрема періоду феодалізму, а після XX з'їзду КПРС все більш уваги приділяється джерелознавству.

Джерелознавство історії СРСР вже

давпо посідає значне місце у вузах як дисципліна, що відіграє важливу роль у формуванні наукової підготовки істориків, у поліпшенні якості історичного дослідження. Останнім часом видано кілька праць з джерелознавства і мають місце спроби написати посібники з окремих теоретичних проблем джерелознавства. Все це свідчить про необхідність створення посібника з джерелознавства, який був би настільною книгою наукових працівників, викладачів

вищої і середньої школи, аспірантів і студентів-істориків.

Ось чому великий колектив істориків-дослідників, викладачів і студентів історичних факультетів наших вищих учбових закладів у першу чергу повинен вітати вихід у світ нового навчального посібника з джерелознавства історії СРСР, автором якого є один з видатних радянських істориків — академік М. М. Тихомиров.

Нова праця академіка М. М. Тихомирова вийшла в світ після XX і XXII з'їздів КПРС, в умовах боротьби з пережитками культу особи Сталіна. На Всесоюзній нараді з питань поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук Б. Н. Пономарьов говорив, що в умовах культу особи Сталіна наукова цінність джерел, архівних матеріалів була взята під сумнів, втрачалася повага до факту, нові кадри істориків мало навчалися за часом наукового використання джерел. У зв'язку з цим джерелознавство розроблялося зовсім недостатньо.

М. М. Тихомиров підкреслює у передмові до праці: «Джерелознавство в однаковій мірі необхідне і для науковців, і для викладачів вищої та середньої школи, і для більш широкого кола читачів, тому що воно неминуче пов'язано з вивченням усього комплексу того матеріалу, на якому ґрунтується наша уява про минуле» (стор. 3).

Посібник розраховано на засвоєння студентами знання основних джерел, а тому з великої кількості джерел з історії СРСР в ньому відібрано найбільш значні. Це ж стосується і літератури, яка рекомендується до кожного параграфу: автор підібрав головним чином новітню історичну літературу. Дещо змінено періодизацію у книзі — враховані нові досягнення науки, вона відповідає важливим соціально-економічним змінам, які мали місце в період, що вивчається.

У посібнику є спеціальний, хоча й невеликий, розділ «Вступ у джерелознавство». В ньому дано визначення історичного джерела, підкреслюється його важливість для історичного дослідження. Автор розподіляє джерела на акти, що є безпосереднім відображенням тієї чи іншої події і мають через це особливу достовірність (стор. 7), і розповідні джерела, що «передають історичну подію в тому вигляді, як вона відбилася у свідомості людей» (стор. 8). Дослідник повинен використовувати джерела як першої, так і другої групи, надавати їх відповідній критичній, взаємно доповнюючій і перевіряючій один одним.

В новому посібнику скорочено матеріал, що характеризує різні джерела (речовинні, етнографічні, усні та ін.). Основну увагу зосереджено на аналізі письмових джерел, що мають найбільш важливе значення для історичного дослідження. В одному з параграфів містяться короткі відомості про видання джерел, про справжність

джерела та його списку, вказується, що ми розуміємо під редакцією і протографом джерела. У посібнику коротко викладаються завдання таких дисциплін, як археографія, палеографія і дипломатика.

На нашу думку, слід було цей вступний розділ значно розширити за рахунок викладу ряду принципових питань теорії джерелознавства, детальніше розповісти про проблему достовірності історичного джерела, навести критику буржуазного джерелознавства, якому властивий формальний підхід до джерел, вивчення їх у відриві від соціально-економічних відносин, класової боротьби, ідеалізм у трактуванні та ін.

До першої частини посібника увійшли джерела з історії країн і народів на території СРСР з найстародавніших часів до кінця XIII ст. Слід відзначити, що автор приділив достатню увагу розгляду джерел, що мають значення для історії Закавказзя та Середньої Азії (праці Моїсея Хорейського, грузинські історичні твори, Согдійські документи і китайські хроніки).

Автор твердить, що «писемність на Русі виникла принаймні з першої половини X ст.» (стор. 31) і що Київська Русь «з самого початку вступила на шлях створення власної оригінальної писемності, поряд з використанням і перекладної літератури» (стор. 32). Цікавими є сторінки, де автор говорить про результати досліджень радянських істориків, що спростували дуже поширене у дореволюційній літературі твердження про ніби-то слабе розповсюдження актової писемності в древній Русі. Тут же дано аналіз грамот на пергаменті і бересті.

Багато цікавого й до деякої міри нового матеріалу міститься і у другій частині посібника. Тут в окремому розділі зведені писцові, митні, розрядні книги, що є важливими джерелами соціально-економічної історії Росії XVI—XVII ст. Слід підкреслити, що автор посібника спеціально спинається на розгляді прибутково-видаткових і митних книг як важливого джерела з історії економічного життя Росії, на яке історики звернули увагу тільки останнім часом. Нам здається, що, аналізуючи митні книги, автору слід було б сказати, що вони є важливим джерелом дослідження проблеми формування загальноросійського ринку.

Третю частину підручника присвячено джерелам з історії України, Білорусії, Литви, Прибалтики, Кавказу та Середньої Азії XIV—XVIII ст. Четверта частина містить матеріал з історії Росії XVIII ст. Вона починається з розбору архівних матеріалів (документів Сенату, колегій, провінціальних установ та ін.). Окремо М. М. Тихомиров спинається на аналізі вотчинних архівів. Тут слід було б детальніше розглянути «вотчинні інструкції», розкрити їх значення як документів, за допомогою яких можна було б проаналізувати явища, що характеризують поступовий розклад феодалізму (розвиток пан-

щини, розшарування селянства, відходництва). Автор використовує й нові види історичних джерел, що з'явилися у XVIII ст. і були пов'язані з розвитком промисловості, в першу чергу, мануфактур.

Курс джерелознавства історії СРСР М. М. Тихомирова охоплює джерела до кінця XVІІІ ст. і наголошує саме на вивченні джерел російською, українською та білоруською мовами тому, що ці джерела поряд з іншими більш зрозумілі широким колам читачів (стор. 4). Це обмеження кола джерел, що характеризуються у посібнику, зумовлено станом перекладів джерел національних республік і станом розробки у них джерелознавчих проблем. Необхідно активізувати видання високоякісних перекладів узбецьких, таджицьких, казахських, грузинських, вірменських та інших джерел російською мовою і, по-друге, створити спеціальні курси з джерелознавства в університетах союзних республік рідною мовою народів з послідуочим перевиданням в інших республіках.

Значну увагу приділено у рецензованій праці джерелам з історії України як у загальних розділах, так і в спеціальних (українські літописи XV—XVI ст., літописи і сказання про воз'єднання України з Росією, «Літопис Самовидця», «Хмельницький літопис», «Літопис Грабянки», «Літопис Величка»). Матеріали з історії України висвітлено в розділах, присвячених джерелам Польського королівства і Литовського великого князівства, Речи Посполитої (Литовська метрика, привілеї, щоденники сеймів і сеймиків, книги гродських, земських і магістратських судів, литовські статuti та ін.).

Позитивною якістю цих розділів є не тільки заострення уваги на самих важли-

вих питаннях, а й виклад стану дослідження даних пам'яток українськими істориками та джерелознавцями, відомостей про різні точки зору, що існують у науковій літературі з питання виникнення, походження цих документів.

На жаль, цей розділ не має характеристики ряду важливих пам'яток з історії України, наприклад «Острозького літописця», місцевих літописних записів, яких тільки у Галичині налічується до 50. Ми впевнені, що ближчим часом будуть створені спеціальні посібники з джерелознавства історії України.

У посібнику М. М. Тихомирова дано класифікацію джерел, з'ясовано їх походження, класовий характер і призначення, достовірність і фактичну цінність і, нарешті, дано систематичне вивчення цілого комплексу джерел у їх взаємозв'язку. Джерела розглядаються як продукти певної епохи, суспільного середовища і вивчаються у розвитку. Це допомагає студенту-історичу краще зрозуміти закони суспільного розвитку у даний період.

Все це свідчить про високий науковий та ідейний рівень книги, її велику практичну цінність. Посібник з джерелознавства історії СРСР академіка М. М. Тихомирова буде використовуватися не лише нашою науковою громадськістю, його з цікавістю зустрінуть за кордоном, в країнах народної демократії, всюди, де цікавляться і вивчають історичне минуле нашої Батьківщини.

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ,
В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ,
Л. Г. МЕЛЬНИК

«ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ПЕРИОДА ФЕОДАЛИЗМА В РОССИИ», Изд-во АН СССР, М., 1961, 363 с.

Збірник, присвячений 70-річчю Олексія Андрійовича Новосельського, містить 60 статей і список праць ювіляра. Коротку, але змістовну характеристику наукового доробку видатного радянського вченого дано в передмові М. В. Устюгова. Відповідно до широкого діапазону наукових інтересів ювіляра тематика статей надзвичайно різноманітна. Більшість висвітлюваних питань має пряме відношення до такої важливої проблеми, як визначення якісних змін у соціально-економічній системі Росії пізнього феодалізму. Половина статей збірника присвячена питанням джерелознавства і різних спеціальних історичних дисциплін.

На особливу увагу заслуговують розвідки з історії російських міст. Спираючись на марксистське положення про існування спільних закономірностей історичного процесу для всіх країн і підтримуючи уже висловлені в цьому плані думки радянських

вчених, Л. В. Черепнін на новому переконливому матеріалі доводить наявність на Русі в XIV—XV ст. ремісничих корпорацій, в основі своїй аналогічних західно-європейським (стор. 19—24). Прояви загальних історичних закономірностей в розвитку феодального ремесла в Росії відзначає і Я. Є. Водарський у статті про міську реформу Петра І, яка відповідала інтересам посадського населення (стор. 108—112). Важливі факти зростання чисельності ремісничих учнів у Москві та спеціалізації міського населення в окремих видах промислового виробництва в першій половині XVIII ст. наведе Г. Д. Капустіна. Її висновок про «масове оволодіння селянством окремих районів міськими спеціальностями» (стор. 118) дозволяє зробити припущення, що зазначена В. І. Ленінін особливість розвитку промисловості в пореформеній Росії — розвиток її в значній мірі поза мі-

стами¹ — сягає своїм корінням у попередні століття. На важливу роль промислових сіл XVII—XIX ст. в розвитку раних форм капіталістичної промисловості сьогодні вказують навіть ті дослідники, які найбільш стримані у своїх висновках щодо визначення початкового періоду капіталізму в нашій країні².

Про розвиток промисловості поза містом як характерного явища пізнього феодалізму в Росії говорить і І. А. Булігін. На його думку, розвиток згадуваних ним вогнищних мануфактур був проявом пристосування поміщицького господарства до товарно-грошових відносин. На жаль, визначення соціально-економічної природи мануфактур у вогнищах І. А. Булігін фактично не дає. Читачу залишається самому доходити до логічного висновку, спираючись на дуже лапідарне положення автора про те, що перебудова у вогнищі «відбувалась на феодальній основі і кріпосницькими методами», а тому була дуже загальмована (стор. 144).

В пряму зв'язку і взаємозалежності з питаннями історії розвитку виробництва за феодалізму знаходяться розвідки, присвячені історії торгівлі. Автори цих статей О. М. Копилов, Р. І. Козинцева, Л. В. Данилова, В. І. Шунков, М. Я. Волкова на різних історичних прикладах засвідчують наявність в Росії XVII—XVIII ст. процесу злиття окремих місцевих ринків в єдиний загальноросійський внутрішній ринок.

Заслговують на особливу увагу спостереження В. І. Шункова над діяльністю сибірських хлібних підрядчиків (стор. 81). Дослідник встановив, що ці підрядчики не вкладали свої капітали у виробництво хліба. Факти, наведені В. І. Шунковим, а також уже згадуваним І. А. Булігином про особливості процесу розвитку промисловості в Росії, безперечно, стануть у пригоді й українським дослідникам.

Доповнюють групу статей про промислово-торговельний розвиток Росії статті, присвячені формуванню ринку робочої сили. З. О. Огризко навела ряд цікавих фактів, які свідчать про процес експропріації селянства у Вологодському повіті ще в XVII ст., а також про використання в зв'язку з цим у господарстві можливих селян найманої праці. Цікаві факти наведені і в статті К. К. Деміховського про використання найманої праці дітей і жінок на гірничих заводах Баташових.

Роль феодальної реакції в Росії проілюстрована в статті Б. М. Казанцева на прикладах з історії законодавства XIX ст. (стор. 190—199). Розвиток капіталістичної промисловості і зв'язаного з ним найму

робочої сили вимагав ще в дореформенний період певних змін у законодавстві. Ці зміни, як відомо, мали дуже частковий характер. Вимушені силою обставин зайнятися питаннями пом'якшення надзвичайно жорстких форм експлуатації, законодавці фактично нічого не могли зробити. Дворянська держава не могла забезпечити виконання навіть тих незначних полегшень, які передбачалися законодавством (стор. 194). На нашу думку, серед причин цього авторів слід було б відзначити зосередження в руках дворянства значної кількості промислових підприємств з примусовою і найманою працею.

На перший погляд, здавалося б, нічим не зв'язана з вищезгаданою тематикою стаття Л. І. Засерської про сподвижника Петра I Йосипа Баженина насправді також має відношення до питання про позній період в історії Росії. Перед читачем постає цікава постать одного з державних діячів початку XVIII ст. Логіка речей підказує, що такі люди, як Баженин, могли з'явитися лише в результаті тих змін у житті країни, які були підготовлені попереднім періодом соціально-економічного розвитку Росії XVII ст. Цілком справедливим є зауваження автора про те, що перебільшення ролі особи Петра I в історії Росії є наслідком певних питань про його сучасників-однодумців.

Поряд з висвітленням питань, зв'язаних з розвитком промисловості і торгівлі, не меншу увагу приділено в збірнику і питанням становища та класової боротьби селянства. Автори відповідних статей тою чи іншою мірою торкаються питання про зміни в соціальній структурі селянства в зв'язку із змінами в економічному житті країни. Зокрема, Ю. О. Тихонов відзначає зміни в становищі половників Устюжського повіту в XVII ст. порівнюючи з попереднім періодом.

По суті як у статті Ю. О. Тихонова, так і в статтях М. В. Устюгова про лебедине тягло в XVII ст. (форму оподаткування населення) та Н. М. Дружиніна — про купчі землі кріпосних селян в XIX ст. — йдеться про те, як селянству за умов кріпацтва в ряді випадків удавалося зайняти в феодальній системі господарства таку позицію, при якій воно користувалося відносно більшою свободою дій. В результаті ця частина селян змогла приділяти більше уваги своєму господарству і навіть використовувати в ньому, хоч тимчасово, працю наймитів. З точки зору більш повної характеристики становища селянства, як основного виробника у феодальному суспільстві, названі статті мають важливе значення і для дослідження історії покріпаченого селянства України, оскільки близькість історичної і соціально-економічної ситуації України і Росії очевидна. Думається, що в період, коли поміщицьке господарство пристосовувалося до нових умов життя, і, висловлюючись термінологією Ф. Енгельса, поступово обуржуазню-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 457—460.

² Див. В. К. Яцунский. Еще к вопросу о возникновении капиталистического расслоения земледельческого крестьянства в дореформенной России, журн. «История СССР», 1936, № 1, стор. 120.

валося, селянське господарство не могло залишатись повністю натуральним. Отже, певна частина селян також якимось пристосовувалася до нових умов життя. Поряд з різними відомими формами класової боротьби селян за поліпшення свого становища мали місце і численні інші способи, якими за сприятливих умов окремі селяни, залишаючись кріпаками, досягали певної заможності і навіть могли експлуатувати інших кріпаків. Щоб вивчити це явище і належним чином оцінити його, необхідно заглянути в найбільш глибокий процес соціально-економічного життя. Саме це й намагається зробити Н. М. Дружинін, зайнявшись вивченням «ранніх етапів формування буржуазної земельної власності», фактів купівлі і продажу землі кріпаками — явища, яке в Росії всупереч законодавству мало місце задовго до XIX ст. (стор. 176). Автор вказує на генезис «двох шляхів аграрно-капіталістичного розвитку — поміщицького («юнкерського») і селянського (демократичного)» (стор. 189).

Становлять певний науковий інтерес статті Н. Є. Носова — про склад і формування губного апарату в Росії XVII ст., А. І. Андрущенко — про самозванство О. І. Пугачова, С. О. Шмідта — про систему викупу полонених у Криму та деякі інші.

Статті другої частини збірника, присвячені питанням джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, вийшли в світ вчасно. Вони відносяться до важливої, але до останнього часу занедбаної ділянки ро-

боти істориків і свідчать про те, що робота в цій галузі старшого покоління вчених становить надійне річище, в яке вливаються молоді сили, здатні подолати на своєму шляху будь-які перепони.

Присвятивши свої праці питанням дипломатки, геральдики, нумізматики, палеографії тощо, автори раз у раз вводить у науковий обіг нові факти й думки, щоб розкрити нові сторінки в історії нашого народу. Цікаві відомості містять, зокрема, стаття А. Л. Хорошкевича про руську грошову систему, В. К. Яцунського про дослідження історії виробництва заліза і торгівлі в Росії XIX ст. на підставі матеріалів урядового обслідування металургійних заводів Росії. Кожному історику буде корисно познайомитись з статтями всіх авторів цієї частини збірника. В світлі цих статей стає особливо помітним відставання допоміжних історичних дисциплін у нас на Україні. Прикладом може бути хоча б вивчення джерел дослідження грошового обігу на Україні феодального періоду. Тим часом українські вчені мають для роботи в цьому напрямі досить широкі можливості. В цілому рецензована праця свідчить про наполегливі шукання і плідні дослідження ряду важливих проблем радянської історичної науки. На Україні знають і високо цінують заслуги Олексія Андрійовича Новосельського, і можна лише пошкодувати, що внаслідок організаційної нев'язки українські вчені не змогли вшанувати ювіляра участю в цьому збірнику.

О. С. КОМПА

«СОВЕТСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» (тт. 1, 2)

Серед галузевих енциклопедій, що видаються видавництвом «Советская Энциклопедия», почесне місце належить «Радянській історичній енциклопедії», два томи якої вже вийшли. Ознайомлення з ними свідчить, що ця енциклопедія буде ґрунтовним довідковим виданням для всіх, хто цікавиться історією народів нашої Батьківщини і країн світу. У цьому виданні найширше висвітлюється питання історії соціалістичного та комуністичного будівництва в СРСР та в країнах народної демократії, історія міжнародного комуністичного та робітничого руху. В той час як в оглядових курсах історії та довідниках, які видаються в буржуазних країнах, викладається переважно історія народів Європи та Північної Америки, у рецензованих томах належним чином висвітлено також славу багатотомову історію народів Азії, Африки та Латинської Америки, наведено багато матеріалу про їх визвольну антиімперіалістичну боротьбу. В статтях, присвячених визначним подіям та окремим історикам, важливе місце відводиться питанням історіографії, охарактеризовано найновіші досягнення радянської історичної науки, викриваються шкідливі концепції буржуазних прислужників

імперіалізму. Дуже добре, що в тих випадках, коли те чи інше питання ще не вирішене до кінця нашою наукою, автори статей в енциклопедії наводять аргументацію представників різних наукових течій.

Дуже цінними є оглядові статті з історії окремих союзних (Азербайджанської, Вірменської, Білоруської РСР) та автономних республік (Башкирської) і капіталістичних країн (Австрії, Аргентини, Бразилії та ін.). В них з марксистських позицій викладається історія народів СРСР і країн світу, охарактеризовано розвиток історіографії цих народів, наведено багато ілюстративних матеріалів. Добре, що у статтях з історії зарубіжних країн подається перелік наукових установ і журналів, які займаються питаннями історії. Бажано було б також, щоб висвітлювались зв'язки народів зарубіжних країн з народами Радянського Союзу, був показаний вклад вітчизняних істориків у вивчення історичного минулого цих народів. У тексті окремих статей трапляються деякі недорочетності. Зокрема, в досить великій статті «Австрія» зазначено, що у XVIII ст. відбулося «загарбання частини польських земель, Буковини» (стор. 107) і нічого не сказано про

час входження до Австрійської імперії населеної українцями Східної Галичини. Немає також ніякої згадки про те, як і коли західно-українські землі визволились з-під гніту Габсбургів, і взагалі нічого не говориться про вклад українців у визвольну боротьбу народів Австрійської монархії. В цій статті нічого не сказано про перебування в Галичині В. І. Леніна. До історіографічного нарису і бібліографії слід було включити праці Івана Франка та інших революційних демократів.

Багато корисного для дослідників є в оглядових статтях про архіви, бібліотеки, історію історичної науки. Але, на жаль, в них відсутні матеріали про розвиток у до-революційний період науки в національних районах. Автори часто посилаються на підручники з історії союзних республік, які і без того широко відомі читачам, але не згадують ряду важливих монографій і статей в республіканських наукових збірниках, наукових записках тощо. Безперечним досягненням авторів є більшість статей з археології, які мають енциклопедичний характер в найкращому розумінні цього слова.

Дуже корисним є біографічні довідки про історичних діячів та істориків, зокрема тих, що були незаслужено репресовані в роки культу особи Сталіна, а також про осіб, імена яких в той час безпідставно замовчувались. Але в цілому можна побажати, щоб за рахунок зменшення обсягу біографічних статей до енциклопедії включалась більша кількість біографічних довідок. Зокрема, викликає здивування відсутність біографій таких визначних діячів, як

А. Абазин — один з керівників антифеодального повстання на Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст., Іван Борецький — громадський діяч початку XVII ст., Іван Вагилевич — визначний український письменник та громадський діяч. В статті про В. Бонч-Бруєвича нічого не сказано про видання ним творів Сковороди.

Можна було б уникнути деяких недоробок з питань історії Української РСР та інших союзних республік, якщо редакція історичної енциклопедії тісніше співробітничала з «Українською Радянською Енциклопедією», ширше залучала до написання і рецензування статей істориків з союзних республік.

Рецензована енциклопедія є першим спеціальним енциклопедичним словником з питань історії, написаним з марксистських методологічних позицій. Авторський колектив і редакція зуміли розпочати видання на високому науковому рівні. Статті енциклопедії відбивають піднесення радянської історичної науки в період після XX з'їзду КПРС, боротьбу радянських істориків за подолання негативних наслідків культу особи Сталіна в галузі ідеології. Є всі підстави сподіватись, що історична енциклопедія буде не лише необхідним довідником для всіх істориків, а й відіграє важливу роль у справі пропаганди досягнень радянської історичної науки і тим самим в справі комуністичного виховання трудящих.

М. К. ІВАСЮТА,
Я. Д. ІСАЄВИЧ.

«ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ».

Под общей редакцией члена-корреспондента АН УССР. А. М. Румянцева,
Изд-во «Мир и социализм», Прага, 1961, 268 с.

У квітні 1960 р. редакція журналу «Проблемы мира и социализма» разом з Інститутом економіки Академії наук Чехословацької Соціалістичної Республіки провела в м. Празі обмін думками теоретиків-марксистів про економічну роль держави при соціалізмі, матеріали якого були вміщені в журналі (№ 7, 8 за 1960 р.) і видані окремою книжкою. Вихід у світ такого видання має велике значення, оскільки питання про економічну роль держави при соціалізмі є одним з корінних у марксистській теорії і практиці соціалістичного будівництва. Рецензований збірник містить великий і різноманітний історичний матеріал, який узагальнює досвід певного періоду в розвитку ряду країн світової соціалістичної системи.

О. М. Румянцев у своїй статті дає всебічне висвітлення трьох важливих теоретичних питань соціалістичної держави: 1) про об'єктивну основу, яка визначає суть економічної ролі соціалістичної держави і необхідність цієї ролі в соціалістич-

ному суспільстві; 2) про історичні межі існування економічної ролі соціалістичної держави; 3) про те, чи є економічна діяльність держави виробничими відносинами. Оскільки в соціалістичному суспільстві керівна роль належить робітничому класу, автор робить висновок, що корінний інтерес саме цього класу й визначає зміст економічної діяльності соціалістичної держави. В статті роз'яснюється, для чого робітничому класу необхідна саме держава в формі реалізації його корінного економічного інтересу. Таке роз'яснення має принципове значення в сучасних умовах дальшого загострення ідеологічної боротьби, коли буржуазні ідеологи, а разом з ними й ревізіоністи всіх мастей, докладають багато зусиль, щоб опорочити соціалістичну державу й довести, що вона, нібито, протистоїть трудящим масам і навіть експлуатує їх. О. М. Румянцев дає рішучу відсіч ревізіоністам, які заперечують необхідність економічної ролі соціалістичної держави, тобто виступають фактично за ліквідацію

соціалістичної держави взагалі зразу ж після «експропріації експропріаторів». Грунтуючись на непохитній основі марксистсько-ленінської теорії, яка творчо розвивається в ході соціалістичного будівництва в країнах світової системи соціалізму, автор приходить до висновку, що «історичною межею використання державної форми реалізації корінного економічного інтересу робітничого класу є комунізм» (стор. 245).

У рецензованій книзі представники різних країн соціалістичної системи послідовно й глибоко аргументовано критикують буржуазні твердження, показують їх цілковиту наукову неспроможність і з'ясовують настійну необхідність економічної ролі держави при соціалізмі. Так, К. Добрев на конкретних історичних прикладах з практики соціалістичних перетворень у Болгарії приходить до науково обгрунтованого висновку про посилення ролі соціалістичної держави у використанні економічних законів соціалізму. Сун Є-фан торкається питання про роль держави диктатури пролетаріату в перетворенні виробничих відносин, Й. Фрїш та В. Бергер спиняються на питаннях посилення державного керівництва соціалістичними перетвореннями в сільському господарстві. М. Погорилле в статті «Боротьба за зміцнення економічної ролі соціалістичної держави» виступає проти прихильників «крайніх децентралістських концепцій», за творче використання марксистсько-ленінського вчення про соціалістичну державу як основне знаряддя боротьби трудящих мас за соціалізм і комунізм (стор. 93). Різні сторони економічної ролі та діяльності соціалістичної держави висвітлюються також у статтях К. Полака — «Економічна політика і соціалістична демократія»; Юй Гуан-юаня — «Роль політики в розвитку соціалістичної економіки високими темпами»; Ф. Странського — «Економічне співробітництво між соціалістичними країнами — нова функція соціалістичної держави»; С. Кузінського — «Соціалістична держава і міжнародний поділ праці»; О. Богомолова — «Теоретичні основи координації народногосподарських планів соціалістичних країн» та ін.

О. М. Румянцев і С. Ангелов критикують антинаукові твердження сучасних ревізіоністів і знайомлять читача з положенням марксистсько-ленінського вчення про поступове відмирання держави, що ні за яких умов не можна ототожнювати з поняттям скасування держави, тобто штучної, навмисної її ліквідації.

В книзі, нарешті, дається відповідь на питання, чи є економічна діяльність держави виробничими відносинами. У цьому відношенні переконливо звучать слова про те, що соціалістична держава, «як вираз-

ник загальних інтересів народу, як центральне знаряддя народу, що здійснює свою економічну діяльність, як економічна скла самого народу, переростає в повне економічне самоврядування народу і тому входить в економічний базис суспільства» (стор. 266).

У збірнику вміщена також узагальнююча стаття К. Островитянова «Використання державою економічних законів у період розгорнутого будівництва комунізму», в якій, зокрема, підкреслюється, що роль соціалістичної держави у розвитку економіки принципово відрізняється від ролі буржуазної держави. Цьому частковому питанню спеціально присвятив статтю Й. Рахмут.

Цікавою за змістом є стаття С. Баруха «Притягальна сила соціалізму». Коротко спинившись на характеристиці деяких рис внутрішнього життя своєї країни, автор підводить читача до висновку, що притягальна сила соціалізму «справляє істотний вплив на діла й думки робітничого класу в капіталістичних країнах...» (стор. 217).

Статті збірника яскраво відображають єдність поглядів учених-марксистів у принципових питаннях теорії держави взагалі і соціалістичної держави, зокрема. Разом з тим цілком очевидно, що в матеріалах нема й не могло бути остаточного розв'язання поставлених питань. Головний висновок, з яким погодилися всі учасники обміну думками, полягає в необхідності дальшої розробки теорії соціалістичної держави, її економічної ролі. Матеріали рецензовані книги готувались ще до ХХІІ з'їзду КПРС. Цілком природно, що ряд піднятих у ній питань зараз слід розглядати по-новому, ширше, з урахуванням узагальненого історичним з'їздом досвіду СРСР. Це стосується, передусім, марксистсько-ленінського положення про перетворення диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, окремих положень щодо політики в розвитку соціалістичної економіки тощо. Виходячи з рішень ХХІІ з'їзду КПРС та важливих документів КПРС післяз'їздівського періоду, читач зможе знайти і правильно зрозуміти деякі відмінності в постановці тих проблем, які зачіпали учасники обміну думками. Загалом же вихід у світ рецензовані книги можна лише вітати; її з інтересом і користю прочитає історик і економіст, юрист і пропагандист, а також кожний, хто цікавиться питаннями економічного і політичного розвитку країн світової соціалістичної системи.

І. Г. ВЛАСОВ,
О. І. ГАНУСЕЦЬ

«**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ**». За редакцією проф. В. Я. Тарасенка. Вид-во Київського державного університету, ч. 1, 1960, 328 с.; ч. 2, 1962, 356 с.

В Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється, що «досядження проблем всесвітньої історії і сучасного світового розвитку повинно розкривати закономірний процес руху людства до комунізму, зміни співвідношення сил на користь соціалізму, загострення загальної кризи капіталізму, крах колоніальної системи імперіалізму і його наслідки, піднесення національно-визвольного руху народів». Останнім часом історики приділяють багато уваги створенню навчальних посібників, в яких по-новому висвітлювались би питання всесвітньої історії, розкривався б закономірний процес руху людства до комунізму. Ось чому слід усіляко вітати ініціативу кафедри нової і новітньої історії Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка по створенню навчального посібника «Новітня історія» для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів України. Видані дві частини (намічено випустити чотири) посібника вигідно відрізняються добором історичного матеріалу, методикою та мовою викладу від уже існуючих посібників інших авторів.

У першій частині висвітлюється історія Німеччини, Англії, Франції, Іспанії та Китаю в період 1918—1939 рр. Перший її розділ відкривається змістовною статтю «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (автор А. О. Джеджула). В ній на конкретних фактах розкрито величезний вплив Жовтневої революції на історичний розвиток капіталістичних країн Європи і Америки. Автор докладно спиняється на питаннях про вплив революційної боротьби народів Росії на національно-визвольний рух у колоніях і залежних країнах. Проте варто було б більше приділити уваги розвитку світового комуністичного руху і впливу ленінського декрету про землю на аграрно-демократичний рух в зарубіжних країнах. Ці питання якраз і намагаються тепер фальсифікувати буржуазні політичні діячі і історики різних шкіл та напрямів¹.

У посібнику вперше в окремому розділі «Перший етап загальної кризи капіталізму» (автор І. М. Браславський) робиться спроба дати характеристику економіч-

ної основи тієї складної політичної боротьби, що розгорнулася між капіталістичними країнами в міжвоєнний період. Автор показує розкол світу на дві системи, кризу колоніальної системи, хронічне недовантаження підприємств, зростання постійної армії безробітних, крайній націоналізм в економічній політиці імперіалістичних держав. Але в розділі мало наводиться конкретно історичного матеріалу, слабо показано зв'язок загальної кризи капіталізму з соціально-політичним розвитком капіталістичних країн у міжвоєнний період.

Третій розділ «Німеччина у 1918—1939 роках» (автор Т. Г. Лазоренко) присвячено висвітленню основних явищ історії Німеччини в міжвоєнний період. Проте потрібно було б більш докладно розповісти про умови, що привели Німеччину в болото фашистського ізувірства й агресії. Слід було показати економічну і воєнно-політичну роль США і Англії в підготовці фашистської Німеччини до війни, а також найбільш характерні помилки тактичної лінії Комуністичної партії Німеччини у Веймарській період.

Історії Англії міжвоєнного періоду присвячено четвертий розділ (автор А. К. Мартиненко). Основні питання історії Англії висвітлені правильно. Проте, нам здається, історію Англії другої половини 30-х років: економічні і політичні причини мюнхенської політики Англії, складна боротьба в середині панівної еліти (Р. Макональд—С. Болдуїн—Н. Чемберлен—У. Черчилль) в перші роки гітлерівської агресії², а також економічні причини антинаціональної політики «Клайвденської кліки» на чолі з Н. Чемберленом — розкрито недостатньо. Слід було розкрити таке твердження автора: «Після загарбання Чехословаччини Німеччиною Чемберлен оголосив «новий курс» і дав гарантії ряду країн...» (т. 1, стор. 181). Виступ Чемберлена в Бірмінгемі 18 березня 1939 р., де він заявив про надання гарантії Польщі, Румунії, Греції, англо-французька преса навмисне роздула як «новий курс» у ставленні до агресорів. До гарантії приєдналась і Франція. Проте нового тут нічого не було. Так англійський уряд змушений був маскувати мюнхенську політику від народів.

Історії Франції у 1918—1939 рр. (автор К. О. Джеджула) присвячено п'ятий розділ. Автор дає аналіз економічних і політичних наслідків першої світової війни для Франції, показує героїчну боротьбу

¹ Див. S. Hook. Marx and Marxism. The Ambiguous Legacy, New York, 1953; A. G. Mayer. «Leninism». Harvard University Press, 1957; «Marxism The Unity of Theory and Practice». Cambridge (Mas), 1954. H. Mayo. Democracy and Marxism. New York 1955; H. Marcuse. Soviet Marxism. New York, 1958; B. Lockart. The Two Revolutions, London, 1957.

² K. Fieling. The Life of Neville Chamberlain, London, 1946; W. S. Churchill. While England slept. New York, 1948; «The Second World War». Boston, 1948.

французьких трудящих під керівництвом Компартії за народний фронт проти фашизму і війни. Значне місце відводиться розкриттю антинаціональної ролі французької реакції у зриві франко-радянського договору 1935 р. про взаємну допомогу, реакційної внутрішньої і зовнішньої політики правлячих кіл Франції в 30-х роках. На нашу думку, розділ набагато виграв би, якби автор не обмежив аналіз дій правлячих кіл Франції проти франко-радянського договору політикою Лавала, а й показав би переговори про підписання воєнної конвенції між Францією і СРСР, без якої договір був пустим папірцем. Відомо, що коли у червні 1935 р. посол СРСР В. Потьомкін запропонував підписати воєнну конвенцію, військовий міністр Франції Фабрі відмовився, заявивши, що вона зв'язала б «Францію точним текстом обов'язків», а це не влаштувало Лавала³. Аналогічною була антирадянська політика урядів Блюма, Шотана і Даладьє. Навіть американський буржуазний історик Ф. Шуман справедливо пише, що в урядових колах Франції взяли верх вороги СРСР — «представники політики спрямування агресії на Схід»⁴. В результаті Франція стала жертвою фашистської агресії.

Дещо відрізняється від розділів інших посібників шостий розділ «Історія Іспанії 1918—1939 років» (автор І. Д. Кундюба). У ньому більш послідовно висвітлюються події в Іспанії, показано особливості соціально-політичного розвитку країни. Розділ насичений конкретно-історичним матеріалом. Доцільно було б розкрити повчальний досвід боротьби Компартії Іспанії за єдиний робітничий і народний фронт, а також позицію Англії, Франції і США, особливо в післямюнхенський період. Відомо, що міжнародна обстановка тоді склалася так, що героїчний опір іспанського народу агресорам зважав Англії, Франції і США спрямувати агресію на Схід. Тому Англія виступила ініціатором придушення Іспанської республіки. Політику Англії підтримали США⁵. 27 березня 1939 р. Англія і Франція визнали «уряд» Франко і розірвали дипломатичні відносини з Іспанською республікою. Опіюючи цю зраду, «Правда» писала: «Ми знову є свідки жахливої змови англо-французької дипломатії з агресорами».

У сьомому розділі «Болгарія в 1918—1939 роках» (автор А. К. Мартиненко) показано вплив Жовтневої революції на зростання революційного руху в країні, роз-

крито антинародну політику урядів Стамболійського, Далкова, Ляпчава, Георгієва. Проте, автору слід було більше зосередити увагу на політиці монархо-фашистського уряду Кьоссеїванова і царя Бориса III, які перетворювали Болгарію на слухняне знаряддя німецького фашизму.

У восьмому розділі «Румунія в 1918—1939 роках» (автор І. Д. Кундюба) справедливо викриті жахливі економічні наслідки першої світової війни для Румунії. Внутрішні труднощі посилили робітничо-селянський рух у Трансильванії, Добруджі, Буковині і особливо в Бессарабії (1924 р.). Автор розкриває суть антирадянської політики короля Кароля II. Для повного розкриття теми непогано було б також висвітлити політику «гарантій» Англії і Франції в 1939 р. щодо Румунії. Відомо, що через три дні після загарбання Чехословаччини, Гітлер пред'явив ультиматум Румунії, який означав режим капітуляції. На запит Румунії про подання допомоги Чемберлен заявив 22 березня 1939 р., що ні Англія, ні Франція «... не можуть подати допомогу Румунії»⁶. Такою була ціна «гарантій» західних держав.

Дев'ятий розділ присвячено Китаю 1918—1937 рр. (автор В. І. Волковинський). В ньому йдеться про визначні соціально-економічні та політичні події цього періоду історії країни. Однак автор не достатньо розкрив допомогу китайському народові з боку Радянського Союзу, мало показав особливості Китайської революції.

У другій частині посібника висвітлюється історія Сполучених Штатів Америки, Італії, Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Туреччини, Індії, Ірану в період 1918—1939 рр. та Албанії в 1918—1932 рр. Вона дещо відрізняється від першої кращим релативуванням, уникненням повторень, поданням більш конкретного матеріалу в кожному розділі.

У першому розділі «Сполучені Штати Америки у 1918—1939 роках» (автор проф. В. А. Тарасенко) на конкретному історичному матеріалі показано внутрішню і зовнішню політику урядів Куліджа, Гувера, розкривається розташування класових сил в країні, боротьба робітничого класу проти монополій. Значна увага приділяється показу політики США в роки світової економічної кризи 1929—1933 рр. та напередодні другої світової війни. Говорячи про об'єктивні причини встановлення 16 листопада 1933 р. дипломатичних відносин між СРСР і США, автор правильно підкреслює, що зростання могутності Радянського Союзу змусило США піти на визнання СРСР. Автор дає правильну оцінку політики Рузвельта у ставленні до агресорів тим більше, що тепер у США ведеться кампанія наклепу — його звинувачують у

³ P. Reynaud. Au coeur de la Melée. 1930—1945. Paris, 1951, стор. 82—87. F. Shuman. Night over Europe. New York, 1944, стор. 16—17.

⁴ G. Bonnet. Defence de la paix. Geneva, 1946, стор. 124—125. C. Hull.

⁵ «The Memoirs of Cordell Hull». New York, 1948, v. I, стор. 511—512.

⁶ «Documents on British Foreign Policy». 1919—1939, III series. vol. IV, стор. 460.

встановленні дипломатичних відносин з СРСР⁷.

Про важкі наслідки першої світової війни в розвитку економіки країни розповідається у другому розділі «Італія 1918—1939 рр.» (автори І. Д. Кундюба, Б. О. Качура, А. К. Мартиненко). На конкретних прикладах розкривається криза правлячої верхівки, що створила у 1922 р. умови для захоплення влади в країні фашистами Муссоліні. В 1935 р. фашистська Італія почала загарбання Ефіопії. Проте, розкриваючи хід італо-ефіопської війни і політику великих держав, автори недостатньо висвітлили боротьбу СРСР в Лізі Націй за застосування колективних санкцій проти агресора, нічого не сказали про позицію США. Відомо, що в жовтні 1935 р. США прийняли закон про нейтралітет, який давав їм монополіям можливість бути «економічним союзником агресора»⁸. Під час війни США збільшили поставки беззвину в Італію в 6 разів, а військових матеріалів у 24 рази⁹.

У третьому розділі «Австрія 1918—1938 рр.» (автор Т. Г. Лазоренко) показано утворення Австрійської республіки, становище Австрії в Європі і політику урядів Карла Ренера, Гайніша, Дольфуса і Шушніга. Проте, необхідно було б показати політику СРСР і західних держав в австрійському питанні. Відомо, що після загарбання Австрії Радянський Союз 17 березня 1938 р. звернувся до США, Англії і Франції з пропозицією про негайне скликання міжнародної конференції «колективного врятування світу»¹⁰. Західні держави відмовились підтримати цю пропозицію СРСР, а Чемберлен 27 березня 1938 р. заявив, що прийняття заходів Радянського уряду «було б шкідливо для справи миру в Європі»¹¹. Така дійсність.

Про долю польського народу, про значення Великої Жовтневої соціалістичної революції у її визначенні розповідається у розділі «Польща у 1918—1939 рр.» (автор І. Д. Кундюба). В ньому викривається провокаторська роль польської реакції в політці Антанти проти Радянської Росії. Автор справедливо пише, що політика Польщі набрала особливо антирадянського напрямку в 30-х роках. Польща виступила проти створення Східного пакту. В січні 1934 р., підписавши договір з гітлерівською Німеччиною, вона відкрито перейшла в та-

бір міжнародного фашизму. Ця антирадянська політика польських реакціонерів привела Польщу до катастрофи. Проте, нам здається, автор невинправдано опустив пагубну політику польських пілсудчиків під час англо-франко-радянських переговорів у Москві в 1939 р.

Шостий розділ присвячено історії Чехословаччини 1918—1939 рр. (автор І. С. Дзюбка). На широкому фактичному матеріалі показано утворення Чехословацької республіки і розкрито політику ставлеників великої чехословацької буржуазії Масаріка і Бенеша. В розділі справедливо відзначено, що в зовнішній політиці чеська буржуазія орієнтувалась на західні держави і, насамперед, на французький капітал. Політика Масаріка і Бенеша була завжди антирадянською. Не змінилась політика уряду Бенеша і в 1938 р., коли нависла загроза з боку гітлерівської Німеччини. Він відмовився від допомоги, яку пропонував Радянський Союз. Тепер документально доведено, що якби чехословацький уряд не відмовився від допомоги СРСР і закликав народ на захист країни, Гітлер відступив би¹². Про невідготовленість Німеччини до війни знали Англія і Франція. 26 вересня 1938 р. на нараді в Лондоні генерал Гамелен на фактах показав, що Німеччина до війни не готова¹³. Коли на Нюрнберзькому процесі представник Чехословаччини запитав Кейтеля, чи напала б Німеччина на Чехословаччину, він відповів: «Безумовно, ні. Ми не були достатньо сильні з воєнної точки зору»¹⁴. Але західні держави продали Чехословаччину в Мюнхені. Автор справедливо підкреслює, що це була плата за війну проти СРСР.

Англійська колоніальна політика в Індії і зростання національно-визвольного руху висвітлені у дев'ятому розділі «Індія в 1918—1939 рр.» (автор Є. Є. Єнольський). Повстання в Чіттагоні, Нашаварі, Шалапурі, Альварі і Кашмірі примусили англійський імперіалізм йти на змову з національною буржуазією. Автор показує провал конференції «круглого стола» і пакту Ганді-Ірвінга. Піднесення робітничо-селянського руху в 1937—1939 рр. посилює боротьбу лівих у Національному конгресі, який перетворився на єдиний антиімперіалістичний орган. На нашу думку, автору слід було показати зростання впливу компартії на маси і розкрити головні тактичні помилки її керівництва в національному питанні і створенні національного фронту в боротьбі за незалежність.

Загальним недоліком посібника є те,

⁷ С. Tansill. Back door to War. Chicago, 1952; R. Browder. The origins of Soviet-American diplomacy, Princeton (New Jersey) 1953.

⁸ «American neutrality policy (U.S.A Congress House Committee on foreign affairs). Washington, 1937.

⁹ F. Shuman. International policy. New York, 1948, стор. 783—784.

¹⁰ Газ. «Известия», 18 березня 1937 р.

¹¹ «Parliamentary Debates. House of Commons». 24 March, 1938, vol. 347.

¹² «Новые документы из истории Мюнхена», М., 1958, стор. 110—112.

¹³ Gamelin. Le prologue du Drame, vol II, Paris, 1946, стор. 351.

¹⁴ P. Reupaud. Назв. праця, стор. 523—524.

що автори не повністю врахували вплив культу особи Й. В. Сталіна на розвиток міжнародного комуністичного руху (зокрема, лист Й. В. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція», розпуск по його ініціативі компартії Польщі в 1938 р. і знищення ряду діячів міжнародного комуністичного руху). Тому в наступних частинах необхідно це врахувати.

Незважаючи на вказані недоліки, видання посібника «Новітня історія» є позитивним явищем на науковому і методич-

ному горизонті. В ньому вперше підняв ряд питань наукового порядку, наведе нові факти, які правильно викривають атирадянську політику західних держав міжвоєнний період. Посібник — корисне видання, яке допоможе в самостійній роботі студентам історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів. В ньому знайдуть багатий фактичний матеріал пропагандисти, лектори і широкі кола читачів.

А. М. СЛОБОДЕНКО

БАГМУТ Й. А. і ШМОРГУН П. М. ВИДАННЯ ТВОРІВ К. МАРКСА і Ф. ЕНГЕЛЬСА НА УКРАЇНІ. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК,

Вид-во Книжкової Палати УРСР, Харків, 1962, 76 с.

Рецензований покажчик, складений на громадських началах, є першою повною бібліографією виданих на Україні творів основоположників марксизму. У покажчику представлені видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, починаючи від перших гектографічних видань марксистського гуртка Київського університету кінця XIX ст., легальних видань, здійснених видавництвами в умовах поліцейської цензури, до радянських видань, найкращими з яких є видання, підготовлені до друку Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Перу авторів покажчика належить ряд наукових праць, присвячених дослідженню розповсюдження марксистської теорії на Україні. Створення даної бібліографії є зразком поєднання наукової роботи з науково-допоміжною. Покажчик розрахований на бібліотечних працівників, пропагандистів, лекторів, вчителів-істориків і студентів. Він потрібний також і науковим працівникам, бо в їх статтях ще допускаються щодо видання окремих творів основоположників марксизму неточності, пов'язані з відсутністю бібліографії з цього питання. Покажчик необхідний всім організаціям і установам, які займаються ідеологічною роботою. Проте його тираж невеликий (2000 примірників), а лише на Україні понад 75 тис. бібліотек.

Бібліографії творів Маркса і Енгельса передує передмова. В ній автори розповідають про те, як твори класиків марксизму проникали на Україну, як глибокою теорією Маркса і Енгельса оволодівали передові українські вчені та письменники, які ставали популяризаторами марксистської теорії серед студентської молоді. Авторами простежений увесь шлях видання творів Маркса і Енгельса на Україні, проаналізовані видання творів до Великої Жовтневої соціалістичної революції і в радянський час. Розглядається якість перекладів цих видань українською мовою. Зокрема, до 1917 р. українською мовою твори К. Маркса і Ф. Енгельса видавалися

лише на Західній Україні, у видавництвах Львова і Чернівців.

Бібліографія складається з трьох розділів, присвячених виданням творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні в дожовтневий період, на західноукраїнських землях до їх возз'єднання з УРСР, на Україні в роки Радянської влади. До бібліографії складені допоміжні алфавітні покажчики.

В середині розділів матеріал розташований у хронологічному порядку видань. Опис друкованих творів у цілому відповідає єдиним правилам для бібліографічних покажчиків. В зв'язку з тим, що до Великої Жовтневої соціалістичної революції твори К. Маркса і Ф. Енгельса видавалися під різними заголовками, автори подають у примітках і сучасну назву. Це допоможе бібліотечним працівникам зібрати в одному місці каталога всі видання твору під сучасною назвою, незалежно від того, під якими найменуваннями вони видавалися раніше.

В цілому схвалюючи видання, слід де-що зауважити. Шкода, що автори не включили до покажчика видань творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою, що виходили в США та Західній Європі. Додіально було б в алфавітні покажчики включити також усі назви творів, під якими вони видавалися, даючи відсилку від старої назви до нової, наприклад: «Буржуазія, пролетаріат і комунізм» див. «Манифест Коммунистической партии». Описуючи твір К. Маркса «Капітал» (1925 р. видання, № 75), автори мали зазначити, що це видання вийшло в обробці Юліана Борхардта. В описі № 265 твору К. Маркса і Ф. Енгельса «Манифест Коммунистической партии» наведено, що він вийшов у Києві, тоді як на титульній сторінці книги зазначено «Харків». Книга К. Маркса «Наймана праця і капітал» (опис № 116) опублікована в 1951 р., а не в 1955 р. Однак, дрібні зауваження не зніжують загального високого наукового рівня покажчика, в якому давно відчувалася потреба.

С. В. СОРОКОВСЬКА

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1962 р.

Розвиваються і зміцнюються творчі зв'язки між Інститутом історії АН УРСР та науковими установами країн соціалістичного табору. Про це свідчать приїзд на Україну науковців з різних країн, спільна робота над документальними збірниками, широкий обмін науковою літературою, консультаціями, листування і т. п. Співробітники Інституту історії АН УРСР у 1962 р. підтримували зв'язки з вченими наукових установ Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Німецької Демократичної Республіки, Угорщини.

У квітні 1962 р. Інститут історії АН УРСР відвідала група наукових співробітників Відділу історії Чехословацько-Радянського інституту у Празі: В. Чейхан — головний редактор колективної тритомної монографії «Роль Радянського Союзу в національно-визвольній боротьбі чеського і словацького народів», З. Сладек, Ф. Шром, В. Гостічка, Л. Дворжак, М. Шванкмайер, проректор університету у Брно Ф. Гейл, які вивчають чесько-російсько-українські і чехословацько-радянські відносини. Ознайомившись з роботою Інституту історії АН УРСР, чехословацькі історики розповіли про вивчення історії СРСР в Чехословацькій Соціалістичній Республіці.

В Інституті історії АН УРСР побували чехословацький історик Ю. Кржижек, який цікавився питанням проблеми історії радянсько-чехословацьких відносин, Я. Пешата і В. Гостічка, які одержали консультації з історії радянсько-чехословацьких відносин, а також науковий співробітник Інституту історії АН ЧСР Дацина, який працює над питаннями історії колективізації сільського господарства в СРСР та кооперування в ЧСР.

Тісний науковий зв'язок існує між українськими та польськими істориками. У лютому 1962 р. гостем Інституту історії АН УРСР був професор Р. Гербер — завідуючий кафедрою загальної історії Варшавського університету. Він розповів про вивчення в Польщі історії СРСР, в тому числі й Української РСР. Влітку минулого року Інститут історії АН УРСР відвідала делегація польських вчених: Ю. Ковальський — заступник директора Інституту історії партії при ЦК ПОРП, науковий спів-

робітники Інституту Г. Іванський, Я. Радзейовський, а також заступник редактора газети «Наше слово» А. Гошовський. Польські науковці ознайомилися з планами науково-дослідної та координаційної роботи Інституту історії АН УРСР і розповіли про наукову роботу в Інституті історії партії при ЦК ПОРП. Гостей цікавило також, як вивчають українські історики історію Польщі. Кореспондент газети «Трибуна люду» М. Луцький, перебуваючи у Києві, ознайомився з роботою відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР. С. Вронський, обмінявшись досвідом роботи, консультувався по проблемі антифашистської боротьби народів в роки другої світової війни. Науковий співробітник Інституту історії Польської Академії наук Є. Вишневський працював у Центральному державному історичному архіві УРСР та відділі рукописів державної публічної бібліотеки АН УРСР над матеріалами з історії України XVI—XVIII ст.

Під час перебування у Києві представника Воєнно-історичного інституту Війська Польського підполковника Т. Стемпіцьовського було домовлено про спільну роботу польських і українських істориків над збірником спогадів українців, що брали участь у боротьбі проти фашизму на території Польщі, і поляків, що боролися на території України проти фашистських окупантів.

Корисним у спілкуванні українських та болгарських істориків був приїзд до Інституту історії АН УРСР члена-кореспондента Болгарської Академії наук О. М. Бурмова, який цікавився питаннями розробки на Україні історії зв'язків українського та болгарського народів.

Інститут історії АН УРСР відвідав директор Інституту історії Німеччини при державному університеті у Галлі академік АН НДР Л. Штерн, який цікавився станом досліджень з загальної історії у новітній час. Було піднято питання про встановлення більш тісних контактів між німецькими та українськими істориками.

В 1962 р. до Інституту приїжджав заступник директора Інституту історії Академії наук Румунської Народної Республіки професор загальної історії Бухарест-

ського університету М. Берза, який висловив задоволення з приводу підвищення на Україні інтересу до вивчення історії Румунії. Відвідав Інститут історії також співробітник Військово-історичного інституту Угорщини Г он фі.

Ознайомлення іноземних науковців з нашими планами дослідницьких праць, обмін думками та консультації з різних питань історичної науки, бесіди були корисними як для гостей, так і для співробітників Інституту історії АН УРСР.

Плодотворними були відрядження до зарубіжних соціалістичних країн українських істориків. Влітку доктор історичних наук В. І. Клоков перебував в Угорщині, де, працюючи в архівах по проблемі другої світової війни, виявив нові матеріали про співробітництво українського та угорського народів у партизанській боротьбі і на фронтах у роки другої світової війни. Співробітниця Інституту історії АН УРСР М. Д. Семенчук в 1962 р. навчалась у VI Літній слов'янській школі (у Празі) і водночас працювала в наукових бібліотеках над темою «Юліус Фучік і Україна».

Позитивним явищем у міжнародних зв'язках Інституту історії АН УРСР з науковими установами зарубіжних соціалістичних країн є вихід наукових праць українських істориків у зарубіжних соціалістичних країнах, а польських, болгарських, чехословацьких істориків — на Україні.

Інститут історії АН УРСР спільно з Інститутом слов'янознавства АН СРСР та Інститутом історії АН Польщі підготував до видання два томи збірника документів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1864 рр.». У Чехословаччині перевидано доповнену монографію доктора історичних наук В. І. Клокова про боротьбу слов'янських народів проти фашизму у 1939—1945 рр. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. М. Калениченко в своїй статті, що була опублікована у болгарському журналі «Исторически преглед» (1962, № 3) ознайомив громадськість з роботою українських істориків над вивченням історії Болгарії на Україні. У співавторстві з доктором історичних наук В. А. Жебокрицьким старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. М. Кулініч опублікував статтю про розвиток російсько-болгарських відносин під час першої Балканської війни (1912—1913 рр.) у журналі «Исторически преглед» (1962, № 3).

До 80-річчя з дня народження Г. Димитрова на Україні вийшла з друку книга наукового співробітника Інституту історії АН УРСР П. С. Соханя «Палкий революціонер. Життя і революційна діяльність Г. Димитрова», що одержала високу оцінку на сторінках болгарської преси. П. С. Соха-

ню належить також і публікація в болгарському журналі «Исторически преглед» (1962 р., № 3) нових документів Г. Димитрова, що були виявлені в архівах України.

З приводу публікації цих документів болгарська газета «Труд», відзначаючи цінність нових архівних матеріалів про революційну діяльність великого революціонера, писала про бажаність видати книгу П. С. Соханя «у перекладі на болгарську мову, щоб праця стала доступною для тисяч співвітчизників Димитрова».

На сторінках «Українського історичного журналу» публікуються праці польських, чехословацьких, німецьких та ін. авторів. Велика увага приділяється і взаєморецензуванню наукових праць. У польському журналі «Квартальник історични» № 1 і 2 надруковано рецензії польського історика Збігнева Вуйцика на монографії Ф. П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» і К. І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слободській Україні в 50—70 рр. XVII ст.». З'явилась у Польщі і рецензія на книгу кандидата історичних наук старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території України». У болгарському журналі «Слов'яни» було опубліковано рецензію кандидата історичних наук старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. М. Кулініча на книгу професора С. О. Нікітіна «Славянские Комитеты в России в 1858—1876 гг.».

У справі зміцнення міжнародних зв'язків Інституту значну роль відіграє інтенсивний обмін опублікованою продукцією між істориками Інституту та вченими майже всіх зарубіжних соціалістичних країн і багатьох капіталістичних країн (США, Голландії, Норвегії та ін.). До цього потрібно додати, що між науковими співробітниками Інституту та зарубіжними вченими поживаються дискусії, особливо з підготовкою до відкриття V Всесвітнього конгресу славістів, який відбудеться у Софії 1963 р. З нього приводу Інститут історії АН УРСР підготував до друку збірник «Історичні зв'язки слов'янських народів» (т. II), який вийде в світ до початку Конгресу.

Про зростання інтересу до вивчення історії зарубіжних країн в Інституті історії АН УРСР свідчить той факт, що у Києві спільно з Інститутом слов'янознавства АН СРСР влітку 1962 р. відбулося обговорення макету «Істории Югославии», в якому взяли участь понад 40 провідних істориків республік. Провалилися також переговори про спільну участь польських та українських істориків у дослідженні братніх взаємозв'язків.

Л. Г. ЛЯШЕНКО.

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

В історії боротьби за встановлення Радянської влади, побудову соціалістичного і комуністичного суспільства в нашій країні почесне місце серед найстаріших діячів революційного робітничого руху, найвидатніших представників ленінської гвардії належить Григорію Івановичу Петровському, 85-річчя з дня народження якого відзначала 4 лютого 1963 р. громадськість усієї нашої країни. Цій знаменній даті були присвячені скликані Інститутом історії партії ЦК КП України урочисті збори за участю старих більшовиків та представників громадських, наукових та учбових закладів.

Збори відкрив вступним словом директор Інституту історії партії ЦК КП України доктор філософських наук І. Д. Назаренко. З доповіддю «Г. І. Петровський — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави» виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук П. М. Костриба, який відзначив, що Григорій Іванович пройшов великий життєвий і творчий шлях від простого робітника до видатного партійного і державного діяча. З 18 років Г. І. Петровський брав активну участь у самовідданій революційній боротьбі, неодноразово зазнаючи переслідувань і арештів з боку царських властей, але ніщо не змогло зламати його волі. Як депутат IV Державної думи, він різко критикував буржуазно-поміщицький лад і закликав трудящих до боротьби за своє визволення. За пропозицією В. І. Леніна Г. І. Петровський у 1917 р. виїхав на Україну, де допомагав місцевим партійним організаціям у підготовці і проведенні соціалістичної революції, а згодом активно боровся за встановлення Радянської влади на Україні. В березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад він був одностайно обраний головою Всеукраїнського ЦВК і на цій посаді працював до 1938 р. В обставині культу особи Сталіна Г. І. Петровського було необґрунтовано обвинувачено і позбавлено можливості займатися партійною і державною діяльністю. Окремі члени його сім'ї безпідставно були репресовані, а сам Григорій Іванович постійно перебував у стані пригнічення і занепокоєння.

З великим ентузіазмом зустрів Г. І. Петровський історичні рішення XX з'їзду КПРС, засудження партією культу особи Сталіна. Будучи вже тяжко хворим, він часто виступав з спогадами про В. І. Леніна, писав численні статті. Помер Григорій Іванович 9 січня 1958 р.

Про свої зустрічі з Всеукраїнським старостою, як з любов'ю народ називав Г. І. Петровського, та про спільну з ним роботу розповіли старі більшовики. А. А. Божок, член КПРС з 1907 р.,гадав про зустрічі з Г. І. Петровським

під час роботи у підпіллі та на Надзвичайному з'їзді Рад УРСР у 1919 р. Він підкреслив, що характерними рисами Григорія Івановича були простота, чуйність і справедливість, за які його глибоко поважали і шанували трудящі України. Колишня завідувача прийомної Г. І. Петровського К. Ф. Зеленська, характеризуючи Г. І. Петровського як видатного державного діяча, відзначила ленінський стиль у його роботі та велику турботу, яку виявляв він до зростання жіночих кадрів і ліквідації неписьменності серед жінок, а також ту роботу, яку здійснював він у боротьбі з дитячою безпритульністю. В. І. Кисельов, що працював з Г. І. Петровським в 1935—1936 рр. у ВУЦВКУ, розповів про велику увагу Петровського до людей і піклування про них, про те, як він вчив співробітників апарату ВУЦВКУ чуйному ставленню до громадян, які зверталися із своїми справами в органи Радянської влади. В. Я. Бабко, який багато разів зустрічався з Григорієм Івановичем і листувався з ним, спинився на діяльності Петровського в IV Державній думі та після Великої Жовтневої соціалістичної революції. П. С. Ходченко у своєму виступі висвітлив ту роботу, яку провів Г. І. Петровський в Одеській області, куди виїжджав з агітпоїздом, знайомлячись з життям робітників і селян і допомагаючи їм будувати нове життя. З спогадами виступили також Т. С. Вишневіська, В. Д. Литвинов, Л. М. Дашевська, Я. В. Волошин.

Бібліотека Інституту історії партії ЦК КП України влаштувала виставку, присвячену 85-річчю з дня народження Г. І. Петровського.

* * *

Збори, присвячені пам'яті вірного лєнінця, видатного борця за соціалізм і комунізм Г. І. Петровського відбулися у Москві. Вони були скликані Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Музеєм революції СРСР. З доповіддю про Г. І. Петровського — видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави — виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук І. І. Коломійченко. Про свої зустрічі з Григорієм Івановичем розповіли старі члени партії В. П. Антонов-Саратовський, С. І. Петрикоський, С. І. Гопнер, О. В. Снегов та ін. На зборах з привітанням виступили представники Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського. Вони передали в дар Інституту марксизму-ленінізму книгу «Лицом к огню», що висвітлює історію заводу, на якому Григорій Іванович вступив на шлях революційної боротьби.

Г. Г. ГОЛУБОВА

ІСТОРИКИ ЛЬВОВА ВШАНОВУЮТЬ ПАМ'ЯТЬ ПОВСТАНЦІВ 1863 р.

Громадськість міста Львова широко відзначила 100-річчя січневого повстання 1863—1864 рр. 23 січня 1963 р. у Львівському ордену Леніна державному університеті ім. І. Франка відбулося присвячене цій знаменній даті урочисте засідання, організоване кафедрою історії південних і західних слов'ян університету разом з Центральним державним історичним архівом УРСР в м. Львові. На засіданні були присутні гості з Польської Народної Республіки — викладачі і науковці Ягеллонського університету у Кракові і Вищої педагогічної школи в Ополу, співробітники історичного факультету Львівського держуніверситету, Інституту суспільних наук АН УРСР в м. Львові, працівники Центрального історичного і обласного архівів, львівських музеїв, бібліотек, вчителі та ін.

Вступним словом засідання відкрив декан історичного факультету доцент О. Г. Цибіко. Завідуючий кафедрою історії південних і західних слов'ян професор Д. Л. Похилевич виступив з доповіддю на тему: «Польське повстання 1863 р.». Доповідач охарактеризував революційне піднесення в Королівстві Польському наприкінці 50-х і на початку 60-х років XIX ст., боротьбу течій в польському національно-визвольному русі, створення польсько-російського революційного союзу. В доповіді було детально висвітлено хід повстання в Королівстві Польському, Литві, Білорусії і на Правобережній Україні та відгуки на нього в Росії. Д. Л. Похилевич підкреслив, що європейські держави в польському питанні тоді зайняли зрадницьку позицію. Водночас передові верстви

європейського пролетаріату на чолі з К. Марксом і Ф. Енгельсом з симпатією стежили за ходом повстання. В. І. Ленін високо оцінив польський національно-визвольний рух 40—60 років XIX ст.

Старший науковий співробітник Центрального історичного архіву у Львові П. І. Захарчишина виступила з цікавим повідомленням, в якому зробила огляд архівних матеріалів, що відносяться до січневого повстання. У ряді фондів зберігаються документи про вплив ідей російських революціонерів-демократів на польський визвольний рух, про допомогу населення Східної і Західної Галичини повстанню, про ставлення австрійського уряду до повстання і багато інших. Серед документів є відозви, прокламації, звернення, накази, постанови, окремі екземпляри нелегальної преси повстанців. З повідомленням про ставлення української громадськості до січневого повстання виступив викладач університету С. М. Грусевич, який використав архівні матеріали, опубліковані джерела та спеціальну літературу.

На засіданні було вшановано вставанням і хвилиною мовчання пам'ять борців за щастя та свободу польського народу, за дружбу і співробітництво братніх слов'янських народів. Кафедра історії південних і західних слов'ян Львівського держуніверситету підготувала виставку до «100-річчя Січневого повстання», на історичному факультеті було оформлено календар пам'ятних дат, присвячений повстанню 1863 р.

С. М. ГРУСЕВИЧ

ОБГОВОРЕННЯ ПОСІБНИКА З ІСТОРІЇ СРСР ДЛЯ 7 КЛАСУ

На відкритому конкурсі шкільних підручників з історії заохочувальними преміями були відзначені навчальні посібники «Історія СРСР» для 7 класу, написані двома авторськими колективами: М. В. Нечкіною, А. В. Фадеевим, а також О. О. Вагіним, Н. В. Сперанською, Т. С. Шабаліною. Семікласники у 1962/63 навчальному році вивчають курс історії СРСР за посібником М. В. Нечкіної та А. В. Фадеева, який видано масовим тиражем. Але педагогічна громадськість зацікавилась і другим посібником, опублікованим невеликим тиражем (14 000 прим.) 18 лютого 1963 р. відділ методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР разом з активом учителів провів обговорення цього посібника. Завідуючий відділом методики історії М. М. Лисенко зауважив, що треба вітати використання в практиці роботи школи двох посібників. Це дасть

можливість вірно визначити, яка з книг стане стабільним підручником.

Учитель 117 школи м. Києва П. С. Федоренко відзначив, що посібник О. О. Вагіна, Н. В. Сперанської, Т. С. Шабаліної на його думку, щодо підбору історичного матеріалу, доступності викладу, методичних засобів має ряд переваг перед навчальним посібником Н. В. Нечкіної та А. В. Фадеева. Так, в обговорюваному посібнику вдало наведені відомості про народи Середньої Азії в період рабовласницького та феодального ладу, феодальні устрій Закавказзя, становище Західної та Південно-західної Русі після татаро-монгольської навали тощо. В посібнику добре забезпечується наступність у викладі матеріалу. Вдало підібрані уривки з історичних документів добре передають колорит епохи. В книзі — прості й доступні розумінню учнів заголовки тем, підтем, па-

параграфів. Недоліком посібника є те, що ілюстрації не завжди вдало доповнюють текст.

Вчитель 145 школи м. Києва, науковий співробітник НДІП УРСР І. М. Скрипкін підкреслив, що в обговореному посібнику історичні події описуються образною, дохідливою мовою, що дає можливість добре організувати самостійну роботу учнів. Позитивним є й те, що історія зарубіжних країн виділена у два окремих розділи. Автори вірно вирішили питання про добір і розташування документів, навівши їх в кінці книги, щоб не порушувати структури посібника. Як правило, нові терміни виділяються жирним шрифтом і пояснюються, але на деякі з них поклики в посібнику не зроблені.

Про деякі наслідки епізодичної роботи з даним посібником розповіла вчителька 131 школи м. Києва К. М. Карачунська. Працюючи в паралельних класах з різними посібниками, вчителька помітила, що краще засвоюється навчальний матеріал у тому класі, де використовується книга О. О. Вагіна, Н. В. Сперанської і Т. С. Шабаліної. Деякі параграфи обговорюваного посібника займають менше місця, ніж у другому, але вони більш зрозумілі для учнів. На жаль, ілюстрації даного посібника з технічного боку відтворені недбало.

Позитивну оцінку книги дали в своїх виступах учитель Требухівської школи Київської області А. І. Луценко і вчитель ШРМ № 3 м. Києва Е. Н. Жерновський, звернувши увагу на те, що ряд ілюстрацій посібника є оригінальними за задумом і виконанням. Вони висловили побажання, щоб були вміщені кольорові вклейки. Р. П. Зарайська (вчителька школи № 44 м. Києва) відзначила, що в

книзі конкретно, стисло, зрозуміло для учнів викладено складні економічні поняття, питання про розклад феодально-кріпосницьких відносин і початок розвитку капіталізму в Росії тощо. І. З. Онищенко (аспірант Київського університету) вважає найбільш цінним у посібнику вдалий добір фактичного матеріалу.

Старший науковий співробітник НДІП УРСР Г. І. Підлужський підкреслив, що в посібнику вдало забезпечено зв'язок нового навчального матеріалу з попередньо вивченими курсами історії стародавнього світу і середніх віків. Він також відзначив окремі фактичні неточності, наявність у посібнику матеріалів дискусійного характеру, переважаність окремих параграфів прізвищами та новими для учнів термінами.

Підводячи підсумки обговорення, М. М. Лисенко відзначив, що ця праця є певним досягненням на шляху створення підручника з історії СРСР для 7-х класів, в ній добре враховані вікові особливості учнів та їх можливості щодо засвоєння учбового матеріалу. Заслужують схвалення структура книги, її методичний апарат, а також стиль написання. При остаточній доробці посібника слід уважно перевірити дати, прізвища, формулювання і проконсультуватись з вченими-істориками. Необхідно полішити ілюстрування книги. М. М. Лисенко висловив надію, що обговорення принесе користь авторам посібника, допоможе їм виправити недоліки, зробити книгу значно кращою.

Переважає більшість тих, що виступали, пропонувала видати масовим тиражем даний посібник після виправлення авторами недоліків і доопрацювання його.

Н. М. ЛЕЩЕНКО

КРАЄЗНАВЦІ ЗБИРАЮТЬ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Заняття краєзнавством сприяє формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду, дає в руки школярів конкретний матеріал, будить допитливий розум підлітків, розвиває дослідницькі нахили. Там, де добре поставлено вивчення історії рідного краю, воно з часом переростає завдання учбово-виховного характеру і приводить до конкретних дослідницьких наслідків і досягнень.

В історико-методичній літературі висвітлені окремі сторони археологічного краєзнавства¹. В даній статті робиться спроба

поділитися певним досвідом роботи археологів-краєзнавців по збиранню і вивченню археологічних пам'яток учнями, про організацію і зв'язок їх діяльності з експедиційними дослідженнями науково-дослідних закладів.

В останні роки учні-краєзнавці Бердичівського району Житомирської області провели велику роботу по виявленню археологічних пам'яток, їх фіксації та картографуванню, збору підйомного матеріалу. Ця робота розпочалася в с. Слободищі, де в 1953—1954 рр. при школі утворився гурток «Юний краєзнавець» (керівник

¹ Л. М. Славін. Археологічне вивчення рідного краю, К., 1960; Е. А. Шмидт. Некоторые маршруты школьных туристических походов по археологическим памятникам Смоленской области, журн. «Советская археология», 1958, № 2; Б. О. Тимошук, І. С. Винокур. Що повинен знати юний турист про

археологічні пам'ятки Буковини, Чернівці, 1958; Т. С. Пчельников. Юные краеведы помогают археологам, журн. «Предподавание истории в школе», 1958, № 4; И. С. Юньев. Школьное краеведение и туризм, журн. «Советская педагогика», 1961, № 8 та ін.

гуртка Г. Г. Богун)². Спочатку маршрути археологічних розвідок проходили вздовж берегів струмків, невеликих притоків р. Гнилоп'яті. Це дало перші позитивні наслідки. В околицях с. Слободища було виявлено 10 археологічних пам'яток різних епох, від неоліту і до древньоруських часів. Учні-краєзнавці Слободищенської школи, набувши перших навичок по виявленню археологічних пам'яток, стали самостійно вести спостереження. Вони виявили нові пам'ятки, їх приклад наслідували учні інших шкіл Бердичівського району. Краєзнавчі археологічні гуртки були створені у школі-інтернаті і в палаці піонерів м. Бердичева. Археологи-краєзнавці Бердичівського району виявили в басейні р. Гнилоп'яті понад 70 археологічних пам'яток від неоліту до древньоруських часів включно. У 1955 р. в м. Любарі Житомирської області при Н.-Любарській середній школі було створено краєзнавчий гурток юних археологів (керівник С. А. Липко). Перед гуртківцями було поставлено конкретне завдання — археологічне вивчення верхів'я р. Случ, району, який довгий час лишався слабо дослідженим. Гуртківці займалися різними формами археологічних досліджень: збором відомостей про місця давніх осель від старожилів; археологічними розвідками під час екскурсій і туристських походів по р. Случ та її притоках; систематичним самостійним збиранням підйомного матеріалу по завданню гуртка на закріплених за юними краєзнавцями-археологами археологічних пам'ятках і спостереженням за їх охороною від руйнування.

В роботу по вивченню археологічних пам'яток незабаром включилися й інші школи району. Тепер при трьох середніх школах і палаці піонерів м. Любара працюють археологічні гуртки. За період 1955—1962 рр. юні краєзнавці Любарського району відкрили у верхній частині басейну р. Случ близько 40 археологічних об'єктів.

Свою роботу краєзнавці пов'язують з діяльністю місцевих і центральних наукових установ. Вони беруть активну участь у польових експедиційних дослідженнях. У 1954—1955 рр. при розкопках ранньослов'янських селищ в с. Слободищі експедицією Житомирського краєзнавчого музею активно працювала група юних археологів

² Г. Г. Богун, А. П. Қашук. З досвіду роботи історичного гуртка «Юний краєзнавець» Слободищенської семирічної школи, Житомир, 1956.

на чолі з Г. Г. Богунем³. У 1958—1961 рр. юні краєзнавці-археологи Бердичівського і Любарського районів брали безпосередню участь у дослідженні ранньослов'янських пам'яток першої половини I тис. н. е. біля сіл Маркуші та Іванківців, які проводив археологічний загін Чернівецького державного університету, що перебував у складі Дністровсько-Волинської експедиції Аґ СРСР⁴.

Краєзнавці встановили тісні зв'язки з Інститутом археології АН УРСР, який подає юним аматорам велику допомогу. Частину зібраних краєзнавцями Бердичівського району матеріалів передано до наукових фондів Інституту археології Аґ УРСР, який подарував краєзнавцям біблію теку науково-популярних видань з археології.

Зібрані археологічні матеріали послужили основою для відкриття в м. Любар краєзнавчого музею на громадських засадах. Приміщення для нього виділено в новому будинку культури. В м. Бердичев створюються краєзнавчі кімнати в палаці піонерів і школі-інтернаті. Значна частина археологічних знахідок експонується та кож у краєзнавчій кімнаті Житомирської обласної екскурсійно-туристської станції.

Археологи-краєзнавці включилися в важливу роботу по створенню «Археологічної карти УРСР». Вже передано до Інституту археології АН УРСР значну кількість описаних пам'яток, відкритих краєзнавцями. Останнім часом опубліковані основні матеріали по археологічних пам'ятках р. Гнилоп'яті⁵, а також підготовлено для друку публікацію С. А. Липко про археологічні пам'ятки верхів'я р. Случ.

Краєзнавці планують далі вивчення історії краю і посилення своїх зв'язків науково-дослідними археологічними установами.

І. С. ВІНОКУР

Г. Г. БОГУН

С. А. ЛИПКО

³ Розкопками керували М. Ю. Браїчевський, І. С. Винокур.

⁴ Начальник експедиції М. О. Тиханова, начальник археологічного загою Чернівецького державного університету І. С. Винокур.

⁵ Г. Г. Богун. Археологічні пам'ятки р. Гнилоп'яті. «Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету», т. VIII, серія археологічна, вип. I «Старожитності Східної Волині», Чернівці, 1960, стор. 131—137.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

29 січня 1963 р. на засіданні Вченої Ради Відділу суспільних наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії

партії Харківської артилерійської Академії ім. Говорова М. І. Семиряго на тему: «Інтернаціональна солідарність трудящих у боротьбі проти фашизму (1939—1945 рр.)».

Офіційними опонентами дисертанта виступали член-кореспондент Академії наук Білоруської РСР доктор історичних наук професор І. С. Кравченко, доктор історичних наук І. М. Мельнікова та доктор історичних наук В. І. Клоков. Неофіційними опонентами були кандидати історичних наук С. С. Каплін і О. І. Залеський, майор Войська Польського М. Ендрусик.

Офіційні і неофіційні опоненти позитивно оцінили дисертацію М. І. Семиряги. Ними було відзначено, що дисертація являє собою значний вклад у дослідження проблеми історії другої світової війни. На основі теорії марксизму-ленінізму, використовуючи нові документальні матеріали радянських архівів, велику радянську та зарубіжну літературу, автор підняв і розв'язав ряд важливих питань. У своїй праці автор подав аналіз і узагальнення численних фактів прояву інтернаціональної солідарності народів європейських країн в їх боротьбі проти фашистських загарбників у 1939—1945 рр.

В дисертації широко показана керівна роль комуністичних і робітничих партій в інтернаціональній згуртованості народних мас як одного з важливих факторів розгрому фашизму. Автор показав, що боротьба радянського народу проти фашизму була не тільки боротьбою за свою свободу, незалежність і існування, а й яскравим проявом інтернаціонального обов'язку перед усіма пригнобленими фашизмом народами Європи.

Вчена рада одностайно присвоїла М. І. Семирязі вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. Л.

* * *

14 березня 1963 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР М. К. Івасютою на тему: «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР». Дисертант з 1952 р. займається вивченням історії соціалістичної побудови сільського господарства на західноукраїнських землях. Ним опубліковано 12

праць, в яких вміщено багато нових і цікавих відомостей про хід колективізації в західних областях України.

Офіційні опоненти — член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктор економічних наук професор Д. Ф. Вірник та доктор історичних наук М. Н. Лещенко відзначили наукову і суспільну значимість праці М. К. Івасюти, яка є, по суті, першою спробою ґрунтовного дослідження процесів соціалістичного перетворення сільського господарства західних областей.

В обговоренні дисертації взяли участь доктор історичних наук професор М. І. Марченко, доцент Київського державного університету Р. К. Чаленко, кандидат історичних наук І. Х. Ганжа.

На думку всіх виступаючих товаришів, докторська дисертація М. К. Івасюти — це глибоко наукова, фундаментальна праця, результат багаторічної роботи вченого. Простежуючи процес створення і зростання партійних організацій західних областей, автор показує, що Комуністична партія є тією організуючою силою, яка забезпечила перемогу соціалізму. Багато уваги приділено діяльності комсомольських організацій, сільських активістів — партійних і безпартійних, а також майстрам високих врожаїв. В праці показано керівну роль робітничого класу, велику й всебічну допомогу, подану західноукраїнському селянству трудящими усієї країни.

Праця М. К. Івасюти відтворює картину напруженої роботи трудящих селян, керованих Комуністичною партією, спрямованої на соціалістичну перебудову сільського господарства, яка проходила в обстановці запеклої класової боротьби, узагальнює і популяризує досвід передових колгоспів та окремих колгоспників у вирощуванні високих врожаїв та розвитку тваринництва.

Як указували офіційні й неофіційні опоненти, дисертація не позбавлена й недоліків, як-от: переважаність цифрами, недостатність висновків з наведених фактів, неконкретність у деяких випадках, надто стислий аналіз використаних джерел та ін.

Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР присудила М. К. Івасюті вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. З. МОРОЗ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи: **В. И. Дрозденко**. Перестройка партийного руководства промышленностью — в действии. **В. М. Щербак**. Формы агитационно-пропагандистской работы Коммунистической партии (октябрь 1917 — март 1919 г.). **М. И. Горбунова**. Ленинское руководство социал-демократическими организациями Украины в период подготовки II съезда РСДРП. **Т. Б. Слюдинова**. Обсуждение и распространение на Украине первой Программы партии. **Н. М. Волянюк**. Связи русской социал-демократии с прогрессивными деятелями Галиции (1894—1904 гг.). Сообщения: **В. Е. Романцов**. Движение изобретателей и рационализаторов в Донбассе в 1958—1961 гг. **С. М. Мельник**. Связь науки с практикой коммунистического строительства. **И. П. Кожукало**. Идеологическая работа сельских партийных организаций Украинской ССР (1953—1958 гг.). **Д. И. Мышко**. О развитии городского ремесла на Украине в XV—первой половине XVI в. **С. М. Пархомчук**. Из истории антифашистской борьбы румынского народа в период второй мировой войны. **Д. Н. Филиппенко**. Советско-турецкие отношения (1920—1922 гг.). *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза*. **М. В. Попроцкий**. Содружество народов СССР в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. **М. В. Коваль**. Сотрудничество деятелей науки и культуры Советской Украины и других республик СССР в период Отечественной войны. **Ф. П. Шевченко**. Закарпатцы в партизанских соединениях на Украине (1941—1944 гг.). *К истории городов и сел Советской Украины*. **В. М. Халапсин, А. Н. Королева**. О работе редколлегии по созданию истории городов и сел Херсонской области. **П. Н. Балковой**. Знаменовка в годы гражданской войны. **В. С. Костенко**. Страницы из истории села Дерновка. **Б. А. Тимошук**. Из прошлого Хотинской крепости. Заметки: **И. И. Слинько**. Партийное совещание в тылу врага. **И. Я. Мирошников, Ю. Д. Мельников** в Астрахани. **А. С. Черевань**. К вопросу о пребывании Е. Пугачева на Украине и в Белоруссии. Наш календарь. **А. В. Гречко**. Пламенный борец за счастье народа. **А. С. Куницкий**. Слово об Иване Манжуре. **Г. И. Марахов**. Выдающийся польский революционер-демократ. **О. О. Чарновский**. Матейко и Украина. В помощь преподавателю истории. **Ф. К. Ковальчук**. Формирование атеистических убеждений учащихся 10—11 классов. **И. З. Онищенко**. Изучение в 7 классе развития украинской культуры первой половины XIX ст. **М. К. Бутвин, Е. А. Дубилевский**. Использование архивных материалов во внеклассной работе. Обзор источников и литературы. **И. М. Теодорович**. Вопросы восстановления независимости Польши в современной историографии. Критика и библиография. **П. В. Шостак**. «Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис». **С. К. Гутянский, Ф. С. Павлов**. «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961 рр.)». **С. Н. Саженок, Г. Я. Сергиенко, Д. Ф. Григорович**. Киев — город-герой. **М. И. Куличенко**. «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів». **А. П. Грищенко, М. Я. Запорожец**. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти. **В. Г. Сарбей**. «Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции». **Н. Н. Лысенко, Л. О. Медведська, Сергій Иванович Муравйов-Апостол, А. А. Введенский, В. И. Стрельский, Л. Г. Мельник, М. Н. Тихомиров**. Источниковедение истории СССР, вып. I. С древнейших времен до конца XVIII в. Учебное пособие. **Е. С. Компан**. «Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России». **М. К. Ивасюта, Я. Д. Исаевич**. «Советская историческая энциклопедия». **И. Г. Власов, А. И. Ганусец**. «Экономическая роль государства при социализме». **А. М. Слободенко**. «Новітня історія», чч. 1—2. **С. В. Сороковская**. Багмут Й. А. і Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Хроніка і інформація.

CONTENTS

Articles: **V. I. Drozdenko**. Reorganization of Party Leadership of Industry in Action. **V. M. Shcherbak**. Forms of Agitation and Propaganda of the Communist Party (October 1917 — March 1919). **M. I. Gorbunova**. Leninist Leadership of the Social Democratic Organizations of the Ukraine during the Period of Preparation for the Second Congress of the RSDLP. **T. B. Slyvdinova**. Discussion and Propagation in the Ukraine of the First Party Program. **N. M. Volynanyuk**. Links of the Russian Social Democrats with the Progressive Public Men of Galizia (1894—1904). Communications: **V. E. Roman-tsov**. Movement of Inventors and Rationalizers in Donbass in 1958—1961. **S. M. Melnik**. Ties of Science with the Practice of Communist Building. **I. P. Kozhukalo**. Ideological Work of Rural Party Organizations of the Ukrainian SSR (1953—1958). **D. I. Mishka**. On the Development of Urban Crafts in the Ukraine in the XV and First Half of the XVI c. **S. M. Parkhomchuk**. From the History of the Anti-fascist Struggle of the Rumanian People during the Second World War. **D. N. Filippenko**. Soviet-Turkish Relations (1920—1922). *The Ukraine during the Great Patriotic War of the Soviet Union*. **M. V. Popchenko**. Cooperation of the Peoples of the USSR in the Partisan Fight during the Great Patriotic War. **M. V. Koval**. Cooperation of Scientists and Workers in Culture of Soviet Ukraine and of other Republics of the USSR during the Great Patriotic War. **F. P. Shevchenko**. Transcarpathians in Partisan Detachments in the Ukraine (1941—1944). *On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine*. **V. M. Khalapsin**. **A. N. Korelyeva**. On the Work of the Editorial Board on Compiling a History of the Towns and Villages of Kherson Region. **P. N. Bulkova**. Znamenovka during the Civil War. **V. S. Kostenko**. Pages from the History of the Village Dernovka. **B. A. Timoshchur**. From the Past of the Khotin Fortress Notes: **I. I. Slinko**. Party Conference in the Enemy Rear. **I. Y. Miroschnikov**. Y. D. Melnikov in Astrakhan. **A. S. Cherevan**. On E. Pugachov's Stay in the Ukraine and in Byelorussia. Our Calendar. **A. V. Grechko**. Ardent Fighter for the People's Happiness. **A. S. Kunitsky**. Story of Ivan Manzhura. **G. I. Marakhov**. Prominent Polish Revolutionary Democrat. **O. O. Charnovsky**. Mateiko and the Ukraine. Aid to the Teacher of History. **F. K. Kovalchuk**. Formation of the Atheistic Convictions of Grade 10—11 Pupils. **I. Z. Onishchenko**. Study of the Development of Ukrainian Culture of the First Half of the XIX c. **M. K. Butoin**, **E. A. Dubilevsky**. Utilization of Archive Data in Extra-curricular Work. Survey of Sources and Literature. I. M. Teodorovich. Questions of the Restoration of Poland's Independence in Present-day Historiography. Criticism and Bibliography. **P. V. Shostak**. «Lvov Region Party Organization. Short Outline». **S. K. Gulyansky**, **F. S. Pavlov**. «Annals of Communist Construction. Chronicle of Events in the Ukraine. 1959—1961». **S. N. Sazhenyuk**, **G. Y. Sergienko**, D. F. Grigorovich. Kiev — the Hero City. **M. I. Kulichenko**. «The Communist Party — Inspirer and Organizer of the Uniting Movement of the Ukrainian Nation for the Establishment of the USSR. Collection of Documents». **A. P. Gritsenko**. M. Y. Zaporozhets. Makeyevka Communists in the Fight for the Victory and Consolidation of Soviet Government. **V. G. Sarbei**. «Historiography of the History of the USSR from Ancient Times to the Great October Revolution». **N. N. Lysenko**, L. O. Medvedska. Sergiy Ivanovich Muravyov-Apostol. **A. A. Vvedensky**, **V. I. Strelsky**, **L. D. Melnik**. M. N. Tikhomirov. Study of Sources of the History of the USSR, v. 1, From Ancient Times to the End of the XVIII c. Manual. **E. S. Kompan**. «Questions of the Social and Economic History and Study of the Sources of the Feudal Period in Russia». **M. K. Ivasyuta**, **Y. D. Isayevich**. «Soviet Historical Encyclopedia». **I. G. Vlasov**, **A. I. Ganusets**. «Economic Role of the State during Socialism». **A. M. Slobodenko**. «Recent History», part 1—2. **S. V. Sorokovskaya**. Bagmut Y. A. and Shmorgun P. M. Editions of the Works of K. Marx and Engels in the Ukraine. Bibliographic Index. News and Information.